

22975

891 99.092 Շիրվանյան
Շ - 66

48

146

146/147

2003

4932

0

ՇԻՐԿԱՆՁԱԴԷ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

§ 2003

891.99.092 Շխիփակցադի

Շ-66

4

ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ

ԵԻ

ԻՐ ԳՈՐԾԸ

ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՋՈՒՆՔ ՅՈՐԵԼԵԱՐԻՆ

ԻՐ ԹՐԲԱՀԱՅ ԵՂՐԱՅՐԱԿԻՑՆԵՐԷՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
Պ. ՊԱՆՆԵՑ ԳՐԱՑԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ
1911

Handwritten signature in blue ink.

ՆԱՄԱԿ ՅՈՒԵԼԵԱՐԷՆ

Թիֆլիս, 2 Ապրիլի 1911.

Սիրելի բարեկամ

Տիգրան Կամարական,

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ
№ 87

2939
39

Պարսկական մի քարեկամիս մասնաւոր նամակից տեղեկացայ որ իմ քրտակայ հղարարակիցները մտադիր են հրատարակել մի ժողովածու, որ ամբողջովին պիտի նշխրած լինի իմ գրական երեսնամեայ գործունեութեանը:

Հրատարակութեան նախաձեռնողն ու ղեկավարը դու ես: Բարեկամս իր նամակում քուռ է այն մեծագոյն հեղինակների անունները, որոնք սիրալոյսով քարեկամել են մասնակցել հրատարակելի մասնաւոր: Տասնութներ խոշորագոյն գրական դեմքեր — քրտակայ ժամանակակից գեղեցիկ գրականութեան գրեթէ բոլոր ներկայացուցիչները:

Մի այդպիսի անակնկալ եւ անգնահատելի քարեկամական ցոյց քո եւ քո ընկերների կողմից, անսահման ուրախացնելով եւ յուզելով հանդերձ, ձգտում է ինձ անստելի ներդրութեան մեջ: Ես շատ եւ շատ հեռու եմ իմ գրական գործունեութիւնը այդ տեսակ քարձր պատշաճ արժանի համարելու մտքից: Հաւատարմ,

սիրելի բարեկամ, որ կեղծ համեմատական զգացումը չի որ ինձ
քերպորում ե այս խօսքերը, այլ ինձն անկեղծությամբ, որին
դաւանանքը ֆաղափարոտութեան վիպական համարողներից չեմ:

Հետևաբար, քոյլ տուր ինձ, սիրելի բարեկամ, կանխաւ ա-
սկո՛ւ որ ձեր անգնահատելի ներքն ընդունելու եմ ոչ իրեւ
անձնական պարզեւ, ալ իրեւ սիրոյ եւ յարգանքի մի ցոյց
նուսանայ գրականութեանը՝ իր քրքիւրայ փոխից:

Ինձն ըստ ինձնան արդեւ մեծ պատիւ ե ինձ համար որ
ներկայ դասում ես պիտի լինեմ միջնորդ փոխադարձ բարեկա-
մութեան արեւմտահայ եւ արեւելահայ մտաւորականութիւնների
մեջ: Եւ անսահման պիտի պարծենամ որ քրքիւրայի կապանե-
ները խորհակելոց յետոյ առաջինն ինձ ե վիճակում այդ
բարձր դերը գրականութեան ասպարիզում:

Այս տեսակից միայն յայտնելով ինչ եւ քո ծանոթները ըն-
կերներին ջերմ երախտագիտութիւնս, համարձակում եմ նուսա-
հայ գրականութեան կողմից մասնացանկ խորին շնորհակալու-
թիւն իր աւագ քոջը:

Ինչ վերաբերում ե իմ անձնականին, ես վաղուց արդեւ
բարոյապիւս վարձատրեւ եմ համարում ինձ իմ քրքիւրայ եղ-
բայրակիցներից:

Իրեւ նուսահայ գեղեցիկ գրականութեան մի համեմատ մշակ
երեւ կեանքումս ունեցել եմ երջանիկ յիշատակներ, որոնք գիտով-
ցրել եմ ինձ, կարող եմ համարձակորեւ ասել որ նրանց խոշո-
րագոյն մասը պատրական եմ իմ քրքիւրայ եղբայրակիցներին:

Ներքեւ, սիրելի բարեկամս, որ այստեղ նախ եւ առաջ պիտի
շօշափեմ քո համեմատութեան զգացումը: Դու կիր, Տիգրան, որ
տրանից մօտ քառորդ դար առաջ խրախուսեցիր իմ առաջին քոյլ
ֆայերը գրական ասպարիզում, գեղարուեստագիտիկ սխալելի
ոճով դրաստելով իմ «Արամբին» Արեւելքի եջերում: Երբեմն,
երբեմն չեմ մոռանալ այդ խրախուսանքը, որ քոյլում եր «Վար-

ժապետեմ սողիկը» ֆալսաբանութիւն վեպի հեղինակիդ անկեղծ, ան-
կաշառ, վատփառն հոգու եւ կրակոտ սրտի խորից:

Այնուհետեւ ես արձանագայ քրքիւրայ մամուլի եւ ընկեր-
ցողների շոյիլ ուշադրութեանը: Եւ երե իմ գրական ձախտա-
գիրը որոշող կշիռի մի քանի վրայ սկզբից եւեր ծանրացած եր
նուսահայ մամուլի լիամութեանը, միւսի վրայ համարձակորեւ
բարձրացաւ քրքիւրայ եղբայրակիցներիս անկեղծ համակրանքը:
Եւ այդ մամուսանկ քանց եր ինձ համար այն պատճառով որ
Պոլիսը աւելի մօտիկ ե Եւրոպային, քան Թիֆլիսը . . . : Եւ
այժմ երբ իմ ուսերը յոգնել եմ երեւմանայ անընդհատ տա-
պանքներից, խորին հաճոյքով եւ երախտագիտութեամբ եմ մտա-
քերում այն փրկարար վայրկեանները որ պարզեւ եմ ինձ իմ
քրքիւրայ եղբայրակիցները:

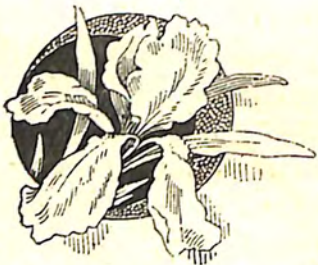
Անցան տարիներ, տարիներ, եւ ես չի մոռացում
ձեր կողմից, լնայելով ձեր դաժան ֆաղափական կացութեանը,
երբ կախաղանի արձանի յանցանք եր համարում Կարմիր Սուր-
բանը նուսահայ կեանքի եւ գրականութեան մասին խօսելը
քրքիւրայ քաղցրեւում:

Քայց ահա փչեց, վերջապիւս, ազատութեան հովը, ծանր
մղձաւանջն անցաւ, քրքիւրայ կեանքից ընկան շորաները: Մտա-
ւորականութիւնը շունչ առաւ, եւ մեկն տառիներէից՝ նուսա-
հայ հեղինակներէ մեջ որոնք արձանացան ձեր ոգեւորմանը,
քաղղ ունեցայ լինելու ես: Պարիզ կի, երբ ստացայ քաղցրների
մի մեծ կապոց: Երջանիկ վայրկեաններ: Այն լճն ոգեւորութիւն
եր որ օտարութեան մեջ պաշարել ինձ, երբ քայց արի այդ ներա-
կան կապոցը եւ կարդացի Զօհրապի, Պարքեւեանի, Թիֆեւանի,
Հրանդի, Օսեւանի, Երուսանի, Արիփարի, Արամ Անտոնեւանի,
Զիֆրե-Սարաֆի եւ այլ քրքիւրայ խոշոր դիմերի յոգիլ յոյւած-
ները իմ քեւական երկերի մասին: Այն երկերի, որոնց վերա-
բերմամբ այստեղ, Թիֆլիսում, հայ հասարակութիւնը ունելով

Այժմ մեր երկար սարիների սերը դեպի առասանայ գրակա-
նութիւնը ընդհանրապէս եւ դեպի ինձ մասնաւորապէս ամփո-
փում էի մի մատենի մէջ, որ կը լինի մեկը շաւաղոյն վար-
ձասրօքիւններից իմ երեսմամայ ստոպանքների :

 φ_n

τ ρ υ υ ζ υ γ ι

ՅԱՐԳԱՆՔ ՎԱՐՊԵՏԻՆ

(Արսագրուած «Բիւզանդիոն»-է, 27 Մարտ 1910)

Ակնարկա հիացական շահագրգռութեամբ դիպեցաւ Քատրի մեծանուն հեղինակին՝ Շիրվանդատէի գրական դիմանկարին զոր Զօպանեան այնքան ուժգին ցցուածքներով գծած էր Անահիթի մէջ, Նկարողն արժանի է նկարուողին :

Զօհրապ իր խոր ու ջերմ շունչին բոլոր զորութեամբ
փողկապած էր արդէն Պառոյի Համարին առուոր յաղթա-
նակը ի լուր թրքահայ գրական աշխարհին, որուն համար
յայտնութիւն մը եղաւ Ռուսահայ գրականութեան այս մեծ
դէմքը:

Դեպքը՝
 Շուրջ քսան տարի առաջ Արեւիյի մէջ վերլուծած ու
 մատնանշած էի Շիրվանդատէի վէպերէն մին, Արամբիմ, ուր
 կեանքը կը հեծէ, կը մռնչէ բարոյական ահագնադժորդ ու
 պակուցիչ բաղիւսկաններու մէջ։ Աւելի յետոյ՝ Արփիար-Բա-
 շալեան կը փորձէին հայ ընթերցանութեան ընծայել քաղ-
 ուածք մը վիպասանին գործերէն որոնց մէջ «բառերէն ա-
 րիւն կը հոսէր թէ կտրէիր զանոնք»։ Գրաքննութիւնը շուտ
 պոստեց դաժան կեսարի իր սպառնալից յօնքերը. հարկ

եղաւ ընդհատել արտատպումը՝ թերթին հրատարակութիւնը անընդհատ պահելու համար . . .

Զօրեղ վիպասան ու ազնուագրի թատերագիր մըն է Շիրվանդատէ, որուն գործը մին է հայ գրականութեան աւելնէն հարուստ կոթողներէն:

Իր արտագրութեանց առատութեամբն ու անոնց գեղեցկագիտական մասնաշաղկապներով, իբր ստեղծագործ մատենագիր՝ ժամանակակից հայ Դպրութեանց ասէնէն կարկառուն գէմքն է ան ապահովաբար:

Թատերական արգի հայ գրականութիւնն իր արուեստագիտական ձիգին արգիւնքն է գլխաւորաբար. և դարձեալ ինքն է որ ռուսական լայնաշունչ մատենագրութենէն օծուած իր առոյգ տաղանդովը գերադանցապէս արդիացուցած ու կենսաւէտած է ի մեզ մեծ վիպագրութեան հմայքոտ արուեստը:

Ձերմ ու ձօխ է խառնուածքը այս արուեստագէտին որուն գերատուր տեսողութիւնը կ'ընդգրկէ մարդիկն ու իրերը, կարծես առանց իսկ գիտելու, և որուն յուզմունքը այնքան աւելի տպաւորական ու խորագրեցիկ է որքան անոր արտայայտութիւնը զուսպ ու ժուժկալ: Իր երկերը բնական շնչառութիւնն են հոգիի մը որ ի կեանք կը դարձնէ ինչ խանդ ու խռովք զոր կեանքը դրած էր անոր խորախոր ծալքերուն մէջ: Տօթօյէվսիկէն շունչ մը ունի իր զգայնութիւնը որուն ցայտը յորդում մըն է մանաւանդ. հոգեկան իր կրած ուժգին ցնցումները բեղմնաւորման սրբաններ կը դառնան միանգամայն կեանքի այս ստեղծաբանին մէջ որ մեծ իրապաշտ մըն է նաև:

Իր բաղմամբիւ գործերէն մին միայն՝ Քառսը կամ Զաւագարը, զոր օրինակ, պիտի բաւէր գրագէտի մը փառքն ապահովելու. վարպետ մըն է Շիրվանդատէ:

Այս նեղ շրջանակին մէջ չեմ յաւակնիր անշուշտ հանձարեղ վիպասանին այլադան ու հարուստ գործը վերծանելու, մինչ Զօպանեանն իսկ հեղինակին վրայ իր հակիրճ այլ համացոյց ուսումնասիրութեան մէջ կ'ընէ իրաւամբ թէ «հա-

տոր մը հազիւ պիտի բաւէր խղճմտօրէն ու մանրամասնօրէն վերլուծելու համար բազմաձեւ ու ա՛յնքան տեսակէտով թելադրիչ ու շահեկան արտագրութիւնն այս բեղմնաւոր ու յոյնաձիր մատենագիրն:

Շիրվանդատէ ընկճուած էն, ըոհն, անիրաւեալն, դժբախտին, կեանքի պարտեալներուն գթաւատ ցաւակիցը եղաւ միշտ. հեղինակին աչքէն ինկած արցունքի կաթիլներ կան շատ իր գուրգուր էջերուն վրայ. բայց այս հօր մատենագիրը յամուօրէն մաքաւեցաւ, մաքանչեցաւ, մանաւանդ տգիտութեան, տգելութեան, կեղծի, խմտաւորութեան, շահամուտութեան, կեղեքումի, խարդաւանանքի, պայմանադրամուտութեան ու ընկերսէին անարդարութեանց դէմ, և իր գրական պատկառելի գործն սյդու, շէնիչ, առողջ, բարի՝ գործք մըն է միևնոյն ժամանակ:

Երեսուն տարի շարունակ Շիրվանդատէ իբր վիպասան ու թատերագիր՝ գեղեցկութիւն արտագրեց. «Արուեստագէտն ինչ տառապանքովը կը շէնուի յաճախ հասարակութեան վայելքը . . . »:

Ու ահա վարպետին համար վարձահատոյց աղուոր լուր մը կը հասնի կովկասէն. Ռուսահայ ծանօթ մտաւորականներ ազնիւ մտածումն ունեցած են շքեղ յօքելեանով տօնելու, ի մտոյ, Թիֆլիսի մէջ, Հայ Դպրութեանց այս մեծ վաստակաւորին բազմաբայ ու փայլուն գործունէութիւնը: Յարկաւորին բազմաբայ ու փայլուն գործունէութիւնը: Յարկաւորին բազմաբայ ու փայլուն գործունէութիւնը: Յարկաւորին բազմաբայ ու փայլուն գործունէութիւնը: Յարկաւորին բազմաբայ ու փայլուն գործունէութիւնը:

Կովկասի մեր եղբայրները հաւատարիմ են միշտ հաւանք բարի սովորութեան մը՝ իրենց քաջընտիր զաւակները արժանապէս փառաւորելու: Ռուսահայ ճշմարիտ պարծանք մըն է «Շիրվան», ինչպէս կը կոչեն զինք գուրգուրանօք:

Թրքահայ Մամուլն անշուշտ սրտալիք համակրանքով պիտի արձանագրէ Թիֆլիսի մտաւորականութեան այս ազնիւ ու սիրուն նախաձեռնութիւնը. ատի բաւական չէ սանիւ ու սիրուն նախաձեռնութիւնը. ատի բաւական չէ սանիւ ու սիրուն նախաձեռնութիւնը. ատի բաւական չէ սանիւ ու սիրուն նախաձեռնութիւնը:

կա. լրագրական կենցաղագիտութեան մը յայտնութիւնն ընելու խնդիր մը չէ այս լոկ: Թրքահայ մտաւորական դասուն համար ինչ աւելի հեշտալի ու զուարթ պարտականութիւն քան խանդավառ բերումով մը, գրականօրէն մասնակցել գրական այն խրախճանութեանց որք պիտի կատարուին հայ լուսաւորութեան գլխաւոր կեդրոններէն միոյն, Թիֆլիսի մէջ, ի պատիւ հայ մատենագրին, այսինքն ի պատիւ Հայ Մատենագրութեան:

Թրքահայ գրագէտներ հանդիսաւոր ու սրտազեղ ողջոյն մը զրկելով համախումբ իրենց ռուսահայ մեծ եղբայրակցին, յանձին Նիւրնպատէի ողջագութեամբ պիտի ըլլան Արեւելեան Հայոց մտաւորականութիւնը բոլոր, որուն մէջ Արովեանէն սկսեալ գրական այնքան մեծ դէմքեր համարած ենք միշտ զմայլանքով:

Իղձը զոր ունի համարէն ազգը իմացական փոխադարձ թափանցումներ ու բարոյական ներքնահոսանքներ ստեղծելու Հայութեան երկու ամէնէն ստուար ու կենսունակ զանազութեան երկու ամէնէն ստուար ու կենսունակ զանազութեան միջեւ՝ հանդիսական իրագործում մը պիտի գտնէր գրական այս գեղեցիկ կոչունքին առթիւ:

Ձերմօրէն կոչում կ'ընեմ Պոլսահայ իմ բաղմամբիւ հայ գրագէտ բարեկամներուս որչէս զի Վարպետին համար իրենց ունեցած հիացման մէջ միաւորուած՝ փութան մասնաժողով մը կազմել, ու Թիֆլիսի յանձնախումբին հետ ձեռք ձեռքի՝ մեծարանքի պար մը բռնեն գրավաստակ յարգելի Յոբելեարին շուրջ: Թրքահայ հասարակութիւնը, միշտ թըրթռուն ամէն բարի թելադրութեանց, շնորհալի շարժումներով մը պիտի մատուցանէր իր հրապարակային յարգանքի տուրքը Ռուսահայ տաղանդաւոր թատերագրին որ Արուեստի այնքան բարձր ու վեհ յուզումներ ընծայեց անոր՝ Պոլսահայ բեմին վրայ:

Յոբելեաններն ինքնին բարոյական կարի բարեդէպ սիւն փանքներ են հայ արուեստագէտներուն համար, երբ ասոնք կեանքի աշնան մէջ երազներէ պատրանաթափ, հոգեկան մունջ տաւաններու մէջ կը տուայտին «վաղուան» լիկէ ու անփարատ Տարակոյտովը մտակոծ: Հայ գրականութիւնը, բա-

մէ՛, լերան երկու կողմն ալ, մտաւոր գործունէութեան այն ճիւղն է տակաւին՝ որ զայն մշակողին համար բանի մը միայն կը ծառայէ. . . «անկէ կախուելու»:

Բարի է ուրեմն սա ոստը փառքի դափնիին, ամէն անգամ որ կ'ընծայուի անիկա հայ արուեստագէտի մը, և անոր մթագնած աչքերէն կեանքի տխրութեանց տեսիլը կը ծածկէ, պահ մը. . .

Գրականութիւնն արտայայտութիւնն է ընկերային կեանքին. թանկագին շտեմարան մըն է անիկա ժողովրդի մը բարքերուն, հոգեկան տրոփումներուն, ըզձանքներուն ու ձգտումներուն: Դպրութիւնք և Գիտութիւն միացած՝ ազգի մը մտաւոր մշակութեան ամբողջութիւնը կը կազմեն, ու անոր զարգացման չափանիշը կը ներկայեն ճշդօրէն: Զուտ հայկական գիտութիւն մը ցնորք է հարկաւ, բայց հայ ազգը հայկական գիտութիւն մը ցնորք է հարկաւ, բայց հայ ազգը հազար հինգ հարիւր տարուան զմայլելի մատենագրութեան մը փառաւոր աւանդն ունի.—բարոյական իր մեծագուն ստացուածքն է ատիկա:

Ժողովուրդ մը որ Գեղեցիկ Դպրութեանց ոսկեդարն ունեցած է, ու եղիշէ մը ծներ է զոր օրինակ՝ երկիւղածօրէն պարտի պահպանել ու խնամել դաշնակութեանց այն երկնապարգեւ լարերը զորս ինք իր մէջ կը գտնէ, և որոնց վրայ ցեղին դարաւոր այլ յարանորոգ ոգին իր շարժումները պիտի յաւերժացնէ խորհրդաւոր թրթռումներով:

Մեծ արուեստագէտները զարդն ու գոհարն են իրենց ազգին որուն անունը իրենց հանճարովը կը պանծացնեն:

Քիչ մը աւելի հաճոյք ու հալարտութիւն պիտի զգանք Հայ Ընկալու մէջ՝ երբ վաղը «Պատուի Համար»ը երեւոյ Բաբելեան բեմի մը վրայ, ինչպէս արդէն շատ յոյս կայ:

«Բառս»ը և «Յաւագար»ը որք Ֆրանսերէնի կը թարգմանուին այս պահուս, և նոյն խի հրատարակիչ զանեւու արդար բաղդին կ'արժանանան՝ յաջա օտարին մագաղաթ մը աւելի՛ պիտի ըլլան Հայ Մտքին բարձրագոյն ընդունակուածութեանց, և պատուաւոր խորշ մը պիտի երթան գրաւել տիեթեանց, և պատուաւոր խորշ մը պիտի երթան մեջ ուր հայ գրականութեան զերական մատենագրութեան մէջ ուր հայ գրականութեան

տեղը գուցէ իմաստասէրին «լսպտեր»ովն խի չյաջողէինք
գտնել:

Բսենք վերջապէս թէ Լօթի մը շնորհաւորական պատ-
ուաքեր գիրը զոր ընդունած է վերջերս ֆրանսերէնի թարգ-
մանուած «Առթիսթ»ի հեղինակը՝ Շիրվանդասէ՛ն: հայ մեծ
Լստանիքին հասցէին ուղղուած աղուոր դրուատիք մէն է
միանգամայն:

Յարգա՛նք ուրեմն մեր գրականութեան մեծ վաստա-
կաւորներուն, պատի՛ւ Հայ Վարդապետին, «Շիրվան»ին:

Ազգ մը որ իր մտաւորական մեծ դէմքերը կը պատուէ՝
ինքզինքը կը պատուէ անոնց լէջ:

Տ Ի Ւ Ր Ա Ն Կ Ա Մ Ս Ա Ր Ա Կ Ա Ն

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Տ Է

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ)

Գրչի վարպետը որ ներկայ հասարկին կազմութեան դաշտափարը իրականացուց, կերպով մը նախատահմանաւած էր այս գործին, որովհետեւ դարձեալ ինք, Տիգրան Կամսարականն էր, թրքահայ աշխարհիկ գրականութեան ամէնէն հոյակապ դէմքերէն մէկը, որ ութսունական թուականներու վերջերը առաջին անգամ ըլլալով Շիրվանդատէն ծանօթացուցած էր մեզի:

Զպիտի կրնամ մտնալ իր խանդավառութիւնը երբ մեզ ամէնքս կը խմբէր այս սիրական գործին շուրջը, երբ մեզի կը թեկադրէր կարելի լաւագոյնը նուիրելու, մեր սրտէն, մեր հոգիէն բան մը խառնելու անոր: Որովհետեւ թերեւ ինք մանաւանդ ամէնէն աւելի կը զգար ճշմարիտ նշանակութիւնը այս հասարկին:

Ես կը կարծեմ իր մտածման, մեր ամէնուս

2938
39

մտածման հաւատարիմ թարգմանը ըլլալ՝ այս գործին մէջ սոսկ սիրումն Յորեկեարի մը մասին արտայայտուած մեծարանք մը չտեսնելով: Մեծարելով Շիրվանդատէն, այս գործը մեծարած կ'ըլլայ նաեւ ուստանայ մտաւորականութիւնը, և անոր հետ ալ նոյն խնքն ուստանայ տարրը: Ասով մանաւանդ կը մեծնայ նշանակութիւնը այս համակրութեան ցոյցին, լաւագոյն և ամէնէն պատուաշուք մեքքը զոր թրքահայ մտաւորականութիւնը ըրած ըլլայ երբեք:

Նախածեռնարկն ու աշխատակիցները այս հատորին, Շիրվանդատէի յորեկեանը ասիթ բռնելով, կ'ուզեն միութեան ձեռք մը մեկնել իրենց ուստանայ եղբայրակիցներուն, կոխտակով այն անտիրութիւնը որ երկար ատեն իրարու անհաղորդ՝ չըսեմ թշնամի՝ սրահած է Հայութեան երկու ամենամեծ հատուածներուն խմայական ջանքերն ու վատարկը: Տարակոյս չկայ որ ատոր մէջ որոշ գերունեցած են նաեւ քաղաքական պայմաններ, բայց վերջապէս կայ փոխադարձ անտիրելութիւնը, որուն պատասխանատուութիւնը սոսկ երկու կողմի խմայական գործիչներուն վրայ կը ծանրանայ: Եւ թող մեր ուստանայ եղբայրակիցները մեզի իրաւունք տան ըսելու թէ այդ պատասխանատուութեան խոշոր բաժինը իրենց կը վիճակի, որովհետեւ առաւել լապէս իրենց քով չեղած էր և է ատկաւին տեսակ մը անհամակիր վարմունք, որ շատ մօտ է արհամարհանքի: Թերեւս մերինը փոխարինութեան պէս բան մըն էր, ակամայ և անհաճոյ պատասխան մը այդ անիրաւ արհամարհանքին, որուն ուստան

հայ մտաւորականները սիրած են առարկայ դարձրել միշտ իրենց թրքահայ եղբայրակիցները, մեզ, հոսանակըս...

Մենք այնքան ալ չենք մեղադրեր զիրենք. երբեք մեզ չեն ճանչցած, կամ յամառած են միայն Պարոնեանով ճանչնալ. մեզմէ ծագրանկար մը միայն տեսած են և անով կաշմած են իրենց դատաստանը: Մինչդեռ մենք, — և ասիկա հպարտութիւն մըն է մեզի համար, — միշտ ուշադիր հետեւած ենք իրենց խմայական արտայայտութեանց, սիրած ենք զանոնք, փնտռած ենք իրենց գործերը նոյն իսկ անտիր ահաւոր շրջաններու մէջ՝ ուր Կովկաս տպուած ամէնէն անփառ գիրքը պահելն անգամ քրէական յանցանք մը կը նկատուէր: Հիմայ որ կառավարական արգելքները վերցած են, դարձեալ իրենցմով մանաւանդ կը յազկնանք, և նոր սերունդը նոյնքան անյազութեամբ կը կարգայ զիրենք, որքան հինը: Որովհետեւ, մեր խորին համոզումն է թէ որքան աւելի լաւ ճանչնանք իրար, այնքան աւելի սէր ու յարգանք պիտի տածենք իրարու. նկատմամբ, այնքան աւելի հեշտիւ պիտի կրնանք զիւրացնել Սրեկեան և Սրեմոեան Հայոց իրերաթափանցման գործը, գրեթէ միակ միջոցը հասնելու համար իսկական եղբայրութեան խաչալի մը որ շատ սիրելի է մեր հոգւոյն: Ապացոյց՝ այս հատորը. մենք նոյն իսկ մեր գրական փառքերուն համար այսքան խանդավառ ու խանդաղատազին նուիրում մը ցոյց չենք տուած:

Բայց միայն մեզմով ոչինչ կրնայ իրականանալ, և այդ խաչալը, այնքան մօտիկ ու կարելի, կը

դառնայ ցնորական բանդադուշանք մը, երբ ուսասնայ մտաւորականները կը մնան ցուրտ ու ձեռքնպահ: Փոխադարձ ճիգ, իրարահակացողութիւն ու նուիրում պէտք է այս դորժին, պէտք է աւելի սերտ ու գիտակից յարաբերութիւններ մշակել, գտնելու համար ներդաշնակ գործունէութեան եղանակներ որոնք այդ սիրական խաչային պիտի մօտեցնէին մեզի: Յեղը շատ բան պիտի շահէր ատկէ:

Կայ քսան տարի մը՝ Զօհրապ սիրուն քառասօսիով մը կը սահմանէր թրքահայ ու ռուսահայ գրականութիւնները: — Մերինը, կ'ըսէր, ջերմօցի մէջ հասած բոյս մըն է, նրբացած, մեղկացած, հիւանդազկն բան մը, որուն օղը պակսելով գոյնն ալ նետած ու հոտը մարած է. իսկ Ռուսահայոցը՝ գունազեղ, թեւերը սոթտած չինական կին մը, որ իր առոյգ ու կորովի իրանը ցոյց կուտայ հեռուէն, շորհաղուրկ թէև, բայց առողջ, և հոծ ու տրուիտ կեանքով մը զեղուն: — Բառասօսները վարդի հմայքը, երբեմն նաև փուշերը ունին, սակայն վարդէ մը աւելի չեն ապրիր: Երէկուան ջերմօցի հիւանդազկն ծաղիկը, իրեն պակսող օղն ու արևը գտած, կրնայ առոյգ, կենսայորդ ու բուրումնաւէտ զարդ մը դառնալ այսօր, և հրաշալի ներդաշնակութեամբ մը պճնել իրանը երբեմնի չինական կնոջ, որ ինքն ալ քաղքենի կարգ ու սարքի ընտելացած, թօթափեր է հիմայ իր գեղջուկի կեղեւանքը, նրբացել և շորհալի ու զրաւիչ էակ մըն է դարձեր:

Հիմայ ոչինչ կ'արդիւնէ այս մերձեցումը: Եւ այլևս պարտականութիւն մըն է անոր վրայ խոր-

հիլը, անոր իրադորժման աշխատիլը: Ճիշտ այդ պարտականութենէն մաս մը բան հատուցած լլուլ կը կարծենք ներկայ հատորով, որ, — պէտք է կրկնել ասիկա, — միայն Շիրվանդատէն չի պատուեր, այլ զայն պատուելով՝ պատուել կ'ուզէ նաև ռուսահայ մտաւորականութիւնը, և անոր հետ ալ ռուսահայ հասարակութիւնը:

Եւ մենք կը հաւատանք որ ինքը, Շիրվանդատէն, սիրով պիտի հաւանի իր եղբայրակիցներուն և իրեն ծնունդ տուող հասարակութեան հետ բաժնել իրաւունք մը որ իրն է միայն, որ ամէն բանէ առաջ իր հոյակապ տաղանդին ու բազմերանգ աշխատութեան մատուցուած յարգանքի հարկ մըն է: Որովհետև, իրեն համար պզտիկ հպարտութիւն մը և պզտիկ ալ վրէժ մը չպիտի ըլլայ անշուշտ, իրմով մեծարուած տեսնել իր եղբայրակիցները, և անոնց հետ ալ հասարակութիւն մը, որոնք, — տեսակ մը տրամադրութեամբ դոր ևս «գնահատութեան պակաս» պիտի անուանեմ՝ աւելի խիստ բացատրութեամբ մը դառնութեան կօր մը չխառնելու համար սիրոյ և եղբայրութեան այս կոչունքին, — շատ հեղ թողած են որ օտարէն վնասէ իր սիրտինքն ու վարձքը:

Շիրվանդատէ, բուն անունով Ալեքսանդր Մովսէսեան, ծնած է 1858 ապրիլ 7 ին, Աղուանից երկիրը, զարհուրելի երկրաշարժներովը համբաւուած պատմական քաղքի մը՝ Շիրվանի մէջ, ուրիշ առած է իր գրական ծածկանունը, — Շիրվան-

զատէ, Շիրվանի զաւակ: Իր մտքին մէջ միշտ վառ մնացած է անշուշտ յիշատակը այդ զրախտագեղ երկրին, ճշմարիտ գոհար մը կովկասեան ուտաններուն մէջ, աննման իր երկինքին կապոյտով, իր քնքոյշ ու բիւրեղային օդով, իր սրագլուշուն առուակներով, և հարուստ՝ հոյակապ բուսականութեամբ մը որուն վրայ բնութիւնը, արքայիկ ոտկերչի մը խանդաղատալից տաղանդով, վայրի ծաղիկներու գունագեղ ածուներ սփռած է՝ թանկագին քարերու պէս: Այդ հրաշալի երկրին մէջ անցուցած է իր մանկութեան ու պատանութեան տարիները, ախանջ տարով առուակներու մեղիունակ զիւղիկին, յափշտակուած մանաւանդ տարիւրազ զայլայլովը անհամար սփռակներու, որոնք դարուն ամառ անպակաս են այդ կողմերէն: Եւ այդ քնքոյշ բնութեան սիրաւէտ, սիրտարար տեսարանները, վայելք մը ըլլալուն չափ մխիթարութիւն մը եղած են իր մանկութեան տարիներուն համար, տխուր ու ցաւազին տարիներ, որոնց թողած դառն տալանորութիւնը խորապէս յեղաշրջած է իր հոգին:

Ընտանեկան կեանքի քաղցրութիւններէն Շիրվանզատէ շատ քիչ բան միայն ճաշակած է: Հայրը, «Ուստա Մինաս», ինչպէս կը կոչէին զինքը, զարհուրելի մարդ մը եղած է, տարապայման կերպով բարձրահասակ, խոժուտդէմ, չիկադոյն պէխերով, թաւ յօնքերով, և բաց՝ համարձակ ճակատով մը, մշտապէս ակօսուած խորշոմներու անհասնում շարքերով, բացայայտ նշանները իր բռնաւորութեան արտակարգ խտութեան: Մանկու-

թիւնը անցուցած ըլլալով Տաշիստանի Լեզգիներու լեռներուն վրայ, տարամերժ ու սարսափելի բնութեան մը արհաւիրքներուն ու դժուարութեանց մէջ, իր խառնուածքը ստացած էր պոյապատի անգըծելի ամբուլթիւն մը զոր ոչինչ կրցած է յաղթահարել: Լեռնականի մը պէս ապրած ըլլալով, լեռնական մը մնացած է իր բովանդակ կեանքին ընթացքին, անսխալ, համարձակ, սիրտը՝ բաց իր սիրոյն արտայայտութեանց մէջ ժլատ, անհաշտ թշնամի կեղծիքին ու ստախոսութեան, մշտապէս չիտակ և ուղղամիտ, վարժուած մարդիկը իր հարկու կամքին առջեւ խոնարհեցնելու աշնպէս, ինչպէս գիտէր զսպել իր կատաղի նժոյգները, որոնց խնամքը լեզգի սպասաւորներու վստահած էր: Այդ նժոյգները մշտակայ գուրգուրանքի մը առարկայ դարձած են իր կողմէ, իր լայնաշէրք զաշոյնին, արծաթազատ ատրճանակին ու երկայն ջախնակին հետ, հաւատարիմ ընկերներ իր յաճախակի ճամբորդութեանց, զորս միշտ խնամով կը սրբէր ու կը մաքրէր, և որոնք երբեք չէին անաստեր իր կամքին:

Զինքը չէին սիրեր, որովհետեւ քիչ մը չափազանց աննկատ ու ճշմարտախօս էր. երբ յանդիմանութիւն մը ունէր ընկելք, իր բարակ ու սուր ձայնը, — զարմանալի հակադրութիւն մը իր հսկայի կազմուածքին հետ, — խօսոյն կը բարձրանար, անուրբ ու սպառնազին, և այլևս ոչ մէկ բանի կը խնայէր: Իր բարկութեան նոպաները մէյմէկ փոթորիկէն էին. պէտք էր որ բան մը քանդէին, կործանէին. և շատ անգամ քանդուածը սիրելիի մը սիր-

ալ կ'ըլլար . որովհետեւ այդ պահերուն չէր նայեր թէ ո՞վ է դիմացինը , բարեկամ թէ թշնամի , օտար թէ արեւնակից : Զերմ հաւատացեալ մը ըլլալով հանդերձ , զրեթէ բնաւ եկեղեցի չէր երթար , որովհետեւ չէր կրնար տանիլ այնտեղ պարզւող կեղծ բարեպաշտութիւնը . կը կատարէր տեսնելով որ մարդիկ ամբողջ օրը ստեղէ , խաղկէ , կողոպտելէ վերջ կ'երթան իրենց մեղքերուն բեռը կը թափեն Աստուծոյ խորանին առջեւ ու դուրս կ'ելլեն թեթեւցած , նոր խորհեցեալն յանձնուելու համար : Այդ անդարդ , անուսում մարդը կը նախընտրէր իր աղօթքն ու հայցումը Աստուծոյ ուղղել լեռներու գագաթէն , կամ ծմակներու ստուերայից խորութիւններէն , ահաւոր բապէներու ընթացքին , որոնք այնքան ալ յաճախադէպ էին իր ճամբորդութեանց մէջ : Այս բոլոր պայմանները զինքը տեսակ մը մարդասեւեպ դարձուցած էին :

Բայց եթէ ոչ ոք կը սիրէր զինքը , գոնէ ամէն մարդ կը պատկառէր իրմէ : Զինքը կը յարգէին , և սպառնալար երկիւղը պզտիկ դեր չէր խաղար այդ յարգանքին մէջ : Հարեւան ցեղերը այլապէս կը մեծարէին զինքը . Հայերու սովորական խորամանկութենէն ու ծածկամտութենէն զուրկ էր , և իր աննման ու անկախ բնութեան շնորհիւ անոր համբաւուած էր որ նոյն խի Տաղիստանի պէս վայրենի երկրի մը , մահաւանդ Ղուբայ քաղքին մէջ ուր ամէնէն աւելի մնացած է իր դործերուն բերմունքով , լեռնականներ ու Թուրքեր միշտ զինքը իրաւարար կը կարգէին իրենց վէճերուն :

Տարակոյս չկայ որ այս տեսակ մարդ մը , մանկատի Սլեքսանդրի մէջ չէր կրնար քնքոյշ զգացումներ յարուցանել : Բարեկամը որ աղնուութիւնը ունեցաւ յարգելի Յոբելեարին նկատմամբ մէկ քանի կենսագրական նօթեր հայթայթելու , ահա թէ ինչպէ՞ս կը նկարագրէ անոր մանկութեան չրջանը . — «Շիրվանդադէի մանկութիւնը ընդհանրապէս եղել է ոչ զուարթ . կեանքի դաժանութիւններին ծանօթացել է շատ կանուխ , և շատ վաղ է ճաշակել նրանց : Տարվայ մեծ մասը հայրը բացակայ էր մնում քաղաքից : Նա շատ հազուադէպ էր մնում քաղաքից : Նրա դուրգութեանքը : Թերեւս բնաւ չէ յիշում թէ վայելել է իրօք : Աւելի յիշում է նրա խառութիւնները : Բաւական էր իր կողմից մի թեթեւ սխալ , և հայրը պատրաստ էր նրան պատժել : Յաճախ մի ձեռով բարձրացնում էր նրան փետրի պէս , օդի մէջ , սպառնում էր այն տեղից վայր դրել , բայց երբեք չէր զցում : Նա իւր գաւկին սիրում էր իւրովի , ներքնապէս , բայց բնաւ իւր սէրը չէր արտայայտում սովորական ձևով , փաղաքշանքներով ու համբոյրներով : Երկուս , յարգանք , խորին պատկառանք , — ահա ինչ որ Շիրվանդադէն տածում էր դէպի այդ ամուր և զօրեղ կամքի տէր մարդը , որի մի հայեացքը կարող էր զսպել ամենամահաւոր գաղանին » :

Իրօք ամբակուռ , անընկճելի կամք , զոր ոչ դժբաղդութիւնները , ոչ ալ իր վերջին տարիներուն դառնութիւնները պիտի կրնային խաթարել երբեք : Այդ ինքնատիպ մարդը նախապէս զերծալու թեամբ զբաղելէ վերջ , ինքզինքը սուած էր

տորոնի մշակութեան, անանկ ատեն մը ուր Կովկասի լաւագոյն արդիւնաբերութիւններէն մէկը կը կազմէր այդ գործը: Տորոնը տեսակ մը բոյս էր ուրիշէ կարմիր ներկ կը պատրաստուէր: Մտիլուա, Մարսէյ, Մանչէսթըր՝ մեծագոյն սպառիչներն էին այդ բերքին, և Կովկասն էր անոնց գլխաւոր հայթայթիչը: 1872ին սակայն, ալիզարին կոչուած ներկին գլխաւոր հիմնովին կը փճայնէ տորոնին նշանակութիւնը. ալիզարինը լաւագոյն և ածանադոյն սլայմաններու մէջ կը կատարէր անոր դերը. տորոնի խնդրանքը կը կասի յանկարծ, և շատեր Կովկասի մէջ կը սնանկանան այդ պատճառաւ: Անոնց մէջ էր նաև Շիրվանդատէի հայրը որ գրեթէ բոլոր ունեցածը կը կորսնցնէ և պարտքի տակ կ'իյնայ, երբ արդէն ծեր էր ու տունը տեղն ալ կործանած՝ զարհուրելի երկրաշարժէ մը: Սակայն չի յուսահատիր նոյն իսկ այդ յառաջացած տարիքին մէջ, նորէն ձեռք կ'առնէ գերձակի մկրատն ու ասեղը և կ'անցնի Ղուբայ, ուխտելով որ մինչեւ նորէն չհարստանայ՝ չտեսնէ իր ընտանիքը: Տասնըհինգ տարի այդպէս մինակ կ'սպրի, հակառակ ահար որ մեծապէս պէտք ունէր իր ընտանիքին ու զաւկներուն խնամքին և հոգածութեան: Անոնց կարօտը անշուշտ շատ տաժանելի օրեր անցընել կուտայ իրեն, և սակայն կը յամառի իր ուխտին մէջ. կնոջը մահն ու աշխարհը ամուսնութիւնը անգամ չեն կրնար խորտակել իր կամակորութիւնը: Տասնըհինգ տարի ետք, իր զաւակը՝ Շիրվանդատէն՝ Ղուբայ կ'երթայ զինքը տեսնելու. իր մօրն ու ընտանիքին նեցուկ ըլլալու հարկադրուած՝ ինք ալ

շատ տառապանք քաշած էր մինչեւ այդ ատենը, և անշուշտ գորովագին ընդունելութեան մը կը սպասէր իր հօրը կողմէն զոր այնքան արժանեօք փոխանորդած էր: Հայրը հիւանդ էր այդ միջոցին, անկողնի մէջ, չրջապատուած տեղացի հայերէ ու թուրքերէ: Երբոր զաւակը ներս կը մտնէ ու կը բարեւէ, ամբողջ կէս ժամ ոչ իսկ երեսը կը նայի, և գերմարդկային ճիգով մը կը յաջողի զսպել հետաքրքրութիւններուն ամէնէն անդամադրելին. վերջապէս՝ լսիկ կը բարձրայնէ գլուխը, կը դիտէ իր զաւակը ու կը մեծէ:

— Ս', մեծացել ես:

Այդքան միայն. ոչ մէկ համոյր, ոչ մէկ գուրդուբանք, ոչ մէկ անուշ խօսք իր մէկհատիկ մանչ զաւկին զոր ամբողջ տասնըհինգ տարի չէր տեսած:

Այս տեսակ մարդ մըն էր իր հայրը:

Շիրվանդատէի մանկութեան տարիներուն ընտանի ղէմք մը նաև իր տատը, հօրը մայրը, զաւկին պէս բարձրահասակ ու շատ աւելի ամբակազմ, նոյնչափ նաև թշնամի կեղծին ու սուտին: Ծաղիկ էր անունը, բայց հարեւան կիները կը յամառէին միայն փուշ տեսնել անոր մէջ, որովհետեւ անկեղծ ու անվախ էր, և երբ ճամարտութեան հարկ մը ունէր հատուցանելիք, ո՛չ մէկ նկատումի, ո՛չ մէկ կապի կարեւորութիւն կ'ընծայէր, կը կոխտէր ու կ'անցնէր: Ինք ալ չէր սիրուեր, ինչպէս իր զաւակը, բայց անոր պէս յարգանք ու պատկառանք կը ներշնչէր: Կը վախնային իրմէ, ո՛չ միայն իր բարբարիկ համարձակախօսութեան, այլ նաև իր

արտակարգ քաջութեան համար: Իր ձախ կողմը կը կրէր դաշոյնի լայն սպի մը, և այդ սպին պատուաւ նըշանի պէս բան մըն էր, յիշատակը հերոսական զէպքի մը որուն մէջ աւելի արի եղած էր քան ամէնէն քաջը էրիկմարդերուն: Գիշեր մը, իր ամուսնացած աղջկան տունը, պատշգամբին վրայ քնացած միջոցին, վեց աւաղակներ ներս կը մտնեն կողոպտելու զխուժով: Անվախ կ'ընէր կ'արթննայ ընդոտաւ, կ'ուսնէ վտանգը, բայց փոխանակ աղմուկ բարձրացնելու, պաշտելի ինքնավստահութեամբ մը կը խոյսնայ սպառնալէն աւաղակներուն վրայ, անդէն, անօղնական: Իր զարհուրելի ոյժին շնորհիւ կը յաջողի անոնցմէ երեքը կաշկանդել վերմակով մը և մէկիկ մէկիկ պատշգամբէն վար՝ պարտէզ նետել: Չորրորդը դաշոյնով կը վիրաւորէ զինքը, բայց ինք, հակառակ ստացած վէրքին, կը շարունակէ կռուիլ, մինչև որ գրացիներ օգնութեան կը հասնին և աւաղակները կը ստիպուին փախչիլ, իրենց վիրաւոր ընկերները չափելով:

Այս տեսակ կնոջ մը համար՝ Շիրվանդատէի հօբը պէս զաւակ մը անշուշտ մխիթարութիւն մը, նոյն իսկ մխիթարութենէ աւելի բան մը, հրճուանք մըն էր: Բայց այդ հրճուանքը բոլորովին անխառն չէր: Խոր վիշտ մը կը կրծէր զինքը, և այդ վշտին աղբիւրն էր իր կրտսեր զաւակը, Յարութիւնը, անզուտ, կատաղի մարդ մը, աշխատութենէ փախչող, չապլ ու չուայտ: Խեղճ կ'ընէր անընդհատ կ'աղօթէր որ մոլորած զաւակը գերծ մնայ փորձանքէ: Զմեռուան մօտայ գիշերներուն՝ անկիւս կը մնար անքուն, զնդասեղով չըման մը կը գծէր գետնին

վրայ, զաւակը կ'երեւակայէր ճիշտ կեղրոնը այդ չըմանին՝ որ տեսակ մը պարխալ կը դառնար անոր շուրջը և զայն «չարէն կը պահէր»: Կանացի հաւատալիք մըն էր ասիկա, և սիրոյն սաստկութենէն ու եղերական վախճանի մը հաւանականութենէն խելացի մայրը, իր վրդովուած օրախ խուլմանքը մեղմելու ապերախտ ջանք մը կ'ընէր՝ ինքզինքը այդ հաւատալիքին յանձնելով: Աղէտը սակայն անխուստիկ էր: Գիշեր մը, յանկարծ տանը դուռը կը բացուի ուժգնութեամբ, և չորս մարդիկ ներս կը բերեն Յարութիւնի կիսամեռ մարմինը: Ողբ, լաց ու կոծ, ցաւահար մայրը անպատու մանկութեամբ կը նետուի իր զաւակին մարմինն վրայ: Յարութիւն ողջ է տակաւին, վիրաւորուած դաշոյնի եօթ հարուածներով, եօթն ալ տրուած իր քեռորդիկն ձեռքով, խեռ ու կատաղի տղամարդ մը զոր ծեծելու անխոհմտութիւնը ունեցած էր բարկութեան նողայի մը մէջ: Կը բժշկուի վէրքերէն, չորս ամիս վերջ սրիկայի մը ձեռքով սպաննուելու համար:

Երեւակայեցէ՛ք այս երկու հակառակաբեղադրները, Յարութիւնն ու Շիրվանդատէի հայրը զէմ զէմի: Բնական է կազմ ու կաւը անպակաս կ'ըլլար տունէն, և սովորական կռիւներ չէին լլաբատոնք. թուրը, դաշոյնը միշտ իրենց համր ու հաւոր դերը կը խաղային այդ ընդհարումներուն առթիւ, խելացի մօրը գոռոցներուն և զարհուրած հարսին՝ Շիրվանդատէի մօրը վայնասուններուն մէջ:

Այս աստիճան դառն ու սարսափունակ պայմաններու մէջ անցած է Շիրվանդատէի աղայու-

Թեան չըջանը: Այդ ընտանեկան ստեղծմանը հը բարդուէր նաե յաճախակի կրկնուող երկրաշարժներու արհաւիրքը, երբ խեղճ պզտիկը, թերեւս աղէական իսկական բնոյթին անտեղեակ, դառնուկի անդիտակցութեամբ մը, զարհուրած քաղքեցիներուն հետ կը փախչէր շարժաճար ստանէն, չհասկնալով թէ ինչ անխմանալի պատճառով մը տունները այդպէս իրարու վրայ կը կքին, կը տախտապարին՝ միակ գնդակով մը մահացած զինուորներու շարքի մը պէս, թէ ինչո՞ւ դեմքերը կը խուսի ոտքերուն տակէն՝ եղբայրան ու քստմնելի աղժուկով մը, թէ ինչո՞ւ ամպերը պարան պարան կը թաւալին գլխուն վրայ, և երկիւղալի մթութեամբ կը քողարկեն Շիրվանի պայծառ ու շէնչող երկինքը: Զորադին գրկած անթափանցիկ փոշիի գուլաններուն մէջէն, ինք ալ կը փախչէր բնաղդական խուճապով մը, հազիւ թէ մարդիկը նշմարելով, բայց լու լսելով անոնց զահանդական վայնասունը, անոնց ողբաղին կանչերն ու լաց ու կոծը: Ան անշուշտ չէր կրնար նաե հասկնալ թէ ինչո՞ւ փախչողներէն շատեր կ'իյնան ու չեն կանգնիր, թէ ինչո՞ւ մահաւանդ ծիծղուն քաղքէն որ դեռ օր մը առաջ հարսնի նազանքով մը կը ծփծփար սկեկորդ արեւի մը ցոլքերուն տակ, այդպէս յանկարծ ժողառ ու պառուռնակ աւերակներու սգատեսիլ կոյտ մը կը մնայ:

Ատանկ զարհուրելի եղած էր նաե 1872ի երկրաշարժը, երբ ակնթարթի մը մէջ աւերակ դարձած էր իրենց տունը, անանկ ասին մը ուր հօրը անանկութեամբ աւերակ կը դառնար նաե իրենց երբեմնի զիւրակեաց վիճակը, և խուսափող հո-

բըստութեան ու հանգիստին տեղ՝ աղքատութեան ու զրկանքներու անյոյս չըջանը կը բացուէր իրենց առջեւ:

Մանուկը որ կ'աղբէր այս պայմաններուն մէջ, բնական է չպիտի կրնար խուսափիլ անոնց հոգեւորիկի աղղկեցութենէն: Ասով մահաւանդ կարելի է բացատրել Շիրվանդատէի յուստեսութիւնը և կեանքը առաւելապէս իր մուսլ ու դառն արտայայտութեանց մէջ ներկայացնելու նախապիտութիւնը, որ իր խառնուածքին ամէնէն տիրական երանգներէն մէկը դարձած է:

Մէկ հատիկ միսթաշութիւն մը միայն կրցած է ունենալ այդ ամբողջ տառապաղին մանկութեան չըջանին, իր մայրը, Ուսանան, զոր քաղքեցիք «Գեօզալ Սօնա» (Գեշաւի Սօնա) կ'անուանէին, որովհետեւ անգուղական գեղեցիկութեամբ օժտուած կին մըն էր, քսաներեք տարու պզտիկ ամուսնէն, քնքոյշ, նրբակազմ, խոշոր կինամոնազոյն աչքերով, թանձր ու գանգուր մաղերով: Շնորհալի էր ո՛չ միայն ֆիզիքապէս, այլ մահաւանդ հոգեւոր, կատարեալ հակադասիւրը իր ամուսնին, մեղմ ու բարեհամբոյր բնաւորութեամբ, և անտանջան կերպով հեղ: Սէգ ու զշխեմ կին մը արդէն դժուար թէ կարենար ապրիլ այդ ահաւոր մարդուն հետ, որ անպայման խոնարհութիւն և հպատակութիւն կը պահանջէր իր բոլոր մօտաւորներէն:

Այդ կինն ալ տանջուող մըն էր անշուշտ ընտանիքին մէջ, ան ալ կը տառապէր, պիտի տառապէր մահաւանդ ամուսնին անանկութենէն ու հեռացումէն վերջ, բայց իր դժբախտութեան լու-

ծը կը կրէր անարտունջ: Ասոր համար մանաւանդ Շիրվանդատէ դայն պաշտած է իր հողւոյն բովանդակ թափով. ու թերեւս ոչ մէկ վիշտ իր վրայ այնքան խոր չէ ազդած, որքան կտրուտոր այդ խնկելի կնոջ, մէկ հատիկ սրտապնդիչ շողը իր մթամած երկինքին:

Այդ թանկագին կինը դպրոցի երես չէր տեսած. սակայն առաջին անգամ ինք հող տարած է Շիրվանդատէի կրթութեան, սնծամբ իր դաւակը առաջնորդելով Շամախի Բոլոքականներու ուսումնարանը որ այն տան կը դառնէր Սարգիս Համբարձումեանի տեսչութեան տակ: Շիրվանդատէ վեց տարեկան էր այդ միջոցին, և այսօր չի կրնար մտարեւել թէ բան մը սորված է այնտեղ: «Յիշում եմ միայն որ ծեծ չեմ կերել», կը գրէ հակիրճ ինքնակենսագրութեան մը մէջ (Լոյս Տարեցոյց, Թիֆլիս) ուր սրամիտ տողերով պատկերացուցած է իր դպրոցականի կեանքը. — «Մի թէ երկու տարուց յետոյ (Բոլոքականներու ուսումնարանէն հեռանալէն վերջ), ինձ յանձնել են Շամախու թեմական դպրոցը: Մուսայել եմ թէ ի՞նչ դպրոց էր այդ. գիտեմ որ ամէն մի խանութպան որ ոսկէ գօտի ունէր, այդտեղ հողաբարձուի ու բարձրագոյն կրթիչի դեր էր կատարում: Երեւի, ծնողներս չեն հաւանել, դուքս են բերել ինձ այնտեղից և յանձնել են մի ոմն Ղարաբաղցի Տէր-Յովհաննէսի: Այս երջանկայիշատակ հողւորականի մօտ ես, զորս դու սրատուիրեցեր, ծանօթացել եմ

հռչակուոր «Փայտիկայի» կրթական գորութեան հետ, և գարշապարներ ի վրայ զգացել եմ դիտութեան և ուսման բարերար ներգործութիւնը: Երեւի, այդ ներգործութիւնները շատ խորն են եղել, որ չուտով ինձ, քանի կենդանի եմ, իդել են աւագահաշարոյ հողւոր հօր ճանկերից և յանձնել տեղական դաւառական դպրոցը: Այստեղ կրթութեանս սահմանը գարշապարներիցս անցել է ձեռներս: Այստեղ «Փայտիկայ» չկար: Բայց կային կաղնից չինած հաստ, երկայն քանոններ, որոնցով՝ երբեմն տափակով, երբեմն կոշիկով տալիս էին աշակերտներին ձեռներին, կէս դիւմիկից (երկուսուսանակ) սկսած մինչև երկու դիւմիկ հարուածներ: Մի քանի տարի էլ այս ուղղութեամբ կրթվելուց յետոյ աւարտել եմ ուսումս: Ազգականներից մէկն ինձ խորհուրդ է տվել զնալ Բագու, մանկ ունեւորական դպրոց, յետոյ բարձրագոյն ուսում ստանալ, չգիտեմ էլ ի՞նչ...»:

Միջոց չպիտի ունենար այդ խորհուրդին հետևելու, որովհետև վրայ հասած էր հօրը սնանկութիւնը և ինք տփսպուած էր թողուլ իր կրթութեան հողը՝ ընտանիքին ապրուստը մտածելու համար: Այդ միջոցին արդէն մեռած էր իր պզտիկ եղբայրը, Գարբիէլը, մօրը սէս անման զեղեցկութեամբ օժտուած աղայ մը դոր անսահման գուրգուրանքով սիրած էր միշտ:

Առաջին գործը որ պիտի վիճակէր իրեն՝ քարտուղարի պաշտօնն էր տեղւոյն ոստիկանատան մէջ: Հրապուրիչ դրողում մը չէր. գողերու, մարդասպաններու, դատարկաբարձներու և ամէն տեսակ չարագործներու հետ առօրեայ չիումը շատ

չէր յարմարեր իր ջղային փափուկ դրութեան: Թէև ֆիզիքապէս ամրակազմ, բայց, իր խիստ խոտատվանութեամբ, քիչ մը թուլամորթ էր և զուրկ «օրինաւոր տղամարդու տնուր ներկերից»: Զորս ամիս կենալէ վերջ կը հետանայ ոստիկանատունէն և ամբողջ երկու տարի կը թափառի՝ նոր գործ գտնելու յոյսով: Վերջապէս, այն միւսնոյն ազգականը որ երբեմն իրեն խորհուրդ կուտար Բագու երթալով ռէպական դպրոցը մտնելու, կը յաջողի համոզել Շիրվանդատէի ծնողքը որ իրենց զաւակը դարձեալ այնտեղ դրկեն, եթէ ոչ ուսմունքը կատարեալգործելու, գոնէ գործ գտնելու: Բագուն այդ միջոցին նոր սկսած էր ծաղկիկ իր նաւթահորերուն շնորհիւ, և շատեր կը հրապուրէր:

1875ին, Շիրվանդատէ կը հասնի Բագու և կ'իջևանի իր մօրաքրոջը, Տիկին Արէլեանի մօտ, մայր մեծատաղանդ դերասանին, որ այնքան անուշ ու անմուսնալի յիշատակ մը թողուց մեր մօտ: Առաջին օրէն խիստ, այդ աղջիկ կինը իրեն համար կը դառնայ երկրորդ մայր մը: «Երբեք չեմ մոռանալ, կը գրէ («Կեանքի բովից», Հորիզոն, 28 նոյեմբեր 1910), այն ջերմ գուրգուրանքը որով նա սեղմելով ինձ իր նիւար կրծքին, իր հինգ զաւակներին աւելացրեց վեցերորդը: Տառնեալ տարիներ յետոյ, երբ մի աշխատային օր այցելեցի նրա գերեզմանը, որ գտնուում է մօրս գերեզմանի քով, ինձ պաշարեց կրկնակի վիշտ: Մարդիկ մի անգամ զըրկըւում են իրանց թանկագին մօրից. իս դրկել էի երկու անգամ»: Բագուի մէջ ալ զիւրին չըլար գործ գտնելը: Մօրեղբայրը սակայն, վերջիվերջոյ

կը յաջողի արժեյնել Շիրվանդատէի ուսերէն գեղադրութիւնը և իր քեռորդին իբր քարտուղար կը տեղաւորէ Նահանգային Վարչութեան մէջ: Շիրվանդատէ տարի ու կէս ալ այնտեղ կը մնայ, և տոմարակալութեան ընտելանալով կը մտնէ նաւթի գործատէրի մը մօտ, զոր քիչ վերջը պիտի լքէր՝ ուրիշ զբաղումներ հետապնդելու համար:

Այդ ատեններն է որ կը սկսի հետաքրքրուիլ գրականութեամբ, որուն վրայ գաղափար անգամ չունէր: Մօրաքրոջը տղաքը, շատ ընթերցասէր ըլլալով, կը յաջողին իր միտքը յանկուցանել դէպի հայերէնը գոր գրելիքէ բնաւ չէր գիտեր, որովհետեւ չէին սորվեցուցած իրեն. աւելի վարժ էր ուսերէնի քան իր մայրենի լեզուին: Կամքի արիւթեան, յամառ ու անվիանդ աշխատութեան չրջան մըն է ատիկա իրեն համար: Կը սկսի սորվիլ անվհատ և ուսնելով մը, կը կարգայ ձեռքը ինկած ամէն գիրք, Արտիկանի «Վէրք Հայաստանի»-ն, Պերճ Պաօշեանցի «Սօս և Վարդիթեր»ը, «Քնար Հայկական»ը, «Հանդէս Հայ Հնախոսութեան»ը, ու նաև Մեղու Հայաստանի, Մշակ, Փորձ, Հիւսիսայնայ, վերջապէս ինչ որ մօրաքրոջը զաւակները կրնան տրամադրել իրեն: Կարգալով կը ծնի նաև գրելու ըղձանքը, ու տալիս ինքն ինքն քսանըմէկ տարեկան՝ երանութիւնը կ'ունենայ իր ուսերէն թղթակցութիւնները հրատարակուած տեսնելու նախ Բեթերսպուրկի Կորս (Զայն) թերթին և յետոյ Թիֆլիսի մէջ հրատարակուող ուրիշ ուսական թերթի մը (Թիֆլիսի Սուրհանդակ) մէջ, որուն խմբագիրն էր հայազգի իշխան Կոստանդին Բէհրութեանը:

Այն ատեն՝ Բագու տակաւին շատ յետամնաց քաղաք մըն էր. նաւթի շահատեսները դրուած էին հետզհետէ այնտեղ լեցուող եկեղեցիներու բովանդակ մտահոգութիւնը: Ի՛նչ մէկ խմացական ջանք, ոչ մէկ զարգացման ճիգ. բոլոր մաքերը մէկ կէտի վրայ սեւեռած էին, — նաւթահորերուն վրայ: Գործ վնասուելու, մանաւանդ անպատճառ գործ գտնելու ստիպուած երկատարդի մը համար ի՛նչ աւելի փորձիչ քան այդ շահատեսները: Շիրվանդատէ սահայն չի բռնուիր նաւթի տնեղէն, որ իրմէ անհուկ հապէս նուաղ օժտուածներ անաղին հարստութեան տէր պիտի դարձնէր: Ուսման, զարգացման, դրահանութեան սէրը սրուն նոր կը հաղորդուէր, այնքան ուժով կարծած էր զինքը որ ոչ իսկ կը մըտածէ նաւթի շահադիտութեան վրայ. ան ուրիշ հոգ ունի. կը խորհի գտնէ Մատենադարանով մը օժտել այդ քաղաքը, և իր ընկերներուն կ'առաջարկէ փոքրիկ ընթերցարան մը բանալ Մարդասիրական Ընկերութեան Հաստատութեան մէջ: Ընկերները ոգևորութեամբ կը փափին ծրագրին, և Մարդասիրական Ընկերութեան Խորհուրդը, իր կարգին խանդավառուած, ո՛չ միայն ընդարձակ ու լուսաւէտ սրահ մը կը տրամադրէ, այլ նաեւ կը խոստանայ նիւթապէս ալ աջակցել: Այդպէսով հիմը կը դրուի Բագուի Մատենադարանին, որ այսօր ամենաճոխն է բովանդակ Կովկասի մէջ: Անդրանիկ գրադարձը կ'ըլլայ նոյն ինքն Շիրվանդատէն, որուն եռանդալին աշխատութեան հետրիւ կը յաջողին առաջին տարուան իսկ ընթացքին մօտաւորապէս 500 բուրլի հայերէն և ռուսերէն գրքեր բերել տալ:

Եւ անա ընթերցանութեան նոր ու ճոխ սլաշար մը Շիրվանդատէի համար: Գնուած հայերէն գործերը գրեթէ ամբողջութեամբ ծանօթ էին իրեն. բայց բոլորովին նորութիւններ էին ռուսերէն գրքերը, մեծ մասամբ օտար լեզուներէ թարգմանուած ընկերային և փիլիսոփայական երկեր, որոնց ընտրութիւնը բրած էր Մարդասիրական Ընկերութեան Խորհուրդի անդամներէն զարգացած և ուսումնասէր անձ մը, Պ. Բէգլիար Ստեփանեան, փոխ-վերատեսուչ արքունական դպրոցներու. Շիրվանդատէ անյադութեամբ կ'իյնայ այդ գրքերուն վրայ, կը կարդայ առանց ընտրութեան, իր տակաւին անընտել միտքը կը չարչրկէ ըմբռնելու համար Կունս Ֆիլչէրի, Ռիքարտոյի, Ճօն Սթիւարթ Միլի, Սրէնաէրի, Մալթուսի, Սէն-Սիմօնի, Տէքսթի և ուրիշ խմատեսներու գծուարկմաց գործերը, առանց անշուշտ շատ բան հասկնալու: Միջոց մը, զինքը կը հրապարեն նաեւ ընկերայնութիւնն ու քաղաքական-անտեսութիւնը, ա՛յնքան որ պահ մը կը մարի իր մէջ գրական գործերու սէրը: Ատիկա այն ատենն է, երբ հայերէնի վարժութիւնը ձեռք բերած՝ կը սկսի թղթակցել Մշակի (1880-81), դրամ ղեկով Բագուի նաւթահանքերու և բանուորներու կեանքով, նորութիւն մը ռուսահայ գրականութեան համար: Իր առաջին վէպն ալ, զոր սկսած է գրել երկու տարի վերջ, այդ կեանքին նուիրուած պիտի ըլլար: Բայց չէ աւարտած զայն. միակ գլուխ մը միայն գրած է, — իր անդրանիկ գրական գործը, — 1883ին Մշակի մէջ տպուած «Հրդեհ նաւթագործարանում» վերնագրով: Նոյն թուականին

գրած է նաև իր առաջին պատմութեամբ, «Գործակատարի յիշատակարանից», նոյնպէս տպուած Մշակի մէջ: Անկէ ասդին, այլևս գրականութիւնը իրեն համար կը դառնայ ասպարէզ մը, նոյն խալ ասպարէզէ աւելի բան մը, մոլութիւն մը, հիւանդութիւն մը:

1884ին Գործ հանդէսը կը հրատարակէ իր «Նորերից մէկը», բնական ճամբէն չեղած մտաւորական երիտասարդներու կեանքէն առնուած պատկեր մը: Յետոյ Արձագանքի մէջ լոյս կը տեսնէ «Օրիորդ Լիզա»ն, սիրային վիպակ մը որ ռուսերէնի կը թարգմանուի: Մանր մուշկ գործեր են տակաւին, խարխալութիւններ, որոնք հազիւ թէ պզտիկ չըջանակի մը ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն իրենց վրայ: Համբաւի, ժողովրդականութեան ճամբան զեռ գոց է Շիրվանդատէի տռջեռ: Բայց ահա 1885ին, Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութիւնը հրապարակ կը հանէ «Նամուս»ը, տաղանդաւոր Յորեկարին առաջին մեծ վէպը, որ իր համբաւին մեկնակէտը պիտի դառնար: Իր ծննդավայրին, Շամախի բարձրունքներէ վերջումն արդիւնքն է այդ ուժեղ գործը, ուր զարհուրազին գրողներով պատկերացուած են այն բոլոր վայրերն ըմբռնուածները զորս անդարդ ժողովուրդը կազմած է պատուի մասին, և որոնց անխախտ ու անլքար պահպանման հոգ կը տանի բարձրաբերական անոթըութեամբ մը:

Յետոյ դարձեալ Բագուն է, Բագուն բարձր են որ իրեն կը թելագրեն ուրիշ վէպ մը, «Խնամատար»ը, որուն կը յաջորդեն «Արամբի»ն ու «Զուր յոյսեր»ը, առաջինը ամուսնական դժբաղդ

կեանքի մը պատկերը ուր կը զբաղի նաև ապահարզանի հարցով, և երկրորդը՝ համեմատապէս «Խնտէլիզէնտ» չըջանակներէ առնուած բարձրուցողադրութիւն մը՝ ուր յուեզոյն տիպարներ կողք կողքի կուգան լաւագոյն գաղափարական տիպարներու հետ: Վերջէն, աւելի լայն սահմանի մը մէջ պիտի պատկերացնէր այդ «Խնտէլիզէնտ» չըջանակներու կենցաղն ու մտայնութիւնը, գրելով «Արսէն Դիմաքսեան» վէպը, որ ամէնէն աւելի զբաղեցուցած է ռուսաց մամուլը: Մինչև այն ատեն՝ իրարու յաջորդած են շատ կարճ անջրպեաներով. — «Տասնըհինգ տարի անցած», աքսորականի կեանքէ, թարգմանուած ֆրանսերէնի. «Փաթմա և Ասադ», պարսկական բարձրէ, նոյնպէս ֆրանսերէնի թարգմանուած. «Թանկագին կապանք», մայրական ծայրայեղ սիրոյ վեպաւար հետեւանքներու սրտայոյզ պատկերացում մը. «Սեղագարը» և «Մեկանիս», երկու հոգեբանական ուսումնասիրութիւններ. «Շրջանից արտաքուստը», որուն մէջ կեղծ ու անկեղծ յեղափոխական գործիչներու հակառակ տիպարներ ուսումնասիրած է. «Կրակ», կոտորած տիպարներ ուսումնասիրած է. «Մոսկուայի հայ ուսանողական կեանքէն: Ահա նաև Մոսկուայի հայ ուսանողական կեանքէն: «Ցաւերու գեղեցկագոյնները իր վիպակներուն, «Ցաւագարը» և «Արթիթը», երկուքն ալ ֆրանսերէնի թարգմանուած, առաջինը դարձեալ իր ծննդավայրին ահաւոր բարձրէն քաղուած զարհուրելի տուամ մը, նկարագրուած զմայրելի էջերու մէջ որոնք յաճախ դասական կատարելութեան կը հասնին. երկրորդը՝ նոյնքան հոյակապ պատկերացումը գե-

դարուեստի սիրով ստեղծուած պատանիի մը ողբերգական կեանքին, ուրիշ շատ դրուագներ թեւեւ իր իսկ տառապալին կենցաղին հարազատ վերջուշուններն են: Արդէն ինքն իսկ կը խոստովանի թէ «Իմ գործերը բոլորը մի մի եղելութիւններ են կեանքից վերջրած և փոփոխած գեղարուեստի պահանջների համեմատ»: Ի՞ր սեփական կեանքն ալ կեանք էր անշուշտ, և աւելի իրաւունք ունէր իր մտահոգութեանց մէջ լայն տեղ գրաւելու:

Կը համոնէր «Բաօս»-ին, Շիրվանդատէի ամենէն անվիճելի գործին, զոր ինք ալ իր լաւագոյն վէպը կը նկատէ: Նորէն Բագուի կեանքն է պատկերացուած այդ հոյակապ գործին մէջ, մէկ կողմէ հաբուս ու միջակերեսը դատակարգելու սորոքած, ապականած բարքերը, շուայտութիւններն ու անառակութիւնները, ու միւս կողմէ անպատում տառապանքը դժբաղդ աշխատուոր դատակարգին: «Բաօս»էն ետք, Շիրվանդատէ սկսած է զբոլ ուրիշ մեծ վէպ մը, «Վարդան Ահրամեան»ը, բայց միայն առաջին մաս մը հրատարակած է Լոռայի մէջ: Յետոյ դարձեալ պատկերներ և վիպակներ՝ «Հաւատարմութիւններ», «Գաղափարի գիրքը», «Ջուզի ականջը», «Նրկու եղբայր», եւն: Գրած է նաև Իզմիրեանի կենսագրութիւն մը որ առանձին գրքոյիով լոյս տեսաւ վերջին կաթողիկոսական ընտրութեան միջոցին: Թիֆլիզի Հորիզոնը՝ որուն մշտական աշխատակիցն է հիմայ, իրմէ հրատարակեց Բարիզեան Թղթակցութեանց գեղեցիկ շարք մը, այսօր ալ, որը օրին դրուած յօդուածներէ ու

պատմութեանքներէ զատ, իբր թերթին կը հրատարակէ «Կեանքի բովից»ը, Շիրվանդատէի պատահութեան և երիտասարդութեան յիշատակները, որոնց առաջին մասը, մանկութեան չրջանի յիշատակները, պարբերաբար լոյս կը տեսնեն Հասկեր մանկական ամսագրին մէջ (*):

Եթէ ոչ նոյնքան բեղմնաւոր, զոնէ նոյնքան և աւելի ազուոր արդիւնք մը տուած է Շիրվանդատէ իբր թատերագիր: Հայ բեմը լաւագոյն պարծանք մը հունի այսօր: «Իշխանուհին», իր անդրանիկ թատերգութիւնը, որ առաջին անգամ 1891ին ներկայացուեցաւ, մուցւած է թէ և, բայց «Եղիշէն»ն, «Ունէր իրաւունք»ը, «Պատուի համար»ը, որոնցմէ առաջինն ու վերջինը Արեւիկան Արմէնեան թատերախումբը այնքան գեղեցիկօրէն պատկերացուց մեզի, միշտ պատուոյ տեղը կը գրաւեն ուսանող թատերախումբերու խաղացանկին մէջ: Մեր մասին՝ դժուար թէ կարենանք մոռնալ այդ ներկայացումները, մանաւանդ 1908 Նոյեմբեր 28ի այն ուրբաթ գիշերը, ուր առաջին անգամ ըլլալով Պոլսոյ մէջ բեմ հանուեցաւ «Պատուի համար»ը: Եթէ այդ իրիկունը այնքան խանդավառ եղանք մեր ծափահարութեանց մէջ, պատճառը այնքան գեղարուեստական վայելքի մը առթած հեշտանքը չէր, որքան աւելի խոր, աւելի բարձր ու սրտապնդիչ զգացում մը, որ միանգամայն անխառն երանութեամբ ու խանդաղատալից հալար-

(*) Այս պահուս ալ կը պահուէս խոշոր փայ մը Բարիզի Հայ գաղութին կեանքին, եւ նոր քաւահալ մը «Անեւրակներ»ի վրայ:

տութեամբ կը լեցնէր մեր հողին: «Պատուի համար» ին անդրանիկ ներկայացումը մեր ցեղին մեծութեան ամենափայլուն ապացոյցը կը դառնար, կը հաստատէր անոր գոյութեան իրաւունքը իրր քաղաքակիրթ ազգ, կ'ապացուցանէր բարձրութիւնն ու գեղեցիկ պաշտօնութիւնը այն հերոսական ճիգին, զոր անանուն բռնութեանց, անասելի կապանքներու և չարչարանքներու մատնուած սա ափ մը ժողովուրդին զաւակները կրնան տակաւին բնել, նոյնիսկ իրենց հալածական, անդորրութենէ և բարօրութենէ որբացած վիճակին մէջ:

Գործը ինքնին անթերի հրաշակերտ մէն էր. չափու ամենաստորին տեսակէտները մարդկային խղճէն գերադասող, ընկերային բոլոր կարգերը, բոլոր բարոյականի նկատումները այդ տեսակէտներուն զոհող, և անոնց սիրոյն՝ աշխարհային հարբստութեանց մեծագոյնը՝ պատիւն իսկ ունեւորող, լղրճուկ ու ոգրալի սրայմաններու ենթարկող դասակարգի մը այդ պատկերացումը՝ մինչև անգամ եւրոպական ազգերու մէջ՝ քիչ անգամ կատարուած էր այդ աստիճան ցնցող, զրկիթ խելայեղիչ կորուվով և ուժգնութեամբ: Քիչ անգամ նաև հայ թատերախումբ մը կրցած պէտք է ըլլար այդքան ներդաշնակ ու անխախտ կատարելութեամբ գոհասարապէս բոլոր պահանջները, ամէնէն բարձրէն մինչև ամէնէն աննշանք:

Ինչպէ՞ս կրնայինք տեսնել Հայ մօքին և Հայ Արուեստին այդ պաշտելի ձեռնտութիւնը ու չխանդավառուիլ. ինչպէ՞ս կրնայինք տեսնել Հայ

Հողին բարձրութեան ու գեղեցկութեան այդ հոյակապ փաստը, և ինքզինքնիս աւելի հպարտօրէն, աւելի սիրով ու հաւատքով Հայ չղբալ:

Գարձեալ Արեւեան-Արմէնեան թատերախումբով ճանչցանք ու ծափահարեցինք «Կործանուածը», որուն ներկայացումը Կովկասի մէջ, վերջերս արդիւնեցաւ ուռւ գրաքննութեան կողմէ: Այս միջոցին՝ Կովկասի հայ բեմին զարդն է նորէն Շիրվանդատէի վերջին թատերախաղը, «Արմենուհին», զոր Հայ Տաւմաթիք Ընկերութեան խումբը կը ներկայացնէ մեծ յաջողութեամբ:

Ինքը, Շիրվանդատէն, ռեժիսոր ընտրուած է այդ Ընկերութեան, պաշտօն՝ զոր փութացին իրեն յանձնել անցեալ տարի, երբ Թիֆլիզ վերադարձաւ Բարիզէն, ուր գացած էր 1905ին, իր զաւակներուն կրթութեան հսկելու համար: 1883էն ի վեր, երկրորդ անգամն էր այդ որ հեռացած էր Թիֆլիսէն, այս անգամ դոնէ մ'չ ախամայ, ինչպէս եղած էր 1895ին: Այդ միջոցին՝ հայկական ջարդերու զարհուրանքէն վրդովուած՝ տաճկահայ գաղին նուիրուած էր պաշտելի կրքով մը որ երեք ամսուան բանտարկութիւն և երկու տարուան աքսոր պիտի արժէր իրեն: Բարիզի մէջ, իր զաւակներուն կրթութեան հսկելով հանդերձ, հոգ տարած է նաև իր սեփական զարգացման: Հինգ տարուան ընթացքին, երեք տարի շարունակ Սօրպօնի ամէնէն յամառ ունկնդիրներէն մէկը եղած է, հետեւելով Պիւրկէյմի փիլիսոփայութեան, Օլաու պատմութեան, Պակէի գրականութեան, Գուռազէի յունական քաղաքակրթութեան, Տիւմայի

փորձառական հոգեբանութեան և Մարթայի լատինական պիրճախօսութեան դասերուն:

Հետաքրքրական պիտի ըլլար անշուշտ զիստակ թէ ինչ գրական ազդեցութեանց տակ խմբուած է այս գեղեցիկ տաղանդը, թէ ինչ տեսակ միջնորդաւ ունեցած է՝ այդքան վառվռուն ու ճախերանդ կերպով փթթելու համար: Ինք անոնցմէ չէ եղած որոնք չեն սիրած կարգալ, վախճանով որ օտար յղացմանց հաղորդուելով կը խաթարուի իրենց սեփական ինքնատարութիւնը: Այս տեսակ մասնաւոր մը պարզապէս ուրանալ պիտի ըլլար այն բարիքը զոր արեւը կը շաղկէ ծաղիկներուն: Ծաղիկը առանց արեւի ալ կրնայ բացուիլ. բայց զիստակցէ շուքին տամբութեան մէջ բացուած ծաղիկներու ճիւղած, ինքնատարաւ ու հիւանդաղին երեւոյթը, զիստակցէ նաեւ չէնչոյ գրգռանքը այն ծաղիկներուն, որոնք արեւին համբոյրներուն տակ կը բանան իրենց կոկորդիսները, կեանքով ու գեղեցիկութեամբ բարսխուն: Ընթերցումն ալ ճիշդ արեւին գերը կը խաղայ մարդկային իմացականութեան համար. ոչ միայն չի խաթարի ինքնատարութիւնը — եթէ կայ իրօք — այլ ընդհակառակը, անոր միջոց կուտայ աւելի հոյակապօրէն, աւելի գունազարդութեամբ, մանաւանդ աւելի գիտակցութեամբ ու խորութեամբ արտայայտուելու:

Մենք տեսանք արդէն որ Շիրվանզադէ իր տաղանդին յայտնութիւնն իսկ ընթերցումներուն կը պարտէր: Բնական է վերջէն աւելի հեշտանքով

պիտի յանձնուէր բարեաւոր զրադման մը որ արդէն այնքան օգտակար եղած էր իրեն: Եւ անշուշտ պիտի ներէ ինծի, եթէ իր մէկ մտերմական նամակէն մաս մը նոյնութեամբ արտադրեմ այստեղ, պարզելու համար այդ հետաքրքրական կէտը, որ անսահման կարեւորութիւն կրնայ ստանալ իր ամբողջական գործին ուսումնասիրութեան առթիւ. — «Հայ գրքերն ու լրագիրները շատ վաղ դարեցին ինձ գոհացում տալ: Աս յափշտակեցի ուսանալուն: Ռաֆֆի, Պաօլեանց, շատ շուտով կարցրին իրանց հրապօրէր: Ինչ որ կարեւորութեամբ կարդացել էի Արտիկանին, Պատկանանին, Նալբանդեանին, նոյն արագութեամբ չքայան նրանք իմ ուղեղից, երբ ծանօթացայ Գօգօլին, Դոստօւ խիսկուն, Տօլստօին, Տուրգենիւզին, Լերմոնտօվին, Պուշկինին, Էն: Մօ, որքան աղքատ, որքան սղօրմելի թւաց ինձ հայ գրականութիւնը, և որքան զուրկ գեղարուեստական արժէքից: Ինձ սպէկերեց առանձնապէս հոգեբանութեան, նոյնիսկ տարբական հոգեբանութեան բացակայութիւնը հայ վէպի, մանաւանդ Ռաֆֆիի վէպերի մէջ: Սակայն շուտով ուսու հեղինակներն Էս իրանց հերթին պիտի տեղ տային Շէքսպիրին, Գէօթէին, Աերվանդէսին, Շիլլերին, Լեսսինգին, Բէօրնէին, Հէյնէին, Դիկկէնսին, Թէքէրէին, Վալթէր Սկոտին, Վիքթօր Հիւգօն, Էն: Ռուս վիպասանների մէջ ամէնից աւելի սիրելի եմ Դոստօւ խիսկուն՝ նրա խորութիւնը և հզօրութիւնը, Տուրգենիւզին՝ նրա ոճը որ այնքան գեղարուեստական է իւր կրթիկ պարզութեան մէջ: Ֆրանսիական վիպասանութեան

մէջ հրապուրվել եմ ամէնից աւելի Վիքթոր Զիւ-
գոյով: Բազմակի աւանական հանձարը ինձ սարսափ
է պատճառել: Հիացմամբ եմ կարդացել անգլիա-
կան վիպասանութիւնը, մանաւանդ անգլագական
Դիկկենսին և Վայթէր Սկոտտին: Գերմանական վի-
պասանների մէջ չեմ յիշում մէկը, որ ինձ գրաւած
լինի: Շակլհակէնի մեծահաստոր վէպերը կարդացել
եմ իրրեւ սիրուն դասախօսութիւններ: Աստղներ
կան, թէ Զօրան աղդել է ինձ վրայ: Այդ ևս սխալ
եմ համարում: Կարդացել եմ այդ հսկայ գրչի ար-
դիւնքները մեծ հետաքրքրութեամբ, բայց բնաւ
չեմ սիրել նրա ծայրայեղ բնապաշտութիւնը: Ես
աւելի սիրել եմ Ֆլորէան, Ալֆօնս Գօդէին: Աշ-
խարհը դեռ Գիս սը Մօպասանի պէս բանաստեղծօ-
րէն պատմող չի ստեղծել: Փամանակակից պաւս-
նական գրողների մէջ, ամենամեծը կենդանիներից,
ինձ համար Հենրիկ Սինկելիչն է»:

Պիտի ստիպում զաշնեայ մտերմախան համակ-
ներու գաղտնիքը մերկացնել, երեւան հանելու հա-
մար նոյնքան հետաքրքրական ուրիշ կէտ մը, —
այն ախտահանքը զոր Շիրվանդատէ կրնայ դատած
ըլլալ զինքը չըջապատող հասարակութեանէն, այդ-
պէս հոգեւին գրականութեան նուիրուելով: Աս-
պարէզը զոր ընտրած էր իրեն համար, այնքան ալ
հեշտ չէր. Հայը որ գրիչ ձեռք առեր է ապրելու
համար, յաճախ շատ չէ տարբերած անձնասպանէն:
Ինք ալ, այնքան ուրիշներու պէս, աւելի դաս-
նութիւն պիտի գտնէր այդ ասպարէզին մէջ, քան
իրական ախտանք: Եւ ասիկա նոյն խալ առաջին
օրէն: Հազիւ քսանըջորս տարեկան կար երբ հրա-

տարակեց իր անդրանիկ վէպը. այդքան կանուխ
նաւ պիտի ճանչնար անտարբերութեամբ, նախան-
ձով, փոքրոգութեամբ ու քսութեամբ թունաւոր-
ուած այն քստմենի միջոցաւ զոր ճակատագիրը
սահմանած է հայ գրողին համար, ու պիտի տա-
ռապէր: Տառապանք՝ թերեւս բուն բուն ալ չէ.
պիտի չարչարուէր, պիտի կոտորար իր հոգեւոյն բո-
վանդակ հպարտութեամբ: — «Ես չգիտեմ, կը
գրէր ինձի այս վերջերս, կը լինէի՞ աւելի բախտա-
ւոր, եթէ չունենայի գրելու ախտը, թէ ոչ. բայց
չստ անգամ եմ ինձ անբախտ զգացել հայ հեղի-
նակի վիճակում: Հասարակութեան անտարբերու-
թիւնը, մի քանի լրագրների անընդհատ յարձա-
կումները, նիւթական պակասութիւնը յաճախ ինձ
ստիպել են ատել իմ արուեստը: Մի քանի անգամ
գրիչս կոտրել զէն եմ ձգել, հաստատ մատդրուած
գնալ մի տեղ, դառնալ հասարակ-գործակատար և
փող շահել, շահել, հարստանալ իմ շատ նախկին
ընկերների պէս. բայց այդ յուսահատութիւնը տեւել
է շատ շատ երկու-երեք ամիս. այնուհետեւ նորից
գրական ախտը բորբոքուել է իմ մէջ, և նորից ես
բեւեւուել եմ իմ համեստ գրասեղանին, որի քովը
չստ եմ ստուապել, շատ արցունքներ եմ թափել:
Ասում են հեղինակը, գրողը մեծ ուսուցիչ է իւր
հասարակութեան համար, վերին ստորձանի օգտա-
կար ծառայ իւր աղգին: Ասում են թէ գրողը
պէտք է պարծենայ իւր այդ կոչումով, և հասա-
րակութիւնը պէտք է վարձատրի նրան իրրեւ իւր
ուսուցչին: Ծի՜շտ է այս, չգիտեմ: Ինչ վերաբեր-
վում է ինձ, ես երբեք բախտ չեմ ունեցել հասա-

բախտութեան օգտակար անդամի պարծանքը զգալու: Երբեք չեմ մտածել թէ գրում եմ հասարակութեան համար, ուրեմն եւ ծառայում եմ ազգին, ուրեմն եւ մարդիկ պէտք է կրօնատապաւար լինեն ինձ: Գրականութիւնը ինձ համար արհեստ չի եղել և ոչ դպրոց, այլ միայն գրականութիւնը: Ես գրել եմ, որովհետեւ այդպէս է թեւադրել իմ հոգին, որովհետեւ պահանջ եմ ունեցել գրելու: Ես միշտ զգացել եմ, որ ինչպէս ձուկը չի կարող ապրել առանց ջուրի, ինչպէս թռչունը չի կարող ապրել առանց օդի, նոյնպէս ես չեմ կարող ապրել առանց գրչի: Եւ որքան գաւառականութիւններ եմ կրել գրչից, նոյնքան և երջանկութիւն եմ զգացել: Իմ վարձը ես գտել եմ ո՛չ մարդկանց գովասանքների և երկրպագութեան մէջ, այլ իմ հոգու խորքում: Գո՞հ եմ եղել ես անձամբ իմ գործից, երջանիկ եմ զգացել ինձ. դո՛հ չեմ եղել, տանջուել եմ: Լնթերցողների, լրագրների կարծիքը ինձ մերթ տխրեցրել է, մերթ ուրախացրել. բայց երբեք չի ազդել իմ գրչի համար: Ես ոչ ոքի չեմ լսել բացի իմ հոգու ձայնից, և ոչ ոքի ցուցմունքը ինձ ղեկավար չի եղել և ոչ մի վայրկեան): —

Թերեւս իրաւունք ալ ունէր այդպէս անտարբերութեամբ ընդունելու իր գործերուն նկատմամբ եղած դնահատութիւնները: Ընթերցող գրականութիւնը յաճախ շատ ապշեցուցիչ քննադատներու հանդիպած է Կովկասի մէջ: Խնդիր է նոյն իսկ թէ Ռուսահայերը իսկական գրական քննադատ ունեցած են երբեք: Տարակոյս չկայ որ գրական շատ ունեցած են, բայց զրախօս մը անպատճառ քննա-

դատ մը չէ, շատ հեղ նոյն իսկ հասարակ գրական մըն է. և գոնէ Շիրվանզատէ շատ լաւ հասկցած պէտք է ըլլայ ասիկա, ինք որ տխուր բախտը ունեցած է իր ամէնէն գեղեցիկ գործերը բլքատուած տեմնելու այն տեսակ գրականներու ձեռքին մէջ, որոնց ճաշակի գոհնելութիւնն ու գրականութեան մասին ունեցած թուր հասկացողութիւնը հեքեաթութեանակ ու ցնորեցուցիչ համեմատութեանց հատած են:

Տակաւին նոր նոր՝ Մշակ թոյլ տուած էր ո՛ր և է բժիշկի մը որ տխարութիւններուն ամէնէն չտականովը կարէ կարտէ Շիրվանզատէի վերջին թատերադրութիւնը՝ «Արմենուհին» և տեսակ մը ապշեցուցիչ յաւակնութեամբ արուեստի գործէ մը պահանջէ մի միայն այն տեսակ յատկութիւններ որոնք հազիւ թէ կարենային յարմարիլ զուտ արտաբանութեան նուիրուած մասնագիտական գրուածքներու: Ասիկա առիթ մը եղաւ տաղանդաւոր գրագէտին՝ ճշգրիտ կերպով մը սահմանելու այն բախտը որ Կովկասի մէջ ընդհանրապէս կը վիճակի արուեստի գործերու. — «... Արուեստներ, թատրոն, գեղեցիկ գրականութիւն՝ մեր մէջ այն հանրամատչիւ զուէններն են, որոնց վրայ ամէն մի ստիքիչ ունի իրաւունք իր ամէնին փորձելու: Խօսքս այն ինտելիգենցիա կոչուած տիպոմաւոր կամ ոչ տիպոմաւոր ամբախ մասին է, որ սովորութիւն է դարձրել ամէն բանի մէջ իր քիթը խառնելու և ամէն բանի վերաբերմամբ հեղինակաւոր լեզու գործածելու: Այդ ամբողջ իր մաւաւոր սահմանափակութեան մէջ երբեմն այնքան հեռու է

գնում, որ չի ուզում մի բոպէ անգամ խորհել, թէ արուեստների մասին եւս խօսելու և դատելու համար հարկաւոր է ունենալ որոշ պատրաստութիւն և զարգացում, թէ գեղեցիկն ըմբռնելու, մանաւանդ գնահատելու համար, բայցի դրանից, պէտք է ունենալ և ճաշակ: Մի բան, որ արւած է ոչ ամէնքին: Այդ ամբոխը խղճի ամենայն անդորրութեամբ և գոհնելութեան ամենայն յանդգնութեամբ, մի կոպիտ կացին ձեռքին, ճիգն է անում խուժել մեր աշքատիկ թատրոնի և գեղեցիկ գրականութեան, մեր նորածիլ արուեստների փոքրիկ անդաստանը և աջ ու ձախ ջարդոտակ ծաղիկներ, որոնց հոսն զգալու ճաշակից զուրկ է (Հոբիզոն, 1. փետր. 1911):

Ռուսահայ «կնաէկզէնցիս»ն անշուշտ ունի նաեւ իր յարգելի ու միօթարական բացառութիւնները. բայց իր մեծագոյն մասին գլխաւոր թերին եղած է միշտ այդ ճաշակի պակասը՝ զոր Շիրվանզատէ կը հաստատէ այնքան ցաւագին տողերով: Հանձարն ու ծաշակը միայն Գեղեցիկով կրնան իրար գանել և իրարու հաշորդուիլ. ճաշակը նոյնքան գեղեցկութեան գործ է որքան յղացումը: Եւ ճիշտ այդ գեղեցիկն զգայութիւնը կը պակսի ռուսահայ մտաւորականութեան ստուարագոյն մասին. չի կրնար զայն ըմբռնել, որովհետեւ չի կրնար զգալ: Բառի մը ընտրութիւնը, ոճի դարձուածք մը, մտածումը արտայայտելու եղանակ մը, նկարագրութեան ձեւ մը, պարզ ոչինչներ, են, բայց նաեւ Արուեստն են: Եւ իրօք ճաշակ ունենալ պէտք է հասկնալու և սիրելու համար գեղեցիկ այն ան-

սահման ու զժուարին հետախուզութիւնները, որոնց արդիւնքն են յաճախ այդ ոչինչները:

Բայց բոլոր ասոնք «հոսնոսի զարմաղալներ» են մեր ռուսահայ եղբայրներուն համար. անոնք երբեք չեն կրցած ըմբռնել արուեստին դերը. ամենաբարձր գեղարուեստական գործն իսկ իրենց աչքին զուրկ է նշանակութենէ, երբ չունի որոշ «տենդէնցիս», կրը չի հալիր օրուան անցողիկ հարցերուն. նոյն իսկ այն արուեստի գործերը որոնք քիչ չատ «տենդէնցիս» են, միայն ու միայն այս վերջին հանգամանքով ուշադրութեան կ'արժանանան, և արուեստը նորէն կը մնայ լքուած ու արհամարհուած: Իժիշկը կը յամառի ակտալանութիւն վնասել անոր մէջ, փաստաբանը՝ իրաւաբանութիւն, երկրաբանը՝ անտեսագիտութիւն, ընկերաբանն ու աստուածաբանը՝ իրենց դաւանած վարդապետութիւնները, և խեղճ հեղինակն ալ ի զուր ճաշակի տէր մարդ մը կը փնտռէ իր չուրջը, քիչ մըն ալ գնահատուած տեսնելու համար իր արուեստի ճիգը, իր գեղեցիկ հետախուզութիւնը, գլխաւոր գոյութեան իրաւունքները իր աշխատութեան:

Կովկաս գտնուած միջոցիս, անգամ մը բախորդ ունեցայ գրասէր երիտասարդներէ բաղկացած խումբի մը խառնուելու: Կը խօսէինք Ահարոնեանի մասին, և այդ անուշիկ տղաքը, համբուրքի ստիպատութեամբ մը, կը վճռէին թէ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակումը, Հայկական Հարցին հետ փճացուցնան Ահարոնեանի նշանակութիւնը. չէ՞ որ անոր գործերուն գլխաւոր «տենդէնցիս»ն էր թրքահայ

տառապանքը : Յայտնի կ'երևար թէ հոյակապ արուեստագէտը որ կայ Ահարոնեանի մէջ, բնաւ չէր կրցած դիւրենք յանկուցանել . Ահարոնեան՝ միայն իր «տէնդէնցիա» յով բան մը կ'արժէր իրենց աչքին, և հիմայ որ այդ «տէնդէնցիա» լին աղբիւրը չքացած կը կարծէին, չէին վարաներ չքացնելու նաեւ արուեստագէտը, մեր ցեղին ամէնէն թանկագին ու պաշտելի պարծանքներէն մէկը : Ծիշտ է սակայն որ ճաշակ ունենալ պէտք էր այդ պարծանքը ըմբռնել կարենալու և սիրելու համար :

Նոյն բանը պատահած է նաեւ Շիրվանդատէի : Իր ամենապաւ գործերը, ինչպէս «Արթիւթը» և «Յաւաղարը», բնաւ հետաքրքրութիւն չեն յարուցած, մամուլը ոչ իսկ գրադած է անոնցմով . այդպէս անտարբեր մնացած է նաեւ Շիրվանդատէի գեղեցիկ գլուխ-գործոյին՝ «Բասու»ին հրատարակութեան առթիւ : Բայց երբ լոյս տեսած է «Արաէն Դիմաքսեան»ը, որուն մէջ քիչ չատ «տէնդէնցիա» կար, և որ սակայն իբր գեղարուեստական գործ անհամեմատ կերպով թոյլ է միւսներէն, ահագին թուով յօդուածներ գրուած են :

Տակաւին աւելի վառն ալ ըրած են իրեն : «Վարդան Ահրումեան»ի առաջին մասը նոր հրատարակուած էր Լոռնայի մէջ, երբ հայ գրախօս մը ուստական թերթի մը մէջ գրեց թէ «Հեղինակը, ինքզինքը եւրոպական դարդացման տէր ցոյց տալու համար, եւրոպական բառեր կը գործածէ» : Մինչդեռ այդ վէպին մէջ ոչ մէկ եւրոպական բառ գործածուած եր ուղղակի հեղինակին կողմէ : Միայն՝ գործող անձերէն մէկը, իր հմտութեամբ քեռորդին

հիացնելու համար, երբեմն ուռնորէն բառեր կը խառնէր իր խօսակցութեան : Արդէն Շիրվանդատէ միշտ արտակարգ հոգ տարած է կատարելագործելու իր սփռ, և այսօր լուսագոյն հայերէն գրողներէն մէկն է Կովկասի մէջ : Բայց դրախօսը այնքան ակամար էր որ չէր կրցած վէպին անձնաւորութիւնը դանապանել հեղինակին անձնաւորութեան :

Ասիկէ աւելի ապշեցուցիչ բան մը կը դանձաբարեկամի մը նամակին մէջ . — «Երբ «Եւգլինէ»ն գրուեց և ձեռագիրը ոչ ոքի ծանօթ չէր, միայն լուր էր տարածուել թէ պիտի ներկայացուի, Մշակի խմբագրատան մէջ վաղօրօք պատրաստվում էին քարկոծել իւր գործը : Նոյն լրագիրը քսան տարի է ահա ճգնում է մեր սիրտկան Շիրվանդատէին խեղդել մի բաժակ ջրի մէջ, և, ինչպէս տեսնում էք, դեռ չէ կարողացել խեղդել : Թերեւս մի քիչ էլ իւր բնաւորութիւնն է մեղաւոր, որ ուսանայ մամուլը միշտ անարդար է եղել դէպի Շիրվանդատէն և միշտ հալածել է նրան : Հօրիցը ժառանգելով անպայման անկեղծութիւն, նա երբեք չի քաշուել ճշմարտութիւնն ասել մարդկանց երեսին : Նա չի չոյել, չի կեղծել, ոչ մի կուսակցութեան չի յարեղ, դուռ գրականութիւնը համարելով բարձր ամէն ինչից, և՛ կուսակցութիւններից, և՛ մամուլից, և՛ դպրոցից, և՛ թատրոնից, և՛ նոյն իսկ եկեղեցուց : Նա միշտ քննադատօրէն վերաբերվել է դէպի կեանքը և դէպի մարդիկ : Գրականութեան ապօրինի գաւառներին նա ցոյց է տվել իրանց տեղը : անքանքարին հալածել է, և ահա տարիներ ըն-

Թացքում կազմվել է թշնամիների մի ահագին լուսմակ՝ որ չի դադարում նրան խայթել և պէտք է դեռ խայթի մինչև մահը։ Սակայն վաղուց է որ նա անզգայ է դեպի այդ խայթոցները։ Նա ասում էր յաճախ թէ երջանիկ է մի բանով, այն որ խոր հակառակորդների մեջ չկայ եւ ո՛չ մի տաղանդաւոր մարդ»։

Ինչպէ՞ս չարամարհէր այդ անասկ մամուլի մը և այդքան բարեխիղճ!! զրախօսներու կարծիքը, և իր գոհացումը միայն ինք իր մէջ չփնտէր։ Մէկ միտքարութիւն միայն, և ատ ալ՝ ռուսական մամուլին շուայլած խրախուսանքն ու պաշտպանութիւնը։ Օտարը աւելի լաւ զիտցած է զնահատել զինքը, քան բուն իսկ Հայը։

Այս աստիճան տմարդութեամբ անիրաւութեան հայ զրոյր՝ որ մը Թիֆլիսի մէջ կը հանդիպի իր հայրենակիցներէն մէկուն, մանկութեան ծանօթ մը։ Տասներէնդ տարի մը կար որ ծննդավայրէն հեռացած էր։ Շատ բնական հետաքրքրութեամբ մը կ'ուզէ գիտնալ թէ այդքան երկար տարիներու ընթացքին իր համբաւէն մաս մը՝ բան ալ մինչեւ ծննդավայրը հասած էր։

Հիասթափում նաեւ այդ կողմէն։ Հայրենակիցը ո՛չ միայն ոչինչ լսած էր իր զրական գործունէութեան մասին, այլ նոյն իսկ չէր գիտեր թէ ի՞նչ գործով կը զբաղի։

— Բարեւ, ա սղայ, կ'ըսէ իր բնիկ բարբառով, դու Մինասի տղան չե՞ս։

— Հրամանքս, Մինասի տղան եմ, կը պատասխանէ Շիրվանզատէ նոյն բարբառով։

— Հի՛նչ ես անում խտեղ, հի՛նչ բանի ես։

— Գրում եմ։

— Միրզա՞ ես. ո՞ր գափթարխանում (գրագի՞ր ես, ո՞ր գրասենեակը)։

— Միրզա չեմ, գրուլ եմ։

Շամախեցին՝ աղչահար՝ Շիրվանզատէի երեսը կը նայի, ոչինչ հասկցած ըլլալով այդ «գրուլ» բառէն։

— Մարդ կայ որ դերձակ է, կ'ըսէ, մարդ կայ որ կօշկակար է, կամ նալբանդ, փախախչի. քո սանահաթի անունն հինչ է։

Շիրվանզատէ, հայրենակցին ազիտութենէն դուարձացած, բոլորովին կը չփոթեցնէ զայն՝ պատասխանելով.

— Վիպասան եմ։

— Վիպասանը հի՛նչ ա անում։

— Վիպասանը աղջկան սիրահարեցնում է տըղայի վրայ, տղային աղջկայ վրայ. յետոյ նրանց նշանում է, պսակում. չե՛ն հաւատում միմիանց, բաժանում է նրանց, ուրիշի հետ է պսակում...

— Եւ վա՛ճ, եւ վա՛ճ, կանգնի՛ր, կ'ընդհատէ Շամախեցին, հատկացայ, մօցիքուլ ես, զարանդիւղի, միջնորդ։

Ու կը յարէ՝ զլիսուն զարներով և ցաւազին չեչտով մը աւաղելով։

— Վա՛յ քո հօրը տունը չքանդուի, տղա՛յ, էլ դորձ չկա՞ր որ գնացիր զարանդիղի զարձար. հեռո՛ւ, հեռո՛ւ մեղանից։

Դառնապէս վշտացած, կը հեռանայ կ'երթայ, սա ախուր համոզումը տանելով իրեն հետ թէ իրենց

նշանաւոր Ուստա Մինասին տղան արհեստներուն մէջ ամէնէն խայտառակը ընտրելու է իրը ասպարէզը :

Շիրվանդատէ ի՞նչ կը մտածէ այդ միջոցին . թերեւս ոչ իսկ մաքէն կ'անցընէ մեղադրել այդ պարզամիտ մարդը , խորհելով թէ անկէ անհունապէս աւելի զարգացած ուստայ մամուլը քիչ անգամ աւելի խելօք գնահատութեան մը ենթարկած էր իր գրական գործը :

Հիմայ հատուցման ժամն է արդեօք . պիտի դադրին անցեալին այդ վաքրողութիւններն ու քառութիւնները , այն վառքի տօնոյթին առջեւ զոր համակիրներ կը սարքեն բաղմաւաւստակ վարպետին ի պատիւ : Գոնէ այս նուիրական աւիթը պիտի յարգեն իր հակառակորդները , աննկնդ ու արժանի համակրութեամբ մը մեծարելու համար տաղանդաւոր Յորեկարը , որ ինքն իսկ պատիւ մըն է իր ցեղին :

Յուսալը անուշ է , կը յուսանք մենք ալ սրտանց , կը յուսանք մանաւանդ այն պատճառաւ որ իրենց ամէնուն ալ աջակցութիւնն ու ջանքերը անհրաժեշտ են այս մեծվայելուչ հանդիսութեան տալու համար իր բուն , իր բաղձալի նշանակութիւնն ու դերը :

Բառերը երբեմն առանձինն անկատար իմաստ մը միայն կ'արտայայտեն : Այդպէս են նաեւ « ուստայ » և « թրքահայ » բառերը : Բայց երբ զանոնք իրարու կը կցենք միացման-դժով մը , աւելի զօ-

րաւոր , աւելի համադրական ու կատարեալ իմաստ մը կը դոյանայ անոնցմէ :

Մեր բաղձանքն է որ Շիրվանդատէի յօդեւանը այդ միացման-դիժը ըլլայ մեր ցեղին երկու հասուածներուն միջեւ , և անոնց անկատար իմաստները իրարու ձուլելով դոյացնէ այդպէս զօրեղ , համադրական ու կատարեալ իմաստ մը , — Հայոքեան իմաստը , — այնքան սիրական մեր սրտին ու հոգւոյն :

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Դ Է Մ Ք Ե Ր

ՇԻՐՎԱՆԶԱՏԷ

Ահա՛ զրազէտ մը, որ իր գործին ընդարձակութեամբն ու տոկունութեամբը, իր յղացմանց և արտայայտութեան զօրութեամբն ու կենդանութեամբը, գրականութեան դերին և խսկութեան մասին իր ունեցած բարձր ու անկախ ըմբռնումովը, լիովին արժանի է «վարպետ» պատուանունին:

Ուսումնասիրութիւն մը չէ որ կ'ուզեմ հոս փորձել Արշիւսի հեղինակին ամբողջական գործունէութեան վրայ: Հասոյր մը հազիւ պիտի բաւէր խղճմտօրէն ու մանրամասնօրէն վերլուծելու համար բազմաձև ու ա՛յնքան տեսակէտով թելադրիչ ու շահեկան արտադրութիւնն այդ բեղմնաւոր ու յոքնաձիր մատենագրին: Կը ցանկամ միայն քանի մը մեծ գծերով ուրուադրել պատճառները այն խոր յարգանքին զոր երկար ատենէ ի վեր կը տածեմ

դէպի Շիրվանդատէի գործը, մին՝ ապահովապէս՝ մեր հին ու նոր գրականութեան ամենէն ամուր ու հարուստ կոթողներէն:

Ինչ որ գլխաւորապէս կը բնորոշէ այդ գործն իմ աչքիս, անոր « առարկայականութիւնն » է (objectivité): Ոչ մէկ հայ գրողէս կը ճանչնամ որ այդ յատկութիւնը ունեցած ըլլայ Շիրվանդատէի չափ: Արտիկան բանաստեղծ էր, ինչպէս և բանաստեղծ է, ու մեծ բանաստեղծ, Աւետիս Ահարոնեանը: Բաֆֆի ու Ծերենց պայքարող վիպասաններ էին, արուեստի միջոցով քանի մը որոշ գաղափարներու տարածումը իրենց նպատակ ունեցող. Լէօ, Մուրացան, թէպէտ տարբեր աշխարհայեացքով՝ նմանապէս փրօփակրանտիսթ-վիպասաններ են: Վ. Փափաղեան ու Զօհրապ իրապաշտ գրականութեան հոյակապ էջեր արտայայտած են, բայց իրենց անձնական խառնուածքը, իրենց ետք՝ իր սէրերով, ատելութիւններով, ճաշակներով չեղած ու ցայտուն՝ կ'երեւայ ու կը տիրէ ատենց մէջ:

Հետեւ եմ անշուշտ գրականութեան մէջ անձնական խառնուածքին տիրապետումը սրկատութիւն մը նկատելէ. ատիկա տաղանդի ուրիշ տեսակ մըն է պարզապէս. և արուեստի մէջ կենդանի ու գեղեցիկ գործեր արտադրելու համար, էականը՝ տաղանդին տեսակը չէ, այլ նոյնինքն տաղանդը: Կան իսկ ճիւղեր ու նիւթեր որոնց համար անձնական խառնուածքը աւելի նպատաւոր է:

Ինչ որ կ'ուզեմ մատնանիչ ընել, այն է որ Շիրվանդատէ ունի տաղանդի «առարկայական» անուշտով ճանչցուած տեսակը: Շիրվանդատէ մեր ամենէն իսկական «իրապաշտն» է:

Ու ընդգրկուած սիստեմի մը արդիւնքը, նոյնատեսակ եւրոպացի վարպետներէ կրուած ազդեցութեան մը հետեւանքը չէ լոկ ատիկա Շիրվանդատէի մէջ, այլ ամէն բանէ առաջ՝ խառնուածքի բնածին բերում մը՝ նմանօրինակ խառնուածքով եւրոպական մեծ գրագէտներու, մասնաւորապէս ռուս վարպետներուն ուսումնասիրութեամբը զօրացած ու զարգացած: Անձնական տրամադրութիւններ, որոշ աշխարհայեացք մը, տիրական նախասիրութիւններ չեն բռնապետեր Շիրվանդատէի գործին մէջ և կեանքի պատկերացումը չեն գունաւորեր հեղինակին ետին գոյնովը. այդ գործին մէջ, կեանքը՝ ինչպէս որ է, բւերազան ու հակասական, կը ցոյանայ հարազատօրէն: Հեղինակին անձը կը թաքչի հոն իր ստեղծած բազմաթիւ մարդկային տիպարներուն մէջ, իրարմէ անհունապէս տարբեր և որոնց իւրաքանչիւրը իր ուրոյն կեանքովը կ'ապրի, իր անձնական խառնուածքն ու աշխարհայեացքն ունի:

Անշուշտ բացարձակ անանձնականութիւնն անհնար է. իսկ մեքենական օրինակութիւնը արտաքին կեանքին, հեղինակին մօտ անձնական ուշոյն հոգեբանութեան մը և աշխարհայեացքի մը բացակայութիւնը՝ կը յանգին լուսանկարչական արտայայտութեան մը, որ արուեստ չի կրնար համարուիլ: Ուշադիր ընթերցողը կը նկատէ, ուսում-

նասիրելով Շիրվանշատէի գործը իր ամբողջութեան մէջ, որ այնտեղ կան քանի մը ընդհանուր գծեր, հեղինակին հոգեկան ձգտումները մասնաւոր գլուխներ կեղծիքէն, խարդախութենէն, իմաստասիրութենէն, կոպիտ շահամոլութենէն, պայմանադրամոլութենէն, կեղեքումէն. խոր զթութիւն գէպի ընկճուածներն ու դժբաղդները, գէպի բնութեան և ընկերութեան անարդարութեանց զոհերը. սէր՝ ամէն բանի որ ընականորէն գեղեցիկ է ու մաքուր: Բայց ասոնք կ'արտաշնչուին գործէն իբր անոր գերազոյն բուրմունքը. հեղինակը ասոնք իբր սիրգբունքներ, վարդապետութիւններ փարոզելու ձրգտում չէ ունեցած երբեք. ու մանաւանդ երբեք այդ գլխացումներն ընթերցողին ներշնչելու կանխորոշ միտումի մը համեմատ չէ որ նկարած է իր տիպարները. անկողմնակալ է ամէնուն համար: Հոգեբան զխոտը՝ ամէն բանէ առաջ, կը մանէ իր անձնաւորութեանց մօրթին մէջ, և պահ մը անոնց կեանքովը կ'ապրի, անոնց իւրաքանչիւրին հոգին կը հագնի, — լաւագոյն պայմանը լիովին կենդանի դարձնելու մարդկային տիպարներու պատկերացումը: Ամենէն համակրելի տիպարը իր տկարութիւններէն չի մերկանար հոն, ամենէն պժգալին՝ իր բացատրիչ, մերթ չքմեղացուցիչ տարրերովը կ'ըրեւայ. ամենքն ալ իրենց նկարագրին արամարանութիւնը, իրենց հոգեբանութեան ճակատագրական անհրաժեշտութիւնը կը կրեն անձեռնուն վրայ. սեփ-սե ու ձեփ-ձեքմակ հոգիներ չեն որ կ'անցնին այդ գործին մէջ, այլ ձառողք, խառնուրդներ բարի և չարի, համակրելի՝ երբ բարին չափը

գերակշիռ է, ատելի՝ երբ չարն է տիրապետողը:

Ծայրայեղ, արտասովոր տիպարներ շատ պէտք չէ փնտռել այդ գործին մէջ: Ատիկա ուսմանթիզմի յատուկ զիծ մըն է, էականապէս «բանաստեղծ» խառնուածքներու ծնունդ: Շիրվանշատէ, իբր ճշմարիտ իրապաշտ, — ինչպէս էին և բուն դասականներն ընդհանրապէս, — ցոյց կուտայ գլխաւորապէս սովորական մարդիկը, այսինքն Մարդը իր ընդհանրութեան մէջ, սովորական ամենօրեայ կեանքը, միշտ նոյնը ու՝ տեսնել գիտցողին համար՝ միշտ նոր:

Դարձեալ՝ իբր ճշմարիտ իրապաշտ, Շիրվանշատէ երբեք չէ գացած մինչեւ «բնապաշտ» կոչուած դպրոցին ծայրայեղութիւնը: Բնապաշտները տեսակ մը հակադարձ ուսմանթիզմներ եղան, քանի որ կեանքի տղեղ և աշտոտ կողմերն ի վեր հանելու մասնաւոր ձգտում մը ցոյց կուտային, ինչպէս ուսմանթիզմները կը նախասիրէին մարդուն մէջ վսեմը նկատել: Շիրվանշատէ առանց կեանքն ու մարդը իրականէն աւելի գեղեցիկ ցոյց տալու նկրտող ո՛ր և է ճիգի, խուսափած է նաեւ տեսակ մը վատաւորջ յամառութեամբ կեանքի աղբիւններուն նկարագրութեան մէջ յամենայէ, որ մերթ՝ բնապաշտներէ ոմանց մօտ՝ պոռնկագրութեան մօտեցած է. Շիրվանշատէի գործը էականապէս առողջ է. առանց բարոյախօս ըլլալու, բարոյացուցիչ ու չինիչ է այդ գործը:

Հասկանալի է որ՝ այսպիսի խառնուածք մը և այսպիսի գեղեցիկագիտական ուղղութիւն մը ունենալով, Շիրվանշատէ յաջողած ըլլայ թատերագրութեան մէջ: Թատերագրութիւնը գրականութեան այն

ճիւղն է ուր անանձնականութիւնը անհրաժեշտ է : Որովհետեւ հայկական ցեղը աւելի անձնական խառնուածքներ տալու հակամէտ է . անոր համար է որ մեր հին ու նոր գրականութեան մէջ քնարերգութիւնը՝ արձակ ու ոտանաւոր՝ շատ հարուստ է եղած , իսկ թատերական ճիւղը՝ նախնեաց մէջ անդոյ , իսկ այժմ ամէնէն քիչ մշակուածներէն մին : Հայերը՝ իսկապէս երկու թատերերգակ մրայն ունին . Սուրբուհեանցը և Շիրաւնդատէն . Շիրաւնդատէ չարունակած , ընդլայնած և կատարելագործած է ինչ որ Սուրբուհեանց սկսած էր :

Հասկանալի է նաեւ որ , այս ձեւով ըմբռնուած գործ մը ըլլայ մեծապէս այլազան : Ոչ այն մեծ այլազանութիւնը ճիւղի և ձևի , որով տեսակ մը գրագէտներ կարող եղած են քնարերգութեան ինչպէս վէպի , խմաստասիրութեան ինչպէս դիւցազներգութեան , թատերերգութեան ինչպէս երգիծանքի , հաւասարապէս կենդանի և հզօր էջեր արտադրել , — այլազանութիւն որուն գերագոյն վարպետը գերմարդկային Կէօթէն է : Շիրաւնդատէի այլազանութիւնը իր նկարած միջավայրերուն ու տիպարներուն ճոխ տարանմանութեան մէջ կը կայանայ : Հոյե՛ն Նաւրագործարանունը պատկեր մըն է Բագուի նաւթագործարանի բանուորներու կեանքէն : Գործակաւարի Յիշատակարանիցը՝ «գործի մարդոց» հոգին ու բարքերը կը նկարագրէ : Նաւուս , մեծ վէպ , ժողովրդի գոհիկ խաւերու , արհեստաւորներու կեանքէ . սիրուն պարկեշտ կին մը որ զո՛ւ կը դառնայ անամուլութեան , ծընողներու լռնակալութեան և ամուսնոյն վայրկե-

նութեան : Օր . Լիզա . սիրային հոգեբանութեան ուսումնասիրութիւն . Խնամասար , ժամանակակից պուրժուա Հայու բարքեր , նորերից Մէկը , մերօրեայ մտածող հայ երիտասարդներու կեանքէն . Արամիկն , վէպ ուր կ'արծարծուի ապահարգանի հարցը . Փարմա և Ասադ , վէպ Պարսիկներու կեանքէն . Տաւնուհիկը սարի անցած , տաժանակիր աքսորեալի մը պատմութիւնը . Թանկազին Կապանի , պատկեր ուր ներկայացուած է հայ մօր ծայրայեղ եսական սիրոյ կորստաբեր հետեւանքը որդւոյն համար . Զուր Յոյսեր , մեծ վէպ հայ մտաւորականութեան կեանքէն . Խեղագարը , հոգեբանական պատմուածք հայ կնոջ կեանքէն . Շրջանից Արսախաւծը , պատկեր հայ յեղափոխականներու կեանքէն . Քաօս , պատմուածք հայ ոչնչականներու կեանքէն . Արսէն Դիմախեան , մեծ վէպ հայ մտաւորական գործիչներու կեանքէն . Յաւագարը , լուսնոտ դեռատի աղջկան մը եղբորական պատմութիւնը . Կրակ , պատմուածք ուսանողներու կեանքէն . Քաօս , ամենաստուար և ամենակարեւոր գործը հեղինակին , ուր նկարագրուած են հայ արդիւնաբերողը , հոգեւորականը , հայ , թուրք և ռուս բանուորները , հայ մտաւորականը , թղթակից , բժիշկ , իրաւաբան , ճարտարագէտ , ևն . ինչպէս և ռուս , լեհացի , վրացի , թուրք , լեզկի տիպարներ : հերոսութիւն ռուս կին մըն է Հայու հետ ամուսնացած , ընդհարում ցեղային խառնուածքի , աշխարհայեացքի , աւանդութեանց տարբերութեան . Մեղանիա , վէպ , ծեր հարուստի մը հետ ամուսնացած երիտասարդ կնոջ մը կեանքը . Արսիւս , պատմութիւնը անբախտ , չյաջողած մարդու , բաժնի ցաւա-

գին տիպարի մը, որ երգչուհւոյ մը կը սիրահարի, կ'ուզէ մեծ արուեստագէտ մ'ըլլալ, և տիրանալ թէ իր սիրած էակին և թէ՛ գեղարուեստական փառքի, բայց կը խորտակուի ճակատագրական անբաղդու-թեան մը և իր տկարութեան բեռին տակ. Եւզիմե, թատերգութիւն. երջանիկ ամուսնի մը քայքայումը՝ կնոջ ամուսնութենէ առաջ գործած մէկ «յան-ցանք»-ին յանկարծական յայտնումով. Ունե՛ր Իւա-ւուն, թատերգութիւն. կին մը որ իր կեանքի պաշ-տօնական ու աններդաշնակ ընկերը կը լքէ՝ կենակ-ցելու համար իր սիրած անձին հետ. Պասուի Համար, թատերգութիւն, ողբերգական բաղխում՝ փոշու-պաշտ անխիղճ կեղեքող հօր մը և աղնիւ պատուա-սէր դստեր մը. Հաւասարիւ ընկերներ, պատմութեամբ հայ «խնայիլեան»ներու կեանքէն. Գաղափարի Գերին, չյաջողած հայ հեղինակի ընտանեկան թըշ-ուառութիւնը. Ջոնսի ականջը, Հրէաներու կեանքէն. Եղբայրներ, պատմութեամբ հայ լրտեսի կեանքէն. Աւերակների վրայ, թատերգութիւն հայ վա-ճառականներու կեանքէն. Կործանումը, թատեր-գութիւն որ ծանօթ է «Անահիտ»-ի ընթերցողներուն. Արմենուհի, սիրային տուամ մը, դեռ չներկայաց-ուած և անտիպ: Շարչաքան, կատակերգութիւն հայ «էկսպրոպրիատոր»ներու կեանքէն, նոյնպէս անտիպ և դեռ չներկայացուած*:

* Շիրվանզադէի գրածներէն ուսերէնի քարգմանուած են նեւեռայները.

Նամուս, Օր. Լիզա, Ֆաթմա և Ասադ, Տամուհինգ տարի

Անցեալ տարի, Թիֆլիսի «Գործ» թերթը անար-գարօրէն կը մեղադրէր Շիրվանզադէին թէ իր եր-կերը միօրինակ են, գլխաւորապէս հայ պուրժուա-ներու կեանքէն ներշնչուած, և մասնաւորապէս մասնանիշ կ'ընէր անոնց մէջ՝ Հայոց ազգային յե-զափոխական ներկայ կեանքին վերաբերող գրուածք-ներու պակասը. վերջերս, Թիֆլիսի «Հորիզոն»ը, համակրութեամբ խօսելով «Անահիտ»-ի մէջ երեւցող Կործանումի մասին, կ'ենթադրէր որ այդ զիտու-ղութեան արդիւնքն ըլլայ այս խաղը: Նախ, մե-ղադրանքը բացարձակապէս անհիմն էր. Շիրվան-զադէի գործը, ինչպէս վերեւ յիշուած ամբողջա-կան թուումը ցոյց կուտայ, ամենէն այլազանն է որ մեր մէջ երեւցած ըլլայ. յետոյ՝ նոյնիսկ եթէ Շիրվանզադէ իր գործին երբեք նիւթ առած չըլլար մեր յեզափոխական կեանքը, անիմաստ պիտի ըլ-լար ատիկա իրեն մեղադրել: Ֆրոյդը ահազին գրա-գէտ մըն է, թէպէտ՝ օրինակի համար՝ բանուոր-ներու, չքաւորներու կեանքը նկարագրելով չէ զրա-զած: Բայց ճիշդ չէ «Հորիզոն»-ի ենթադրու-

անցած, Թանկագին կտաւնք, Արսէն Դիմաքսեան, Յաւա-գարը:

Արտիստի փրանսերէն քարգմանութիւնը յոյս կը տեսնե ի մօտոյ՝ Փարիզի մէջ: Վերջին պահուն «Մշակ» կը հաղորդե րի ուս քանաստեղծուի Իզապիլլա Գրինեվսկայա և Լիւոն Գրիգորեան ուսերէնի կը քարգմանեն Պատուի Համարը, որ պիտի ներկայացուի Բեկրայուրի քարոնին մէջ: Նոյն խաղը քարգմանուած է նաև փրանսերէնի և յոյս կայ ներկայացուի փարիզեան քարոնի մը մէջ:

թիւնը. Կործանուած գրուած է «Գործ»-ի յօդուածին երեւումէն տարի մը առաջ, Թիֆլիս դրկուած ներկայացուելու համար, բայց կարելի չէ եղած ներկայացնել: Շիրվանդատէ, իբր գրագէտ մը որ, ո՛չ իբր ազգային գործիչ, իբր որոշ կուսակցութեան մը դրօշակիր, այլ իբր հոգեբան-գեղարուեստագէտ՝ պիտի նկարէր մեր ազգային-յեղափոխական կեանքի ճգնաժամը, հասկանալի է որ շտապելու պէտք մը չունէր այդ բարդ, դեռ տաք, չլիթ հոգեբանական կացութեան հանդէպ. ու երբ ժամը եկած համարեց այդ նիւթն ալ ձեռք առնելու, տուաւ պատկեր մը՝ առարկայական և անկողմնակալ՝ ուր հայ վարժապետ-ազգասէրը, հայ ազգասէր-յեղափոխականը, հայ ընկերակրական-միջազգայնական-յեղափոխականը և հայ անիշխանականը նկարուած են հաւատարմութեամբ, իրենց ճիշդ պատկերով, ամէնքն ալ՝ իրենց տեսակէտով՝ տրամադրանական և ազնիւ, բայց յառաջ բերելով տուամբ և քառորդ իրենց տարբերութեանց բաղխումովը. այնպէս կը պակսի միայն հայ ընկերակրական-ազգասէրը, - որ սակայն, աւա՛ղ, շատ ուժեղ և շատ քառասկիւն դեր կատարեց:

Շիրվանդատէի ոճը սրբող է, բնական, յստակ, ճշգրիտ: Քնարերգական խիզախ սլացքներով, նրկարչական հարուստ երանգներով, լեզուական նրբութիւններով չէ որ կը ընտրօշուի ան. իր յատկանիշն է ամբողջութեամբ, լիութեամբ, բնականութեամբ. կ'արտայայտէ, պարզօրէն, և ամբողջապէս, ինչ որ կ'ուզէ արտայայտել: Ոչ մէկ աւելորդ զարդ, ոչ մէկ ճոռոմութիւն: Բայց և վայելուչ է ան և

չնորհալի՝ երբ պէ՛տք է: Նկարագրութիւնները պատկերալից են, փափուկ ու ժուժկալ պատկերներ, երբեք անճիշդ: Հոգեբանական կացութեանց արտայայտիչ կտորները՝ նրբերանգ, քնքուշ, աւանց նորամուտութեան և անպէտ մանրամասնութեանց մէջ իյնալու: Լեզուն՝ ուր ժողովրդական տարրը ակրապետող է, ոճին կենդանութեան կը նպաստէ մեծապէս:

Ասոր համար է որ այդ ոճը ունի, ամենաբարձր աստիճանով, յուզելու-կարողութիւնը: Շիրվանդատէի զգայնութիւնը, թէպէտ երբեք ինքզինքը չի ցուցադրեր, չի վաւեր անհարկի կերպով, շատ խոր է և անկեղծ: Իր գործին մէջ կան էջեր, — ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Եւգիենի մէկ քանի տեսարանները, Յարազաւր զմայլելի վիպակին շատ մը կտորները, եւ մանաւանդ Արժիսը, ըստ իս՝ Շիրվանդատէի գլուխ-գործօցը, և մին մարդկային գրականութեան ամենէն անմահ արտադրութիւններէն, — անհնար է կարդալ առանց արտասուելու:

Երեսուն տարիէն աւելի է որ Շիրվանդատէ իր առաջին գործը հրատարակած է: Բոլորելէ յետոյ հարուստ ու հզոր գրական գործունէութեան այդ կրկար չրջանը, ուրախութեամբ կարելի է նկատել որ ան, իր տաղանդին լիալիր հասունութեան մէջ, աւելի առողջ և բեղուն քան երբեք, կը շարունակէ իր գործը և դեռ երկար ատեն կարող է շարունակել: Այսպիսի գործիչի մը հանդէպ հայ ժողո-

վուրդը պարտական է հանդիսաւոր ցոյցով մը իր յարգանքն ու երախտագիտութիւնը յայտնել: Տարի մը առաջ, կովկասեան մէկ քանի շրջանակներու մէջ խօսք կար Շիրվանդատէի յօրելեանը աօնելու: Բայց այդ ծրագիրը չիրականացաւ տակաւին: Թերեւս ատոր պատճառ եղան այն լքումը, տխրութիւնը զոր հայ ազգին ցաւերով, վտանգներով, սուգերով լեցուն կայութիւնը մենէ չատերուն ազդած է:

Լքումը միշտ դատապարտելի է: Իր բոլոր ցաւերուն ու սուգերուն մէջէն, հանդէպ բոլոր վտանգներուն, մեր ցեղը պարտաւոր է իր կենդանի և ուժեղ ըլլալն ապացուցանել ինքզինքին և ուրիշներուն: Եւ ինչ լուսադոյն առիթ այդ ապացոյցը տալու քան աօնելով իր ամենէն տաղանդաւոր ներկայացուցիչներէն մէկուն գործը՝ փառաւորել իր իսկ մտաւոր գործութեան, գեղարուեստական կարողութեան մշտական դան ընդունութիւնը: Յանկարի էր որ կովկասեան հայ մամուլը և Շիրվանդատէի ուսանայ եղբայրակիցները, ընէին ինչ որ կարող են և պարտական են, փութացնելու համար Շիրվանդատէի յօրելեանին կատարումը: Տաճկահայ հասարակութիւնը, որ՝ մանաւանդ Արեւիսեան Արմէնեան խումբին յաղթական պտոյտէն ի վեր՝ Շիրվանդատէի բաղմամբիւ հիացողներ կը հաշուէ իր ծոյցին մէջ, անշուշտ մեծ խանդավառութեամբ պիտի մամնակցի այդ վրական-ազգային աօնին, — և նոյն իսկ՝ եթէ մեր ուսանայ եղբայրները չչտապեն սարքել յօրելեանը, կը վախճամ որ թրքահայ մտաւորականութիւնը անոր հախաձեռնութիւնը

ինքն իսկ առնելու փորձուի: Թող ուրեմն չուշանայ այլեւս այն օրը, ուր հայկական մեծ ընտանիքը, իր ամէն դատակարգի, դպրոցի կամ աշխարհայեացքի ներկայացուցիչներով, պիտի հաւաքուի՝ մտաւոր խրախճանքի մը մէջ՝ տօնելու իր ամենէն փառաւոր զաւակներէն մէկը:

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(«Անահիտ», 1909, թիւ 7—8)

ԳԻՄՆԱՍՏՈՒԵՐ ՄԸ

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Տ Է

Տեսակ մը հաճելի և յոժար վրդովում կը հա-
մակէ զիս, երբ կը սրատրաստուիմ իր զխմաստուե-
րին մօտենալ:

Ի հարկէ այս վրդովումը ոչինչ ունի իր մէջ հա-
տարակ վախին գոհնիկ ժխտականութենէն: Անիկա
լեցուն է հաճութեամբը սքանչացումի դողին, ուր
հողին ինքզինքն անբաւական պիտի դատէր այդ
զգացման մէջ հասնելու արժանի սաստկութեան մը
աստիճանին՝ զէպի իր յուզումնահար հետաքրքրու-
թեան բարձր առարկան:

Այդ վրդովումին կամ այդ երկիւղին մէջ կայ
նոյն խակ տեսա՛լ մը նրբահամ հեշտութեան կրօնա-
զգած վայելք՝ զոր կարող են ճաշակել՝ գեղեցիկ ու
մեծ գործի մը երեւոյթին առջեւ կանգ առնելու
պատրաստակամ և անով հետաքրքրուելու ընդու-
նակ հողիները:

Ու պատկառանքով ահա կանգ կ'առնեմ իր
պատկերին առջեւ:

Շիրվանդատէի զխմագծութիւնը կը ճառագայթէ
տեսակ մը խիստ ու կտրուկ չնորհ, որուն մոգիչ
բունակաւթենէն անհնար է խուսափիլ: Եւ ինք-
զինքն պարզօրէն երախտապարտ կ'զգամ հիմա այն
միւս մաքուր և սքանչելի արուեստագէտին, Տիգ-
րան կամարականին նկատմամբ, որ փոյթեռանդն
և խորագէտ անկեղծ խանդավառութեամբ մը Թրքա-
հայ գրողներս կը հրաւիրէ այսօր մեր ծառայու-
թեան հարկը ի սպաս դնելու՝ ի պատիւ ուսանայ
վարպետին կազմակերպուած այս մատուր խնջոյ-
քին մէջ: Փարթամ ու նրբաճաշակ տանտէրը՝ ար-
ժանի է իր պատկառելի կոչնականին: Մեզի կը
մնայ անյաջողութեան չմասնել իր ազնիւ ձեռնար-
կին իրադարձումը:

Խաչատուր Աբովեան և Ստեփաննոս Նազար-
եանց՝ լոյսի այն երկու առաջին հզօր ժայթքում-
ներն են՝ որք իրենց տիրական պայծառութեամբը
ողողեցին ուսանայ մտաւորական աշխարհը:

Մեծ անհատականութիւնները կախումներ են
իրենց ժամանակին վրայ: Աբովեան՝ Սիրան էր .
ստրկեցուց թէ ինչպէս պարտ էր զգալ հայ ժողո-
վուրդը՝ նոր ժամանակներու սեմին վրայ: Նազար-
եանց՝ Ուղեղն էր . զայն դատարարակեց նոր մտած-
ման ճամբուն վրայ:

Այն առաջին շարժումը, որ կ'սկսի իրենցմով,
վերականգնութեան հզօր և հանրածաւալ շար-

ժուժ մը եղաւ : Ահագին դժուր ուժ մըն էր : Ու կենսալիր սկզբնաւորութիւնն արտադրեց առաջին կարգի զօրեղ անհատականութեամբ գործներու և գործիչներու փաշանդ մը , որ իր միջավայրն ու ժամանակը ատգօրեց աղգային վերածնութեան բարերար գաղափարին տեսակէտով :

Գամառ-Փաթիպա , աղգային բնաղղին այդ կայծակնազօր շղթայադերձումը , Նալբանդեանց՝ ազատութեան և ընկերային բարենորոգման գաղափարներուն այդ համոզուած և անձնուէր մաքուր առաքեալը , Բաֆֆի՝ հայկական յեղափոխութեան այդ գիտուն կազմակերպիչը , Արծրունի՝ հանրային կեանքի զգացման և գաղափարական սոցիալի այդ նուիրեալը , միաժամանակ կրամ յաջորդարար լսելի ըրին այն վճռական ու պատգամական ձայները՝ որք մարդարէական յայանութիւններ էին , որք սլափ խանդավառէին հայ ժողովուրդը , զայն պատրաստելու համար ճակատագրական ու վսեմ արկածախնդրութիւններու յանդգնութեան :

Գրականութիւնը՝ վերոյիշեալ նպատակներուն մշակման տեսակէտով միայն գոյութեան իրաւունք ունի ալ : Անիկա՝ առաքելական քարոզչութիւն մըն է , որ փրկութեան խօսքը կոչուած է աւետարանել խաւարի խարխալումին մէջ տուայտող մարդկային արջատին : Անիկա՝ լոյսի ու կենդանութեան ըրդխում մըն է , ուրկէ սլափ գայ իր ծարաւը անցընել կարօտեալ մարդկութիւնը :

Սրդարեւ գեղեցիկ է և ուշադրաւ բնաղղի ու գաղափարի այդ առաջին վսեմ գիւնովութիւններուն երկարաձգուող պոթիւկումը , ուր հին ցեղ մը իր

սարկելու ըթացած ընդունակութիւնները կը մարդէր , պատրաստուելու համար նորաստեղծեալ կեանքի մը պայմաններուն :

Բայց գրականութեան դերն ըմբռնելու այն խիստ արդիւնաշատ ու միակողմանի եղանակը յաւիտեան չէր կրնար ինքզինքը հարկադիր ընել ուսանայ մտքին վրայ : Եւ այսօր , տակաւին որքան ալ գաղափարներու ժողովրդական քարոզչութիւնը գերիմաստ վարկ մը ունեցած ըլլայ հոն , գրականութեան ազատ ու բարձրագոյն նշանակութիւն մը իր տեղը գրաւել սկսած է արդէն , իբր ըստ գեղեցկութեան արտայայտութիւնը աշխարհի տեսարանին՝ անհատական զգայնութեան մը համեմատ :

Եթէ իրաւ է որ Ահարոնեան և Շիրվանզատէ այնքան աղնիւ ու արժանաւոր ձեւի մը ներքեւ իրենց մէջ կը մարմնացնեն գրականութիւնը հասկընալու երկու ներհակ եղանակները , Ահարոնեան , արիւնջուայ դրօշակ մը ի ձեռին , Աւանդութեան նուիրական կոթողին վրայ կանգուն , վաղեմի Հայութեան Սիրան է , որ յաւիտենականութեան համար ինքզինքը յանդգնօրէն ճակատագրել ուխտած հինաւուրց ցեղի մը գարաւոր ցաւին և անխորտակելի Յոյսին վսեմ աղաղակները լսելի կ'ընէ նորատիպ և թանձրացող քնարերգութեան մը սաւառահալ թրթռումներուն ընդմէջէն , ու Շիրվանզատէ աղնուական ու գեղապաշտ իմացականութիւնն է անոր , որ արուեստի անկախ ըմբռնման խրոխտ ու խիստ ճամբան մասնանիշ կ'ընէ մեզի :

Սրդ , Շիրվանզատէ վիպագիր մը և թատերական հեղինակ մըն է , որ քարոզ չալափ խօսի ալ ,

որ դասախոսութիւններ չպիտի ընէ և որ բնարաններ չպիտի պաշտպանէ :

Իր գործին տիրական նկարագիրն է՝ աշխարհի և կեանքի մասին ընդհանրական ջերմ հետաքրքրութիւն մը , աննախապաշար ոգիով տոգորուն : Ասիկա ապահովաբար ձգտում մէն է ինքնին , և Ռուսահայերը արուեստի գործին մէջ տիրապետող ձգտումի մը մասին իրենց իւրացուցած քիչ մը պատուէկիական ըմբռնումը կրնան բարեփոխուած նկատել այլևս :

Շիրվանդատէի տեսակէտը կեանքի և իրականութեան հանդէպ՝ արուեստագէտի բարձրագոյն և մեկուսի տեսակէտ մըն է : Անիկա չի հանդուրժեր հասարակաց հայեցակէտերուն վաղվաղիկոտ անձկութեան : Անկախ հետաքրքրութիւնը և ազատ դիտողութիւնը հոն չեն կրնար արգելքի ենթարկուիլ որ և է վարդապետականութեան համեմատ , և աշխարհը ըստ գեղեցկութեան տեսնելու և զգալու ազնուական ձգտումը տեղի չի կրնար տալ սուօրին ապրող գրական նորոյթներու , որքան ալ հրապուրիչ ըլլան անոնք : Այդ վաղանցուկ նշաններէն անկախօրէն , կեանքը իր մէջ կը թուի ունենալ յաւիտենական նոյնութեան տոկուն նկարագիր մը , որուն թեղադրած շահեկանութիւնը չի նուաղիր ընաւ : Շիրվանդատէի տեսակէտէն , կեանքը մեղի կ'երեւի իր այդ շահեկանութեան ընդհանրական ձեւին ներքեւ : Գրադէտին տեսողութիւնը , սուր տարածականութեամբ մը , այդ բարձրութիւնէն կ'ընդգրկէ տեսարանն իր ամբողջական պատկերին մէջ : Դիտողը ո՛չ անհանդիստ կանխորոշութիւններ

ունի , ոչ նեղախիտ ու այլամերժ նախասիրութիւններ : Միակողմանի տեսակէտի մը թեղադրած մոլեռանդութիւնը իրեն համար չէ : Անիկա գաղափարի զաղկաղժիւն չէնքեր չպիտի կառուցանէ , կարելի կամ անկարելի իրականութիւններէ քաղուած և աւելի կամ նուազ արհեստական ճարտարութեամբ իրարու յարմարցուած կեղծ ատաղձներով , այլ պիտի դիմէ կեանքին՝ ուղղակի , առանց բնարան մը կամ քարոզ մը ունենալու իր մտքին մէջ , և պիտի ջանայ զգալ զայն լիովին , իր սեփական խառնուածքին հարկադրած եղանակին համեմատ : Կեանքի բարդ և զարմանալի երեւոյթը , այսպէս , իբր առարկայ հետաքրքրութեան , ինքն իրեն կը բաւէ : Անիկա՝ մեծապէս շահեկան է , մեծապէս այլազան է և ճոխ . անիկա մշտանոյն է և գեղեցիկ : Եւ , ըստ ինքեան , զրադէտին մօտ լինչ ձրգտում աւելի բարձր ու ազնիւ , քան կեանքը արուեստին օժանդակութեամբ վերստեղծելու այս աստուածավայել ձգտումը : Այսպիսի գեղեցկագիւտութիւն մը իրապաշտ է այնքան իր հիմնական նկարագրին մէջ , որքան խոխալիս՝ իր խմաստասիրական նշանակութեան խորը : Անիկա՝ պատահական զպրոցներու և նորոյթներու կապանքէն՝ ձերբազատումն է արուեստի ըմբռնումին , և ազատագրումը արուեստագէտին՝ իր անհատական անկախութեան համեմատ :

Տրուած ըլլալով կեանքը դիտելու և հասկնալու այդ բարձր տեսակէտը , հոն պարզուող բոլոր երեւոյթները աչքի ներքեւ կ'իյնան անխտրական շահեկանութեան ձեւի մը ներքեւ : Շիրվանդատէի

գործը ոչինչ ունի իր մէջ միակողմանի: Իր անհամար տիպաբաններուն տարասեր այլազանութիւնը զինքը կը շահագորգուէ հաւասար շահագորգութեամբ մը: Մարդիկը տեսնելու, անոնց հոգեբանութիւնը ստեղծելու իր ընդհանուր եղանակին մէջ՝ լաւատեսութեան կամ յուստեսութեան ծայրայեղութիւններ ընաւ չկան: Ծշմարիտ իրապաշտն է ինքը: Կեանքը, ըստ ինքեան, ո՛չ բարի է, ո՛չ յոռի, բացարձակ խմատով: Եւ մարդը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ ներհակ տարրերու անհաւասարաչափ համադրութիւն մը: Ապականութեան ու քայքայումի այն ճախճախուսը՝ որ մարդկութիւնն է, իր մակերեւոյթին վրայ տակաւին մաքուր ու առողջ ծաղիկներ բուսցնելու անընդունակ չէ: Մարդկութեան ընկերային, ընտանեկան և անհատական կեանքի անկերպարան քառսը՝ պայծառափայլ և սրտապլնդող մաքրութեամբ արեւներով լուսաւորուած է: Ծախիճին աղտեղութիւններուն մէջէն՝ տառապանքով մաքրագործուած ու սիրով հերոսացած հոգիներ յարութիւն կ'առնեն:

Շիրվանդատէ՝ Աստուծոյ մը ներողամտութեամբ կը վերաբերէ իր ամէն կարգի տիպաբաները: Ամէն բանէ առաջ՝ պէտք է որ անոնք մարդեր ըլլան, և ճշմարիտ մարդեր են անոնք, առաքինութիւններու և տկարութիւններու անհաւասար խառնուրդներ: Հրեշտակ և սատան՝ կռնակ կռնակի. երկու հակառակամարտ սկզբունքներուն, աւրնթերակցութիւն մը, մէկին կամ միւսին զիպուածական և առաւելակշիռ տիրապետութեամբ:

Խիստ ու վերապահոտ կարեկցութեան ակնարկ

մը կը սաւառնի ամբողջին վրայ: Աստուած ոչ սրբապետութեան ունի՝ ոչ վրէժխնդիր սրամտութիւններ: Ան զիտէ թէ ի՞նչ կը նշանակէ մարդ ըլլալ, թէ ինչ պահանջելի էր վերջապէս «խորհող եղեգ» է մը: Նեղ ոգիներն են որ դատելու և դատապարտելու կրակով մը կը տաղտապին անդադար: Մարդկութիւնը արժանի է միայն համակրութեան և ներողամտութեան: Անոնք որ իր ճակատագրով ամէնէն աւելի անշահախնդիր ձեւի մը ներքեւ կը շահագորգուին, մարդկութեան երեսին անօգուտ ու վիրաւորիչ զայրոյթներ և շահախնդիր կատաղութիւններ չեն փոխեր: Շիրվանդատէի գործին խորին հասկացողութիւն մը պէտք է, ըմբռնելու համար իր տեսակէտին բարձրահայեաց ազնուութեան այդ նկարագիրը:

Այս նկատողութիւններուն վրայ հիմնուած, Շիրվանդատէ անձնական գրագէտ մըն է: Առանց ատոր՝ չէր կրնար մեծ գրագէտ մը եղած ըլլալ: Իր «եղանակ»ը անշուշտ տեսակ մը առարկայականութեան պատրանք կուտայ: Բայց արուեստի գործին մէջ առարկայականութիւնն իսկապէս գոյութիւն չունի: Կը կարծեմ թէ ասիկա սխալ անուանում մըն է արդէն: Եթէ իրօք, արուեստի գործ մը արտաքին առարկայական աշխարհին պատկերացումն է, անհատական զգայնութեան մը ուսմանակին ընդմէջէն ցոյցացած, ապա ուրեմն արուեստի գործ մը առարկայական իրականութեան ենթակայացումն իսկ է: Անվիճելի կերպով, արտաքին աշխարհի իրականութեան վկան՝ մեր անձնական ըզգայնութիւնն է: Արտաքոյ ենթակային, իրական-

նութեան ինքն ըստ ինքեան նկարագիրը անձանօթ է մեզի: Աշխարհ՝ ենթակայական ներկայացումներու թատերավայր մըն է: Եթէ այդպէս չըլլար, եթէ ներքնութիւնը և բացարձակ առարկայութիւնը խեղապէս ըմբռնելի եղած ըլլար մեզի, անկասորէն, անհատական զգայնութիւններէ, հարկաւորապէս՝ մարդիկ աշխարհը տեսնելու և ճանչնալու բացարձակ և միօրինակ եղանակ մը կ'ունենային: Բայց աշխարհը այն է մեզի համար՝ իբր ճանաչողութեան առարկայ՝ ինչ որ մեզի կը թոյլատրէ մեր անհատական զգայնութիւնը: Ինչ աստիճաններ, ինչ երանդներ, ինչ տարբերութիւններ, ինչ անհամանման այլազանութիւն այդ սահմանին մէջ: Եւ կը թուի թէ, կեանքը և արուեստը այս հանգամանքով միայն գոյութեան իրաւունք ունին: Այսպէս՝ շատ միօրինակ ու շատ տաղտալի բան մը եղած կ'ըլլար աշխարհը: Ամէն անգամ, արուեստագէտը, իր ընդհանուր զգայնութեան խիստ մասնաւոր եղանակովն է միայն ուշադրութեան ու հետաքրքրութեան արժանի: Այդ է պատճառը որ արուեստը աւելի հզօր է և կենդանի՝ քան արտաքին իրականութիւնը, — այս անգամ ըսել կ'ուզէի՝ հասարակ մարդոց զգալու անբաւական ու թերի եղանակը: Մենք արուեստագէտին հետ կը տեսնենք, անոր հետ կ'զգանք, և անիկա, ամէն անգամ, իրբեւ բարի միտտոր, իրբեւ գիտուն ուղեցոյց մեր զգայնութեան, նոր լուսամուտ մըն է որ կը բանայ մեր աչքերուն առջեւ, արտաքին աշխարհի խորապէս չանհկան և գեղեցիկ մէկ տեսարանին վրայ:

Շիրվանդատէ՝ իր գործին մէջն է լիովին. բա-

ցատրել ջանալով իր տեսնելու եղանակը, բացառաւ ըլլալ կը կարծեմ թէ ինչ ձեւով: Հոս իր գործին թողած առարկայականութեան պատրանքն իսկ, անհատական խառնուածքի չեղտ գիծ մըն է, ինչպէս կը դիտէր Պ. Զօպանեան (Անանիս, 1909 թիւ 7—8):

Շիրվանդատէ ժամանակակից կովկասահայ կեանքի խորին ուսումնասիրող մըն է: Իր անխնայ բասէր օգին՝ կ'ընդգրկէ այդ կեանքն իր բոլոր երեւոյթներուն մէջ, և իր արդարապաշտ հետաքրքրութիւնը ոչ մէկը զանց կ'ընէ այն ընկերային, անտեսական, մտաւորական, ընտանեկան և բարոյական երեւոյթներէն՝ որ կը խմորուին հոն: Բայց Շիրվանդատէ ուղղակի հարցեր չուսումնասիրեր: Միշտ խնդիրն այն է թէ ընտաններ չի մշակեր: Այլ՝ հզօր տաղանդով մը կը պատկերացնէ կեանքի այն բոլոր երեւոյթները՝ ուր հարցերը կը բլխին իրողութիւններէն: Բացարձակ պահանջուններու վրայ հիմնուած վարդապետութիւնները միակողմանի են, և ժամանակաւոր կեանք մը միայն ապրելու սահմանուած: Լնկերութեան ցաւերուն համար առաջարկուած բուժական գրութիւնները ամէնքն ալ թերեւս զիրար կ'արժեն միայն, իրենց անզօր բարեկամացողութեան մէջ: Շիրվանդատէ՝ զիւրին և կարուկ գեղագիրներ առաջարկողի վեհանձն դեր մը տալ չուզեր ինքն իրեն: Ինք բարոյագէտ մը չէ՝ վերջապէս՝ հակադրօրէն կովկասահայ գրագէտներուն մեծագոյն մասին: Ինք՝ զուտ արուեստագէտն է, հանդարտօրէն սկեպտիկ ու վերապահօրէն կարեկից: Զուտ և պաղարիւն ուղեղային մը, Պ. Կամսարականի ճիշդ բացատրութեամբ: Անզգած ու արիա-

սիրտ գլխի մարդ մը, քիչ մը ցամաք ու խոտադէմ, ու գիտակցօրէն անառիկ զգացավար զեղումներու քնարերգութեան: Իր պաշտօնն է՝ կեանքը լիովին ու անխտրական ոգիով զգալու, զայն ծծելու, ամոր ամբողջական տեսարանին թանձր ու բազմաձամ արբեցութեամբ արբենալու իր անհատական ու անկախ և խրոխտ եղանակը առաջարկել մեզի, իր կառուցած գործին մեծահարուստ ու բազմերանգ ձեւին ներքեւ: Կը բաւէ որ այս եղանակը շահեկան է, բլլալով կատարելապէս ինքնութիւնը, սկզբնատիպ:

Այսպէսով, Շիրվանզատէի գրչին տակ բարդ և տարօրինապէս կենդանի աշխարհ մը կ'ապրի: Կովկասահայ կեանքը հոն կը պատկերանայ զինքը յուզող կիրքերուն և խաչախնդրուն քառասային այլ կենդանի խառնաշփոթութեան մէջ: Արդի հայ ընկերութեան բոլոր ցաւերը, բոլոր վէրքերը, բոլոր հանրային, ընտանեկան և քաղաքական հնչուքները կ'եռուղեռան գրադէտին ստեղծագործած մըթնոյտարին մէջ: Ո՛չ մէկ հայ գրագէտ կրցած է հասնիլ տիպարներու, դասակարգերու, միջավայրերու հաւասար ճոխութիւն մը և այլազանութիւն մը ստեղծելու այդ ամենակարողութեան: Ո՛չ մէկ հայ գրագէտ կրցած է ստեղծագործել այնքան կեանք՝ որքան Շիրվանզատէին մոգական փետուրը: Շիրվանզատէ իր տիպարները չի բացաարեր. կ'ապրեցնէ զանոնք բարձրակարգիւ կենդանութեամբ մը, իրենց գործերուն, խօսքերուն ու վարուելակերպին մէջ: Անոնց հոգեբանութիւնը չի վերլուծեր, երկարատարած չեղարանութիւններու մէջ: Իր

բոլոր անձերը միա ու ոսկոր ունեցող արարածներ են, որ կը շարժին, որ կ'ապրին՝ անհատական տրամաբանական հոգեբանութիւն մը. և ընթերցողին ուշադրութեան ներկայանալու այս յայտանդիմանական ձեւը ապահովաբար ուշադրաւ ձեւ մըն է: Այս եղանակով գրած է Պալզաք: Այս եղանակին մեծագոյն ու կատարելագոյն վարպետն է թերեւս Թուխթայ: Շիրվանզատէ ամէն բանէ առաջ ըլլալով կենդանի իրականութեան շահագրգռութեամբ սոգորուած իմացականութիւն, իր ստեղծած դէմքերը կ'ապրին լիակատար մարդկայնութեամբ մը: Անոնց դէմքերուն ոչ մէկ գիծը տեսրացած չէ: Գրագէտը իր մեծահարուստ և ճիւղն զգայնութիւնը, անհաւատալի ճարտարութեամբ մը, ամէն անգամ, ի սպաս դրած է իր տիպարներուն: Ամէն անգամ՝ կրցած է ապրիլ անոնց իւրաքանչիւրին ուրոյն հոգեբանութիւնը, քանի որ այնքան ջերմ կենդանութեամբ մը կրցած է սպրեցնել անոնց իւրաքանչիւրը: Քառսային մէջ, ուր կը խոտանան Շիրվանզատէի տաղանդին բոլոր երանգները, քառասունէ աւելի աչքի զարնող անձեր կը շարժին, իրենց նկարագրին, ասպարէզին, գիրքին, կրթութեան, հակումներուն այլազանութեան համեմատ, և շատ աւելի քան կէսը այս տիպարներուն: Շիրվանզատէ կեանքի մեծ ստեղծիչ մըն է:

Եւ ինձի կը թուի թէ, պիտի դայ օր մը, ուր իր գործին վաւերագրական ընդարձակ նշանակութիւնը ուշադրութեան առարկայ պիտի դառնայ հայ կեանքի ժամանակակից փուլերուն ուսումնասիրութեամբ

պարապիլ փորձող ապագայ պատմադրին համար :

Բայց այս ցուրտ զիտողը , այս անզգած երեւոյթով ուղեղայինը , — որ իրերը և մարդերը կ'ըստեղծէ ու չարժման մէջ կը դնէ զանոնք իբր թէ խաղալիքներ ըլլային իր արուեստագէտի մոգական փետուրին , — մեկուսի տեսակէտի մը բարձրութեան վրայ խրոխտական անտարբեր մըն է ուրեմն , թէ ծաղրին թոյնովը լեցուն չարագուշակ ոգի մը , որ տեսարանին ոչորմելի թշուառութիւնը զխտելով իր յոխորտ առանձնութիւնը կը ջանայ զբոսցնել : Ուրեմն ո՛չ մէկ խանդավառութիւն , ո՛չ մէկ խէշալ , ո՛չ մէկ յոյս , ոչ մէկ երազ չունի ինքը : Շիրվանդատէն այս ձեռով դատել՝ զինքը շատ սխալ հասկըցած ըլլալ պիտի նշանակէր : Իր սքանչելի հետաքրքրութեան անխորականութիւնն արդէն առաջին գեղեցիկ նշան մըն է թէ ինքը անտարբեր մըն է : Այն հաւատար խնամատարութիւնը , որով ուսումնասիրած է ամէնէն ներհակ նկարագրով զիմազեծութիւնները , այն յոժարութիւնը , որով կրցած է ապրիլ իւրաքանչիւրին ուրոյն հոգեբանութիւնը , անկաշառ անկողմնակալ ոգիով մը , այն լայնամիտ ջանահնարութիւնը , որով կամեցած է իր ստեղծած հերոսներուն հետ ի հարկին գինովնալ բոլոր դադափարներով ու բոլոր խտէալներով , առանց անոնցմէ մին կամ միւսը անձնապէս վարդապետելու , այլ անոնց ամէնքն ալ արժանի համարելով պահ մը՝ կեանքի կրակը արծարծելու , զայն մշտնապէս հնոցի մը վիճակին մէջ յաւերժացնելու սկզբունքին իբրեւ ժամանակաւոր նպաստ , — այս բոլորն այնպիսի նշաններ են՝ որք Շիրվանդատէին կ'ապահովեն

կեանքի սիրողի , կեանքի բարեկամի ազնիւ տիպոս մը : Անշուշտ՝ ո՛չ տեսահար և հրաշունչ մարգարէ մըն է , որ հրաշալի այլ անստոյգ վաղորդայններու պանծալի երազ մը պիտի աւետարանէր տառապող ու շուարուն մարդկութեան , — առոր համար բաւականաչափ պարզապաշտ վստահութիւններ չի թուիր ունենալ . ո՛չ հաւատաւոր բարենորոգիչ մըն է , որ անվրիպական համայնարոյժ մը պիտի առաջարկէր , իբրեւ դեղ ու դարման մեր հինաւուրց ցաւերուն : Այս մեծ հետաքրքիրն ու հզօր զիտողը , որ այնքան խորին կեանքի հակապոզութիւն մը կը զգացնէ մեզի իր գործին տիրական կենդանութեամբը , ընդունակ չէ ու է դադափաւրական ձգտում աստուածացնելու պարզութեան : Գաղափարները՝ ժամանակի նշաններ են , անխուսափելի , ճակատագրական , ու սահմանուած մահկանացու կենդանութիւն մը միայն ապրելու : Պէտք է զիտել կեանքը՝ գիտունի մը և իմաստունի մը անձնական տեսակէտով , և երկիւղածութեամբ նշան դնել այն բոլոր երեւոյթներուն՝ որք ազնուութեան ու գեղեցկութեան նուիրապետութիւնը կը հիմնեն մարդկային իրերու կարգին մէջ : Կեանքը՝ անվերջ կարելիութեանց հանդիսաւայր մըն է : Զինքը վարող օրէնքները իրենց լուծը պիտի բերեն հարկադիր ընել մարդկութեան , ինչ որ ալ ըլլան մեր բարեւոյժի մարդկութեան , ինչ որ ալ ըլլան մեր բարեւոյժի մարդկութեան երազները : Տեսակ մը գուշակ կամ չարագուշակ երազները : Տեսակ մը ճակատագրականութիւն կը վարէ ամէն բան , և յաւիտենական վերադարձի մեծվայելուչ տեսարան մը՝ ամէն վայրկեան կը վերանորոգուի մեր աչքերուն առջև : Արքանալ տեսարանին տիրական և

բարձր շահագրգռութեամբ, և սիրելի զայն ըստ գեղեցկութեան, ազնուօրէն, վեհանձնօրէն, — թերեւս այս է Շիրվանզատէի գործին փիլիսոփայութիւնը, եթէ կրցայ անոր թափանցել այդ գործին ուսումնասիրութեան համեմատ:

Ինծի կը թուի թէ Շիրվանզատէի ոճը տեսակ մը տրամաբանական կապ ունի կեանքի երեւոյթին հանդէպ իր ընտրած անայլայլ ու քիչ մը խիստ և առնական կեցումքին հետ: Այդ ոճը զգալի կերպով ցամաք է ու մերկ: Հոն չի տեսնուիր տպաւորութիւն գործելու ոչ մէկ մտահոգութիւն: Ո՛չ գրադիտական պճնամոլութիւն՝ ո՛չ ցուցապաշտ աճպարարութիւն: Բոլոր պերեւեթումները, բոլոր գրադիտական խաղաղարութիւնները, բոլոր հուտորական ծաղիկները, որք այնքան շատ ծառայած են անանկութիւններ պճնազարդելու, պարապութիւններ պարտկելու, կամ ունայնամիտ դրուատամութիւններ գոհացնելու, անողոքօրէն վտարուած են իր ոճէն: Անիկա պարզ է, յստակ, ուժեղ, տոկուն և քաջաւոդջ: Իր կենսայիւր մերկութիւնը՝ առնական խիստ ու մկանուտ հրապոյր մը ունի: Պարբերութիւնը հոն լեցուն է և քաջակազմ, թէև մերթ անտաշ: Ոճի այս ձորձաթափումը կաշմբուռն չնորհն է մեծահարուստ գրական զգայնութեան մը, յաղթահարուած՝ վարպետի գիտակից ձեռքով: Հասունութեան գերազանց աստիճանի նշան մըն է ասիկա, «անկարելի դիւրութիւն»ը, որուն հասնիլ սովորական առաքինութեանց գործը չէ: Յամաք ոճը շատ վտանգաւոր փորձաքար մըն է: Իր բոլոր զարգարանքն ու բոլոր լաթերը հանել նետել ու-

զելու այս յանդգնութիւնը՝ չնորհազեղ ու կենսառոյգ մերկութեամբ մը կարելի էր արդարացնել. այլապէս՝ Խնկոյն և աղկաղկ կենդանութեամբ մարմինի մը այլանութիւնը քողազերծ ըրած պիտի ըլլայինք:

Շիրվանզատէի գրչին տակ բոլոր բառերը և բոլոր բացատրութիւնները անմիջական ու անզանցառելի դեր մը կատարելու կոչուած են: Պարբերութեան ոսկորն ու միսն են անոնք: Աւելորդ զարդամոլութեան այս խորշանքը գիտակցութեան խտութեամբ ստորագծուած է հոն, իրր յայտարար՝ ճաշակի ինքնավստահ ապահովութեան: Վտանգի գրելու այս քիչ մը չոր այլ կտրուկ եղանակը՝ ոչ մէկ բան կը պակսեցնէ այն տպաւորութեանն որուն ամէն անգամ ձգտած է հասնիլ գլոխադէտը՝ իր կեանքի ուսումնասիրութիւններուն մէջ: Այդ միեւնոյն եղանակով, գծած է ի հարկին պատկերներ, որք իրենց ջերմութեամբն ու փայլովը՝ առաջին կարգի վարպետի գործեր են, և անմուսնայի էջեր պիտի մնան:

Շիրվանզատէ՝ մեծ և հզոր գրագէտ մըն է:

Ահա՛ խիստ ուշադիր խնամքով, այլ շատախօս ըլլալ չուզող եղանակով մը, այն ընդհանուր տպաւորութիւնը՝ զոր մեծանուն հեղինակին գործերուն ընթերցումը կը թողու իմ վրայ:

Թրքահայ գրողներու բարոյական պարտականութիւնն է մեր հասկացողութեան անկեղծ նիւն ու սքանչացումն խանդավառ ազդակը բերել միացնել իրարու, վարպետին գրական երես-

նամեայ գործունէութեան այս բարեպատեհ առթիւ :

Ազգ մը որքան սիրտ, աւելն և գիտակցութիւն կարենայ զնել իր սքանչացումին արտայայտութեան մէջ զէպի իր մտքի զաւակներուն փառաւորման նուիրական գործը, այնքան աւելի արժանի կը դառնայ շատ ունենալու այդ պանծալի զաւակներէն :

Հայ մը, որպիսին է Շիրվանշատէ, որ չարքաշ տքնութեան ամենարեղուն կեանք մը մաշեցուցած է արուեստի ու գրականութեան սիրոյն, զայն արդիւնաւորելով ըստ որակին՝ տոկուն, աւուրջ, և ըստ քանակին՝ պատկառելի ընդարձակութեամբ գործունէութիւնով մը, որ տակաւին իր տաղանդին ուսմալիւր հասունութեան բարձունքին վրայ, գեղեցիկ խոստումներ կ'ընէ մեզի, — այդպիսի թանկազին Հայ մը արժանի է մեր շնորհապարտ համակրութեան, մեր խանդավառ ծափահարութիւններուն :

Պատիւ թանկազին Հայու Զաւակին :

ԱՐՏԱՇԷՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Յունիս 1910

Շ Ի Ր Վ Ա Ն Զ Ա Տ Է

ՆՈՐԱՎԻՊԱԳԻՐԸ

«Ով որ չատը կրնայ քիչն ալ կրնայ», կ'ըսէ առածը: Մեծ վէպերու մէջ յաջող հեղինակ մը պատճառ չի կայ որպէս զի նորավէպին մէջ ձախողի: Եթէ կարճ չունչով պատմողներ, անկարող վիպական ընդարձակ շարադրութեանց, ինչպէս Նօսիէ, Բօ, Մէրիմէ, «գրոյց»ներու և «պատմութեանք»ներու մէջ փայլած են առաւելապէս ու նախասիրաբար, անդին, զրեթէ բոլոր մեծ վիպասանները, սկսելով նահապետէն ու մեծագոյնէն, Օնօնէ աը Պալլաքէն որ Illusions perdues-ի նման հսկայ վիպասանութեանց և La Grande-Bretèche-ի կամ Le Colonel Chabert-ի պէս պզտիկ հրաշակերտներու հեղինակն է միանգամայն, մինչև Ֆլօպէս, Տօմէ ու Մօրասան, առանց մոռնալու զմայլելի Տիքընը, արտադրած են, ընդարձակ գործե-

կանչական տեսարաններու և կացութիւններու առաջ ու ճարտարաշին յաջորդութիւն մը պէտք է յանգի («ճակատագրական») լուծման (dénouement) մը, զգացումը ուժգնակի ցնցող, կամ մտածումը խորունկէն դժգոհող, դժգոհ վերջաւորութեան մը, զոր հեղինակի խօսք մը, — ինչպէս կ'ըսեն թատրոնի լեզուով, — սնանկադօրէն կը լուսաբանէ, կը լուսաւորէ յաճախ:

Նորերից մեկը հոգեբանական ճարտար ու թեղադրական պատկեր մըն է, ուր հեղինակը տեսարան հանած է «նոր» սերունդի ներկայացուցիչ մը, գէշ զարգացած, չափ լայց առանց ընտրանքի ու որոշ ուղղութեան կարողացած երիտասարդ մը, կեանքի ու արուեստի մէջ չաջողած (raté) մը, որ ծայրայեղօրէն և ապառուջօրէն մտաւորական կեանքի մը յամրազդեցիկ թունաւորումով, բնութեան օրէնքներուն և պահանջմանց անգիտումով ու անգոհումովը, հասած է վերջ ի վերջոյ տարապայման ջլախտաւորութեան (neurasthénie), ապակամութեան (aboulie), ինքներկրայանքի և ինքնարհամարհման ողբալի տրամադրութեանց, որոնք երկու բանաւոր — եթէ կարելի է այսպէս ըսել — ելք միայն կրնան ունենալ. յիմարութիւն կամ անհնապանութիւն: Քամալեանը, — այս է «նորերից» մէկուն անունը, — խիստ յաջող մարմնացումն է չարաչուք ազդեցութեանն ու արդիւնքներուն անմէթօտ կրթութեան մը որ միայն միտքին կ'ուղղուի, և կ'անտեսէ թէ՛ ֆիզիքականը, որ հիմն է չէնքին, և թէ՛ նկարագիրը, որ պսակաւարձումն (couronnement) է անոր:

«Սեւցած թուղթի» այս զոհին արտասանած մէկ քանի խօսքերը, գիրքերուն և ձեռագիրներուն դէմ կարդացած անէծքները, — որովհետեւ Քամալեան ինքզինքը ինք կը նկարագրէ, իր ցաւն ու հիւանդութիւնը ինք կը պատմէ, — մտածել կուտան վիկտոր Հիւկոյի մէկ սքանչելի քերթուածին, «Յեռ Գրութիւն Երազոց» ի սկիզբի տողերուն.

«Այն ժամանակն եր ուր երիտասարդ էի.

«Կը նիւարեայի. ոչինչ այնքան կը նիւարցնէ

«Որքան այն տեսակ մը ծովապահուրիւնը

«Որուն «միսքը սնուցանել» կ'ըսեն.

«Ինչ ու վախճան եղած էի

«Ու դեղին ինչպէս մագաղապ՝

«Ապրած ըրարու շուքին տակ

«Մարդկային մէքի արտադրեալ շուքին.

«Բոր ու այն հասարակը զորս հետքիւնը կը կրծէ

«Կը ծածկի իմ սեղանն ու սենեկիս պատըր.

«Շատ անգամ գիւնդի մը պէս էի

«Այնքան ինքզինքս բանականութիւնով կը լցնէի...»:

Շրջանից արտասուածը հոգեբանական նորալէզ մըն է, ուր Շիրվանդատէ ի յայտ կը բերէ ընկերական բարքերու և նախապաշարմանց մեծ գիտողի իր հզօր յատկութիւնները, այս անգամ նուրբ երգիծանքով մը շեշտուած, սրուած:

Պետրոս Մարգարեանը համալսարանական ուսանող մըն է, որ իր ինքնամիտի, անհաղորդ, վերահերոտ ու միանգամայն հպարտ բնաւորութեանը պատճառաւ, «ընկեր»ական չընտանանքներու մէջ նախ արհամարհանք ու ծաղր, յետոյ թշնամութիւն, և

մարդ մը կը ներկայացնէին թերթերը: «Շատ ժաւմանակ չէ որ նա յայտնուի է այդ տեղերում և կարճ միջոցում այնքան գործ է կատարել, որ ժողովուրդն սկսել է պաշտել նրան: Նա ուսումնարան է բաց անել տալիս ուր չկայ, միութիւն և հաշտութիւն է քարոզում ուր չկայ: Նա իւր կեանքը վրտանդի ենթարկելով, առաջ է ընկնում և քուրդ աւազակներից հալածուածներին պաշտպանում»:

Կրագրական այս հրատարակութիւնները բուն հետաքրքրութիւն և սքանչացում կ'արթնցնեն Կովկասի «ինտելիգենտ» շրջանակներուն մէջ, մանաւանդ որ հերոսը ծանօթ էր Խորէն Տարտամ անուամբ միայն, և ոչ ոք գիտէր իր նախնիքաց կեանքը, ո՛ւր ծնած ու կրթուած լլալը:

Օր մըն ալ կ'իմացուի որ Խորէն ուսանայ է. ու շատ չանցած՝ Մարդանեանի նախկին ընկերները ու հալածիչները, — որոնք «հերոս» վարժապետին բեղուն գործունէութեան ամէնէն խանդավառ հիացողներէն էին, — աննկարագրելի ազդութեամբ կը տեղեկանան, ամենավաւերական «փաստ»երու հիման վրայ, — թէ Խորէնը ուրիշ մէկը չէր բայց եթէ «ամէնքից արհամարհված, հալածված, ետամբ, վախկոտ համարված Պետրոս Մարդանեանը»:

Երգիծական յաջող պատկեր մըն է այն յորում Շիրվանդատէ ցոյց կուտայ այս շանթահարող յայտնութեան ըրած ազդեցութիւնը՝ Մարդանեանը ուսանողական կեանքէն ի վեր հալածող մարդոց վրայ...

«Մի քանի վալրկեան բոլորը շփոթված նայում էին իրարու երեսին: Ամէնքը հալածել էին նրան, ամէնքը մի մի արտա էին կպրել նրան, ամէնքը մի մի բուն ցետ էին

դգել նրա երեսին, ամէնքը զգում էին իրանց մեղքը և ամէնքի համար զգալի էր խղճի խայթոցը:

« — Դիտէ՞ք, պարոններ, ընդհատեց լուսիւնը նրանցից մէկը, — ես թէեւ նրան հալածում էի, բայց սրտիս խորքում չէի ատում: Զգում էի որ նրա մէջ մի լաւ բան կայ բազմաթիւ:»

« — Խոստովանվում եմ, ես էլ, — աւելացրեց երկրորդը:

« — Յիշո՛ւմ ես, — դարձաւ լուսանկար բերողը խնայողաւոր Պետրովիցին, — չըգիտեմ քեզ քեզ ում միանգամ ասել եմ որ Պետրոս Մարդանեանն ամէնքից բարձր է:

« — Ես չեմ յիշում քո ասածը, — պատասխանեց Պետրովիցը, — բայց եթէ ես նրան մի քանի վերադարձական խօսք ասել եմ, Պիտերի ուսանողների խօսքովն եմ ասել:

« Մէջ մտաւ Ֆիզիոնոմիստ բժիշկը, որ տոկաւին շուփոված նայում էր լուսանկարին, եւ ասաց.

« — Պարոններ, մենք Պետրոս Մարդանեանին ատել ենք հէնց այնպէս, ուրիշներին հետեւելով: Ամէնից խիստ հալածել են նրան ա՛յ, սրանք:

« Նա ցոյց տուեց նախ Գալուսեանին, ապա Բարդամեանին: Լեզուագէտը գլուխը գցեց կուրծքին, եւ լուռ մնաց: Իսկ բնագէտ — տեսուչը, մի կերպ զսպելով իւր խռովութիւնն, ասաց.

« — Այո՛, ես նրան հալածել եմ, բայց արդէն նպատակով: Հաստատ իմացէ՛ք. որ եւեց մեր հալածանքն է ստիպել նրան այդպէս փոխվել:

Ինքնարդարացման համար բռնած խօսք մը որ բնագէտին կարծածէն աւելի հոգեբանական ճշմարտութիւն կը պարունակէ...

Թանկագին կապակի, այս է գեղեցիկ տիպոսը ճշմարտապէս գեղեցիկ պատմութեան մը, ուր հոծ յուզում մը կը շրջի, որ ապրուած իրականութեան

ուժով: Ու Սմբատ երիտասարդ է, այսինքն ազատ գործելու, ազատ ապրելու տենչերով եռացող...: Այս տարիքը այնքան աւելնում է: Մայրական սէրը կը ճնշէ իր վրայ. անիկա անվերջ, անդուլ, անպինաթափ հակողութիւն է. անիկա անհատնում զգուանք է, խրատ է, հարցաքննութիւն է, միջամտութիւն է եւ լրանութիւն իր ամէն շարժումներուն: Անիկա հանապազօրեայ, ամէն առթիւ յայտնուած մտահոգութիւն է իր մասին, իր ուտելիքին, հագնելիքին, երթալիք տեղի մասին: Եթէ լռէ, տխուր է. հապա եթէ տխուր է, ի՞նչ է պատճառը. եթէ չատ ուրախ ըլլայ, կասկածելի է...: Եթէ դուրս ելլայ, արդեօք ի՞նչ կ'ընէ կոր, որո՞ւ հետ է. թէ որ քիչ մը ուշանայ գիշերը, անպատճառ փորձանք մը եկած է գլխուն: Աստուած ողորմի՛...:

Ու օր մը, Սմբատ, երկար ատեն համբերելէ ետք, կը պոռթկայ, կը պայթի: Մայրը իր հարցումներովը հաղածած էր զինքը՝ դէմքին վրայ արտայայտուող տրամութեան պատճառը հասկնալու համար: Մէկ քանի խուսափողական պատասխաններ տալէ ետք՝

— Կ'ուզե՞ս հասկնալ թէ ինչու տխուր եմ, կ'ըսէ Սմբատ, ու կ'արձակէ պերճախօս ամբաստանողական մը մայրական սիրոյն բռնութեան դէմ, դուրս տալով ինչ որ իր մէջ ամբարուած էր գանգատ ու դառնութիւն:

Ու իր բորբոքումէն տարուած, Սմբատ, վերջացնելու համար, — «այս տարիքը խիղճ չունի», — այնպէս չէ, ո՛վ Լաֆօնթէն, — կ'ըսէ սա անազուրոյն, սա դաշունդ խօսքը, ուր իր սրտնեղութիւնը կը պայթի գերագոյն ժայթքումով մը:

— Հաւատացի՛ր, մայր, որ ես աւելի բաղդաւոր կը լինէի, եթէ դու ինձ պակաս սիրէիր կամ չսիրէիր միանգամայն: Այո՛, մի՛ սիրիր ինձ:

Մայրը աղեխարշ աղաղակ մը կ'արձակէ:

— Քեզ չի սիրե՞մ, ես քեզ չի սիրե՞մ... կը հռչակայ զաւկին արտաբերած հրէշութենէն աւելի շանթահարուած քան եթէ աշխարհք յանկարծ կործանած ըլլար իր վրայ: Եւ յուզումին անհնարին սաստկութենէն՝ խեղճ կ'ինը յարտասուս կը փղձկի:

Սմբատ, «ներքնապէս» — ինչպէս կ'ըսեն — բարի աղայ ու մայրը սիրող, կը զղջայ, կը խղճահարի:

Բայց «թւրիմացութիւնը» կը շարունակէ: Սըմբատ կը մեղմէ իր վարմունքը. կ'սկսի կատակել մօրը հետ իր սիրոյն անհեթեթութիւններուն եւ ծիծաղելի ծայրայեղութիւններուն վրայ, յուսալով այսպէս զինքը կամայ կամաց բուժել իր վսեմ հիւանդութենէն: Իսկ խեղճ կ'ինը, զաւկին անակնկալ պայթումէն յանկարծակիի եկած, ու սարսափած՝ ուսմունքը կատարելագործելու համար արատահման երթալու անոր սպառնալիքէն, բոլորովին կը փոխէ իր ընթացքը. անազին ճնշում, ու բռնութիւն կը բանեցնէ իր սրտին վրայ, զսպելու համար իր ծայրայեղ սիրոյն բոլոր արտայայտութիւնները, որոնցմէ նեղուկը, որոնցմէ տառապիլը երեսն ի վեր պօռացած էր Սմբատ, այդ անմոռանալի օրը: Խեղճ կ'ինը այսպէսով կը յուսայ սիրաշահիլ իր զաւակը, անազուրոյն հարկ մօր մը համար, որուն որդիական սէրը պէտք է քաղցր ու բնական տուրքի մը պէս հատուցուի, ընծայա-

բերուի: Ու կ'սկսի Հռիփսիմէի մարտիրոսութիւնը, պիտի ըսէի Մայրհիւրոսոքիւնը:

«Այդ օրից մայրը լուռ էր, անտրտունջ և համբերութեամբ խոնարհ իւր ճակատագրին: Նա ոչ մի յանդիմանութիւն չէր անում, ոչ մի անգամ չէր հարցնում որդու կամքը և ոչ մի ցանկութիւն չէր յայտնում: Նա միայն աշխատում էր լուռ ու մունջ գուշակել որդու ամէն մի ջնջին հաճոյքն և անվրէպ կատարել: Բայց որքա՞ն թանգ է նրան այդ յամու լուռութիւնը: Սմբատը նկատում էր, որ անքուն գիշերները և անխօս մտատանջութիւնը օրից օր մաշում են մօրը և օրից օր փութացնում նրա ծերութիւնը: Այդ աւելի անտանելի էր նրա համար, քան եթէ հանդիպէր մօր կողմից բուռն և բացարձակ յանդիմանութեան»:

Իրիկուն մը, Սմբատ տուն կուգայ, վրդովուած, զրգուած: Իմացեր է որ,—իր ընկերները մասններ են խեղճ կինը,— մայրը իր մէկ քանի բարեկամներուն զանազան պաշտօններ է յանձներ, իրեն՝ Սմբատին՝ վերաբերմամբ. այսպէս՝ մէկուն թախանձանօք յանձնարարեր է բնաւ չի հեռանալ զաւակին քովէն. ուրիշի մը՝ տեղեկացնել իրեն ամէն ինչ որ Սմբատ կ'ընէ, կ'ըսէ զուրսը... Որովհետեւ խեղճ կինը տղուն նորայայտ վարմունքին մէջ գաղանիք մը, թաղուն պատճառ մը կ'ենթադրէ, ո՞վ գիտէ ինչ անտեսանելի վտանգներու նախախարապետ: Արժանապատուութիւնը վերաւորուած է Սմբատին,— այս տարիքը որքա՞ն ունայնամիտ է, — ու այլ անդառնալի կերպով կ'որոշէ ձգել ընտանեկան յարկը, երթալ արտասահման: Տառապիկ, ու միանգամայն ծիծաղելի ըլլալ ընկերներուն առջեւ, չէ՛, այլ զիմանալիք բան չէ: Ու բրտօրէն, գիշերը, իր սրտուովը կը հաղորդէ մօրը:

Ի՞նչ կաթուած անոր սիրտին...:

Հռիփսիմէ կը փակուի իր սենեակը, ու կուլայ անվերջ: Պահ մը կը մտածէ հետեւիլ տղուն, միայն արտասահման երթալ...: Բայց «միթէ նա կաբող է իւր սիրելիների (ամուսնոյն ու ուրիշ զաւակի մը) գերեզմանները մոռանալ, թողնել և հեռանալ օտար աշխարհ», այդ ծեր տարիքին մէջ: «Ո՛չ, այդ անտանելի կը լինի»:

Խեղճ կինը կ'սկսի թախանձել, պաղատիլ, լալ:

— Առանց քեզ մի օր չեմ կարող ապրել, կ'ըսէ ու կը յեղեղէ աղիողորմ չեչաով...:

Քիչ մը ատեն ևս վարանելէ, խղճահարելէ ետք, Սմբատ, խորհելով որ այս կացութեան ալ վերջ մը տալու է, օր մը վճռաբար կը յայտնէ իր մօրը թէ «վաղը չէ միւս օր ճանապարհ է ընկնելու»:

Մայրը ուժ չունենար բառ մը անգամ արտասանելու, ճիկ մը հանելու: Ու կ'առանձնանայ նորէն իր սենեակը, հոն մենութեան մէջ իր վիշտին հետ գլուխ-գլխի, ազատօրէն ողբալու համար:

Սմբատ, իրիկուան տուն վերադարձին, սպասուօրէն — հակառակ որ Հռիփսիմէ պատուիրած էր տղուն բան մը չըսել — կ'իմանայ որ մայրը հիւշանդ պառկած է, և բժիշկ չուզեր. խեղճը լաւ գիտէ թէ իր ցաւին դեղ ու դարման չի կայ բըժըշկութենէն:

Սմբատ յուզուած, խիղճը տագնապայոյց, մօրը սենեակը կ'երթայ:

Հոս ամենագեղեցիկ տեսարան մը կայ զոր ամբողջովին արտադրելու փափաքիս չեմ կրնար դիմողրել:

«Հռիփսիմէն արդարեւ հիւանդ էր, և ծանր հաւատարմ էր, պառկած խաւար սենեակում, երբ Սմբատը ներս մտաւ։

«— Ի՞նչ է պատահել, հիւանդ ես, ինչո՞ւ ես մթնում պառկել, — կրկնեց միմիանց ետեւից իւր հարցերը Սմբատը։

«Գասպարը նրա հրամանով խկոյն ներս բերեց վառած կանթեղը։ Հռիփսիմէն պառկած էր, երեսը պատին դարձրած, գլուխը սև շալով ծածկած, առանց վերմակի, ձեռքում սղմած մի բան։

«Սմբատը դուռը բացեց մօտեցաւ նրան։

«— Նայի՛ր, մայրիկ, ե՛ս եմ...»

«Նրա ձայնը դողում էր, դողում էին և նրա ձեռներն երկիւղեց և խղճի հարուածից։ Հռիփսիմէն արագութեամբ, որքան ի հարկէ ոյժ ունէր, բարձրացաւ և նստեց անկողնի վրայ։

«— Դո՞ւ ես, — արտասանեց նա քնից նոր սթափվողի պէս, — է՛հ, ոչինչ, գլուխս քիչ ցաւում էր, անցաւ։

«Այս ասելով, նա շտապով և դադանի թաղցրեց բարձի տակ մի բան։

«— Այդ ի՞նչ ես թաղցնում, ցոյց տո՛ւր...»

«Որդին կոտկածանքով ձեռը մեկնեց և բարձի տակից հանեց թաղցրած բանը։ Դա նրա հանգուցեալ եղբայրներն և հօր լուսանկարներն էին։ Նայեց նրանց վրայ Սմբատը, յիշեց այն երջանիկ օրերն, երբ նրանք կենդանի էին, յիշեց մէկի որդեական և միւսի ամուսնական սէրը։ Չէ՞ որ այժմ չկան նրանք և մօր միակ սփոփանքն է ինք այսօր։ Չէ՞ որ ինչպէս մայրն է իւր բոլոր սէրը նուիրել որդուն, նա ևս պարտաւոր է իւր հօր և եղբօր փոխարէն սիրել նրան...»

«Նա ուշադրութեամբ նայեց մօր երեսին։ Որքան նա փոխվել է վերջին ժամանակ, թառամել, դալկացել և գրեթէ կմախք դարձել։ Մի վայրկեանում բռնն դրոշմեամբ դրդուկեց նրա որդեական սէրը, խառն խղճահարուածեան և կարեկցութեան հետ ձնշված սրտով, խորը զգածված, նա բռնեց մօր աջը, հպեց իւր շրթունքներին, և յրդված ձայնով արտասանեց.

«— Ների՛ր, մայրիկ, գիտեմ ինձ համար ես այդքան

վշտանում, քո տկարութեան պատճառն ես եմ միայն... Իսկ ահա ես քո մօտն եմ և չեմ... հեռանալ... Ձե՞ս հաւատում...»

«Նա վաղեց իւր սենեակն և խկոյն յետ դարձաւ ձառնադարձի տոմսակը ձեռին։

«— Տե՛ս, ահա, պատուում եմ տոմսակ և չեմ գնում...»

«Մայրը թռաւ ոտքի և բռնեց նրա ձեռը։

«— Ո՛չ, սպասիր, եթէ ինձ սիրում ես, մի՛ պատուիր, շատ լաւ ես արել որ վերցրել ես Գնա՛, որդի, գնա՛, ես ինքս եմ խնդրում, գնա՛, աշխարհ տե՛ս, մարդ տե՛ս, թող միաքղբացվի Լոռի՛ւմ ես, ես քեզ խնդրում եմ, գնա՛ Է՛հ, ես յիմար կին եմ, չէի հասկանում, հակառակում էի։ Հիմայ հանգիստ կա՛ց, առանց քեզ կարող եմ համբերել, ինչո՞ւ չէ, կարող եմ...»

Վիշտին դադարեցնակէտին հասած, մայրական սէրը, խելայեզ ոստումով մը, աւելի վեր կը սլանայ, և կը համնի զիւցաղնական անձնագոհութեան վսեմ բարձունքը։ Իր սէրը կը թօթափէ ինչ որ ունէր քաղցրորէն ու մարդկայնօրէն կտական, ու իր իսկ խաչկութեան ու արխնումին զինով, սիրուած էակին երջանկութիւնը կ'ըզձայ ապահովել, նոյն իսկ եթէ պէտք ըլլայ մեռնիլ անկէ...»

Վսեմ ու եղբրական դերասանութեամբ մը, զոր ճշմարիտ ու հզօր զգացումի մը յանկարծածին հանձնարը կը ներշնչէ ամենէն նուազ «թատերական» էակներուն անդամ, Հռիփսիմէ կը յաջողի համողել, խաբել իր կտակածոս զաւակը թէ՛ ինքն ալ կը փափաքի իր մեկնումը, թէ ատկէ չի պիտի տառապի բնաւ, ինչպէս որ պահ մը տառապած էր անոր դադարեցնակէ...»

Ու տղան անմտօրէն կը հաւատայ, այնքան կատարեալ կերպով մայրը կը խաղայ իր դերը։

Սմբատի մեկնումին օրը, Հոփիսիմէ փառաւոր ճաշ մը կուտայ, տօնելու համար այդ «ուրախ դէպք»ը. ճաշի ամբողջ տեւողութեան, — որուն հրաւիրուած էին մօտիկ ազգականներ, — Հոփիսիմէ քաջ ու զուարթ տրամադրութիւն մը կը ցուցնէ: Կը խնդայ, կը կատակէ. Սմբատի սիրտը բոլորովին հանգիստ է...:

«Չերջապէս հասաւ բաժանման տաղնապալի բոպէն: Կօնդուկտօրը առաջարկեց կառք նստել: Սմբատն ընկաւ մօր գէրկը, և երկար ժամանակ նրանք չէին անջատուում միմեանցից: Հասաւ ե՛ւ ուրիշների հերթը՝ Սմբատին համբուրելու:»

«Բոլոր կանայք արտասուեցին, բացի Հոփիսիմէից: Նա անվրդով էր: Նա ժպտում էր»:

Խեղճ մայր, քիչ մը ևս համբերէ՛, օ՛ն, սրտիդ զարկերուն sourdine մը դիր, քարացո՛ւր արցունքը աչքերուդ մէջ. խեղդէ՛ կոկորդիդ խորը՝ խողխող սիրտիդ հագեփարքի ազաղակը... Դերդլաւ կատարէ՛ մինչև վերջը, որ մօտ է...:

«Կառավարը բարձրացրեց ձիերի սանձերը. ձիերը շարժվեցին լավեց մի սուր, տարօրինակ գոռոց, նման յուսահատ խոյի բառանջերուն սպանդադարձի դանտիկ տակ: Եւ մի ինչ-որ սև բան փռվեց գիտնին, ուղիղ կառքի առջեւ: Ձիերը խրտնեցին, աջակողմինը փոքր էր մնում, որ ոտը դնի գետնի վրայ տարածվածի կրծքին»:

Ընդհանուր ապշութիւն մը կը արթնէ, սոսկումով խառն: Սմբատը, կառքէն վար կը նայի, ու կը տեսնայ, սարսափահար, իր մայրը, իր սքանչելի մայրը որ հոն, «գետնի վրայ, իր օտների տակ, փոշիի մէջ տարածված էր, մի կտոր սև լաթի պէս»:

Անմիջապէս կառքէն վար կը ցատկէ անդուծ տղան, չի հասկցող տղան, կը ծօխ, անասելի անձկութեամբ, իր զոհին վրայ, կը բռնէ անոր թեւէն, պօռալով, ա՛յ պայթող իր որդիական սիրոյն բոլոր ուժովը.

— Մայրիկ, մայրիկ...

Սքանչելի ազաղակը. սքանչելի բառը. որդիական զորովին հայկական անպատում բառը, որուն խորունկ քաղցրութիւնը ո՛չ մէկ լեզուի համապատասխան բառ ունի, անոր համար, անտարակոյս, որ մայրենի լեզուն ամենէն սկզբնական և ամենէն ազուր բառն է, մայրական անոյշ կաթին հետ ըմպուած, էովին ծծուած: Մայրիկ:

«Մայրին անշարժ էր, կենդանութեան ոչ մի նշոյլ չէր արտայայտում նրա նիհար պարզ-մոխրագոյն դէմքը: Ազգականներն օգնեցին որդուն՝ բարձրացնել մօր անշնչացած մարմինն և դնել պատշգամի վրայ, ուր հաւաքված էր ծամբորդներ ու զեկցողների մի մեծ խումբ: Մէկը մի շիշ ջուր բերեց և սկսեց սրսկել Հոփիսիմէի երեսին: Տեղի ունեցաւ խիստ իրարանցում, ազգական կանայք բարձրացրին անասելի աղմուկ: Հոփիսիմէի քոյրը բարձր ձայնով լալիս էր, նա կարծում էր որ հարուածը մահացու է: Սակայն սառն ջրի ազդեցութիւնից դանդաղօրէն յետ շարժվեցին ուշաթափվածի կողքերը: Նա աչքերը բաց արեց և, մի անգամ արտասանելով որդու անունը, կրկին թուլացաւ և ընկաւ Սմբատի գէրկը»:

«— Պարոն, ներեցէ՛ք, մենք սպասել չենք կարող, — լսեց Սմբատն իւր ետեւից կօնդուկտօրի անվրդով ձայնը»:

«Նա դարձաւ կօնդուկտօրին»:

«— Թողէ՛ք, իրեղէններս ցած բերեն:»

«Նոյն վայրկենին Հոփիսիմէն բոլորովին սթափվեցաւ: Նա կրկնում էր.

«— Մի դնա՛ր, մի դնա՛ր...»

«Եւ Սմբատը պատասխանեց .

«—Ո՞ւր կարող եմ գնալ . . .

«Յետոյ, երեսը մի կողմ դարձնելով, որ աչքերի արտասուքը թագցնի, ցածր ձայնով, այնպէս որ միայն ինքը կարող էր լսել, արտասանեց .

«—Այս քանկագին շղթան անկարելի է փշրել . . .»

Հեղինակի աղուար խօսք մը որ ամբողջ նիւթը կը խառցնէ ու պատմութեան բարոյականը կը հանէ, գեղեցկագիտօրէն, և որ սակայն կեղծ, «գրական» չի հնչեր բնաւ . որովհետեւ աղեխարշ նիւթին ընդերքէն իսկ հանուած է, անոր իրականութեամբը համակ թաթաւուն ու տամուկ :

Որդիական սիրոյ համբուրելի՜ խօսք :

ՄԻՔԱՅԷԼ Ս. ԿԻՒՐՃԵԱՆ

Աղեխանդիւս

Վ Է Պ Ե Ր Ե Ի Վ Է Պ Ի Կ Ն Ե Ր

“ՔԱՕԱ,Ը

Երբէք այնքան վարանումով, գրեթէ վախով,
գրիչ ձեռք առած չեմ, որքան երբ անտ՛ կը համա-
կերպիմ Կամսարականի անողոք կոչին՝ քանի մը
էջ գրելու Շիրվանզատէի և իր «Քաօս»-ին վրայ:

Գրական քննադատութիւնը իմ ժօռս եղած չէ
արդէն, ու թէեւ նուիրական պարտականութեան
մը չափ ընդունելի ըլլայ ինծի՝ թրքահայ գրական
եղբայրակցութեան կողմէ կովկասահայ գրականու-
թեան մեծանուն յորելեարին մատուցուելիք յար-
գանքի արտայայտութեան մը մասնակցելու առա-
ջարկը, այդ մասնակցութիւնը չի դադրիր սակայն
անաբեկելի գիւս, երբ ստիկա Շիրվանզատէի պէս
գրագէտ մը գնահատելու և անոր ամենէն կարե-
ւոր մէկ գործը վերլուծելու յանդուգն խնամքին
մէջ կը կայանայ:

Ես այ մէկը անոնցմէ, որոնք՝ կովկասահայ
գրականութեան գրեթէ անտեղեակ՝ Օսմանեան

Սահմանադրութեան հետեւող բարեգէտ պարագաներուն կը պարտին իրենց ջերմ հասարգքութիւնն ու իրենց մասնակի ծանօթութիւնը Շիրվանզատէի գրական հսկայ վաստակին:

Նախ իբր թատերագիր ճանչցանք զինքը:

Ազատագրութեան վաղորդայնի արբշտ օրերուն՝ Արեւեան-Արմէնեան իրենց ռեքլոքուադին մէջ բերին մեղի Շիրվանզատէի թատերական երկու ամենէն համբաւուած գործերը. — Պատուի Համարն ու Եղիկն:

Առաջինը, Կովկասահայ քաղքենի կեանքէ տունուած հուժկու տառմ մը, և իրապաշտ ժուժկալ ու դաժան շունչով ճշմարիտ գլուխ-գործոց մը, ահագին ցնցում յառաջ բերաւ թրքահայ բեմին վրայ և զգրղազին յայտնագործումն եղաւ Շիրվանզատէի մեծ տաղանդին:

Երկրորդը, Եղիկն, յանկուցիչ տպաւորութիւն մը գործեց թրքահայ հասարակութեան վրայ՝ իբրեւ, ոչ այնքան ինքնատիպ, այլ թեղադրական շահադրգիւ ու համակրելի քիւս ա քեզ մը:

Արեւեան-Արմէնեան թրքահայ քաղքենի գուգադիպեցաւ Անահիտի մէջ հրատարակութիւնը Շիրվանզատէի թատերական վերջին արտագրութեան, Կործանուածքին, որուն վրայ Կամսարական այնքան կուռ էջ մը գրեց Դաշինի մէջ, և որ՝ հակառակ Կովկասահայ մտաւորականութեան կողմէ գտած ցուրտ ընդունելութեան՝ ըստ իս՝ աւելի մեծամասն յուզում առթող գործ մըն է՝ քան Շիրվանզատէի թատերական հրաշակերան իսկ, Պատուի Համարը: Եթէ Կովկասահայ թատերական քննա-

դատութիւնը չի թուեցաւ, չի հաճեցաւ՝ ծթաւ, շաքոն զարձաւ տեսութիւններու շարայարութեանէն տարբեր ու աւելի արժէքաւոր բան մը տեսնել Կործանուածքին մէջ՝ ասիկա՝ դժուար է մեզ ընդունիլ թէ իր գերազանցութիւնը կ'ապացուցանէ մեր թատերագրական ճաշակին ու հասկացողութեան վրայ, ասիկա չարդիւր մանաւանդ որ մենք Շիրվանզատէի Կործանուածքովը չի խանդավառուինք՝ իբրեւ վերին աստիճան ուշագրաւ գործով մը, որ կը ներկայացնէ ժամանակակից հայ կեանքի բարոյական մեծագոյն ու ամենէն խռովիչ տուամը, երկու սերունդներու ընդհարումէն ստեղծուած՝ որոնց առաջինը ազգային վերածնութեան խռովին կը յամառի կառչիլ յուսահատօրէն՝ մինչ երկրորդը այդ խռովը կը լքէ, անոր կռնակ կը դարձնէ, համամարդկային ցնորքներու հետեւէն վաղելու համար...

Այսքան էր իմ ծանօթութիւնս Շիրվանզատէի գրականութեան նկատմամբ, երբ Կամսարականէն ստացայ իր «Բաօս»ը, զայն ամփոփ վերլուծման մը նիւթ ընելու շուարեցուցիչ ու անտեղիտալի առաջարկութեամբը:

Անցեալ տմրան արձակուրդին՝ հետս Պոլիս տարի «Բաօս»ը, զոր մէկ շունչով հոն կարդալէ ետքը՝ թուրքի Տիկին Սիպիլի մօտ, կրած հիւսուսն բաժնել տալու տարապայման փափաքիս մէջ:

Հիմա զայն չունիմ ձեռքիս տակ, երբ այս տողերը կը գրեմ, գրքին ընթերցումէն գրեթէ տուրի մը վերջը: Բայց ասոր պէտքն ալ չեմ զգար:

Զի «Փաս»ին կատարեալ վերլուծումը չէ՝ զոր պիտի յաւակնէի ընել հոս։ Ատիկա դործ մըն է որուն չեմ կրնար վործուիլ իսկ ձեռնարկելու։ Եւ անքան բարեխիղճ ու համբերատար աշխատանք կը պահանջէ այդ վերլուծումը։ Հազիւ ուրուագիծ մը պիտի համարձակիմ տալ, բնորոշելու համար ընդհանուր կերպարանքն ու նկարագիրը Շիրվանդատէի այս հոյակապ երկին, որուն տիտղոսը — «Փաս» — այնքան թելադրականօրէն կը խորհրդանշէ իր անհուն ու բազմատարր բովանդակութիւնը։

Ես չեմ յիշեր կարգացած ըլլալ հայերէն լեզուով այդքան հոծ ու ներուժ և այդքան տիրապար յօրինուած վիպական դործ մը։ Առաջին հպումէն իսկ՝ անիկա Զօլայի հատորի մը զգայութիւնը տրւաւ ինծի, — Ռուկոն-Մաքառներու ամենէն լեցուն, զանգուածեղ ու ժխորոտ զրուագներէն մէկուն հարկադրիչ հմայքը։

Կովկասեան նաւթարդիւնաբերական մեծ քաղաքին, Պաքուի, Էնթանս, մեծադիւրդ ու խայտաբղէտ կեանքն է որ կը խտանայ, կ'եռուղեւայ այդ հատորին մէջ, և իր նաւթահանքերով, գործարանական ծխներդոյզներով, տիրացումի ու վայելքի իր հեւատալու հետապնդումներով, կիրքի ու տաժանքի իր ծամածուռ գալարումներով, մուխի, չողի, կրակի ու տիգմի իր դաժան ճիւղներով՝ խորքը կը կազմէ տուամի մը, որ կը թաւալի՝ նա հապետական ծագումէ, այլ վիթխարի հարստութեան մը ապաստացումին մէջ վատասերող, քայքայուող կովկասահայ ընտանեկան օճախի մը չուրջը։

Վէպին սկիզբը, իր հոգեվարքին մէջ, կը տես-

նենք այդ ընտանիքին հայրը, գեղջուկի ամուր ու հարազատ տիպար մը, որ իր աւանդական ընտանոյնի յատկութիւններով յաջողեր է միլիոններ դիզել, և որ աչքը ետին կը մեռնի կ'երթայ հիմա, իր հետ տանելով ցաւագին հոգեկլկումը ջերմեւանդ հայ քրիստոնեայ մարդուն, որ իր զաւկներուն մէջ պիտի ուզէր յաւերժացնել իր հաւատքն ու իր ճիշդը, բայց որ դառնօրէն, դժնդակօրէն յուսախաբ անոնցմէ՝ տակաւին յուսահատութեան դէմ կը յուսայ, ու իր մահուն անկողնէն խելայեղօրէն կը կառչի իր անդրանիկին, երգուրնցներով զայն յարգել հայրական աւանդութիւնն ու յարգել տալ զայն իր եղբայրներուն։

Ահա՛ իր կինը, հայ նախապաշարեալ բարի ու խաթուն մայրիկի ընտրոշ տիպարը, բարեպաշտ, աստուածավախ և իր զաւկներուն համար համակ դորով ու ներողամտութիւն։ Անիկա իր էութեան ամբողջ թափովը կ'ուզէ պաշտպանել իր ամուսնոյն կամքը, բայց չի կրնար, ճար չունի անոր յիշատակին զոհելու իր զաւկներուն սէրը։

Ահա՛ այդ չորս ժառանգներն ալ, մին աղջիկ և երեքը մանչ, սրտնց մէջ ամբողջ սերունդի մը, կովկասահայ քաղքենի նորագոյն սերունդին, ընտանոսահոգեբանական կերպարանքը կը պարզուի։ — Բարոյական ու ֆիզիքական այլասերում, ցեղէն ու անոր համակրութիւններէն աստիճանական ուժացում, խորթացում, օտար գաղափարական բարձրագոյն հոսանքներէ տարուած, կամ մոլութիւններու, սանձարձակութիւններու անձնատուր՝ դէպի փճացում գահավիժուած։ Աւելցուցէ՛ք ատոր՝ ամ-

բողջ պատկերը այդ սերունդին ընկերային յարաբերութիւններուն, Պաքուի պէս շուայտ, կենսասպառ ու խառնաշփոթ միջավայրի մը բոլոր կարմիր կամ ճերմակ լապտերով լուսաւորուած անկիւններուն մէջ:

Աղջիկը կ'ամուսնանայ մարդու մը հետ, որուն կը մեղսակցի՝ ամէն կեղծիքի, նենգութեան ու խաղախութեան մէջ, իր եղբայրները կոշտակուել և անոնց հարստութենէն միլիոն ու կէս մը կորցելու համար:

Անդրանիկը ազնիւ տիպար մըն է որ ռուս աղջրկան մը հետ ամուսնանալու զժրաջողութիւնն ունեցեր է՝ իտէպիստ ուսանողութեան մը չըմանին՝ համարաբանական քաղաքի մը մէջ, և որ ատոր համար իր հօրմէն անիծուել է ու ժառանգազուրկ ըլլալէ ետքը՝ հազիւ անոր մահուան անկողինին վրայ կանչուեր ու հայրական հուսկ օրհնութեան արժանացեր է, պայմանաւ որ ամուսնաթող ըլլայ: Բայց մարդը իր օտար կողակցէն զաւակներ ունի զորս կը սիրէ և որոցմէ չի կրնար բաժնուիլ, թէև շատոնց դադրած է սիրելէ իր կինը և այս խկ պատճառով բարոյական աւելի ահռելի տանջանքի մը զատապարտութեանը մէջ կը գալարուի: Իր հօրը յաջորդելով՝ առջի վայրկեանէն ստիպուած կը զգայ ան հայրական երդումին դէմ դրժելու՝ բերել տալով իր կինն ու զաւակները, և հայրենի տան մէջ զայնա հարկադրելով իր այրի մօրը:

Կրտսերը, հարուստի չիացած աղան է որ՝ զուրկ անդրանիկին գաղափարական նկարագրէն՝ հօրը մահէն առաջ պարտքերու մէջ կը խեղդուի, իր անա-

ռակ կեանքը վարելու համար, ու հօրը՝ մահէն անմիջապէս ետքը՝ եղբօրը դէմ կը դաւէ ու կը ծաւանայ փոխն ի փոխ՝ պահանջելով անկէ իր ծաւանգութեան բաժինը, որմէ զրկուած պէտք է մնայ՝ ըստ հօրենական կտակին՝ մինչև որ հայ աղջրկան մը հետ ամուսնանայ:

Կրտսերագոյնը հարուստ ծնողքէ հրէշաձին այն վիժածներէն է, որոնք՝ անդնդունակ որ և է ճիգի՝ իրենց անիմաստ ու անտանական էակի անկուշտ ակորժակները քարշ կուտան խողային յղիացումի ճամբաներու մէջ, կարծես միայն վայելելու և վաշկի մէջ փճանալու համար ստեղծուած ըլլային:

Եւ ահա, վէպին ընթացքին, երեսան կուգայ, յանկարծ, միտթիք չնորհով զմայելիի դէմք մը, որուն անապակ պայծառութիւնը կը լուսաւորէ ամբողջ այդ մօայլ «քաօս»ը: — Շուշանիկ, հասարակ գործակատարի մը աղջիկը, վէպին գերազանց եկրթեան, անոր հոգին կազմող տիպարն է՝ որուն յղացումին մէջ Շիրվանդատէ ի յայտ կը բերէ Ռուս ու Հիւսիսի գրականութեանց իր վրայ թողուցած խորունկ ու խորհրդաւոր ազդեցութիւնը:

Շուշանիկ աղքատութեան մէջ միլիօնատէր ծնած սիրտ մըն է, խոհուն, զգայնիկ ու կտրիճ խառնուածք մը հայ աղջիկի: Զրկանքի մէջ թրջուած իր մատաղ էութիւնը՝ կանխահաս ու արթուն խնայականութեան մը հմայքին հետ՝ մաքուր ու առույգ նկարագրի մը անդիմադրելի հրապոյրն ունի: Տառապանքի ցոլք մը կայ իր գեղեցկութեան մէջ որ զայն աւելի սրտադրաւ, երբեմն աղետարջօրէն թովիչ կ'ընծայէ:

Ու այնպիսի առեղծուածային զօրութիւն մը կայ այս պարզուկ ու պաշտելի էակին մէջ, որ ամբողջ «Բաօս»ը կը սկսի դառնալ անոր շուրջը, հետզհետէ անպայտանալով, և հուսկ ուրեմն յանգելով աւետաւոր այգիի մը խորհրդաստուեր նշուլումին:

Շուշանիկ իր երկու երիտասարդ տէրերուն ուշադրութիւնը համագրաւած է: Անդրանիկը, զոր կը սիրէ ինք համբայլ հոգեւոր տարիանքով մը, իր մէջ կը տեսնէ գերագոյն երջանկութիւնը որ իրը պիտի կրնար ըլլալ եթէ իր կեանքը կապուած, շղթայուած չըլլար օտար կնոջ մը: Իսկ կրտսերը, որ նախապէս իր պիղծ մոլուցքին յագուրդը փնտրուելով Շուշանիկին վրայ կատաղօրէն մերժուած է անկէ, անոր արհամարհանքին տակ ջախջախուած, անոր աստուածային կուսութեան հրաշագործ ազդեցութիւնը կը սկսի կրել, այնպէս որ զարմանալիօրէն կը կերպարանափոխուի, դուքս կուգայ տակաւ իր գեանաքարչ գոյութեան տիղմէն, կը թօթափէ իր վրայէն ամբողջ կեղտն ու ամօթը իր անցեալին, կը զղջայ, կը քաւէ, կը խտտանայ, կը մաքրագործուի, ու մինչև դիւցազնական անձնութեան կը խիզախէ՝ նախաձեռնութեան հրդեհի մը պահուն միակն հանդիսանալով կրակներուն մէջ նետուելու, Շուշանիկն ու իրենները փրկելու համար, որպէս զի այդ գերմարդկային զօնաբերութեան գնով սղոքել յաջողի երբեմն իրմէ նախատուած՝ այլ այսօր խելայեղօրէն իրմէ պաշտուած ազնիւ սիրտը, և արժանանայ անոր ներողութեանն ու սիրոյն:

Հոտ, տարիալաւ անձնազոհութեան այս աստուածացումին մէջ, կը վերջանայ «Բաօս»ը:

Թէ ի՞նչ հիմնական սկզբունքներու, կամ թէ ի՞նչ թեզի ապացուցման կը ծառայէ բոլոր այդ պատմութիւնը, ատիկա կարելի չէ ճշգրտօրէն բացորոշել: Բայց ասով չի նուաղիր Շիրվանդատէի այս գործին գերազանցապէս իրապաշտ ու մարդկային ընոյթն ու գրական մեծ արժէքը:

Ես ո՛չ մէկ հայ գրող գիտեմ, որ կարող ըլլար այսքան համաշարօրէն պատկերացնել Պաքուի պէս համայնակուլ ոստանի մը վիտացող կեանքը մէկ երկարաշունչ ու ամբողջական վէպի մէջ: Ասիկա Շիրվանդատէի գերազանց յատկութիւնն ըլլալ կը թուի ինծի:

Այս գրագէտը, որուն յաճախ կը պակսի ֆռադին շունչը, ամբողջ բազմամբն ընկերութեան մը չնչառութիւնը գիտէ ստիպն ապրեցնել իր գործին մէջ: Բարքերը, տիպարներն ու հոգեբանական կացութիւնները պատկերացնելու և անոնց ներքին աւելնչութիւններն ու յարաբերական նշանակութիւնը ուժգնօրէն ցայտեցնելու եզական կարողութիւնն ունի Շիրվանդատէն:

Ասիկա ոճի արուեստագէտ մը չէ, հզոյթիւն չունի գրեթէ. կոկիկ, պարկեշտ լեզու մը, որուն կը բաւէ կարծես տափակ ու գոհնիկ չըլլալու առաքինութիւնը, և որ զուրկ ալ չէ տեղ տեղ անաւրճ լինելու վայելչութիւններէ: Կը գգաս որ երբեմն քրնարերգութեան ալիքը կը պակսի, Բանին տիրական

յորդու՛մը ի գուր կը սպասուի, ինչպէս «Քասոս» ին վերջարանը կազմող հաւթանքերու հրդեհին նըկարագրութեանը մէջ, ուր Ահարոնեանի մը հեռարձակ արձակը հրաշքներ պիտի գործէր՝ առանց՝ ա՛ն ալ զերծ մնալու թէև զիւրին ու ջլատի՛չ կըրկհոտութիւններէ: Բայց այս ձեւական թերութեան փոխարէն՝ գործին ամբողջութեանը մէջ ի՛նչ ներկուելութիւն, ի՛նչ բարդ կենդանութիւն, ի՛նչ բարասուն շահեկանութիւն:

Շիրվանդատէ մէկ լարի կամ եղանակի վրայ երգող մը, լացող մը, կամ սրինգ ամող մը չէ: Անշուշտ, իրեն կը պակսի Ահարոնեանի մը եղերաքնարերգական շունչը, անոր ճոխ բառամթերքը, լեզուի հարուստ երանգապնակը: Բայց աւելի խոնկ ու խիտ է ան իր համեստ, կոճկուած արձակին մէջ, նուազ յոգնեցուցիչ՝ բառերու անձա՛ն ու անձա՛կ յեղեղման տեսակէտով: Եւ յետոյ, ի՛նչ ալլապէս բեղուն, խորադէտ ու հարցախոյզ մասեմագլիւ...:

ՍՈՒՐԷՆ ՊԱՐԹԵՒԵԱՆ

Իզմիր

“ՅԱԽԱԳԱՐԸ”,

Ասկէ երկար երկար տարիներ առաջ, լսած էի խօսուելը՝ եթէ չեմ սխալիր՝ Հասքէյ ծնած և մեծցած խենդ Մարիամի մը վրայ: Մանուկ հասակին մէջ, այդ աղջիկը, ցեխին մէջ լոյս աշխարհ եկած, որ և է պատճառով մը, — ծայրայեղ տականք կամ հիւանդութիւն, — շանականութիւնը կորսնցուցած, և նախ և առաջ իր գիւղին մէջ ամենուն ծանօթ ըլլալէ վերջը իր փողոցային անհեթեթ և սարսաղ-դեցիկ դոյութեամբը, հաղհառէ իր բնակավայրէն դուրս՝ ուրիշ թաղեր և գիւղեր ալ պտտելու և մուրալու ելած էր, արեւին տակ պտտցնելով իր մահասարսուռ կերպով աղետալի և չարաշուք անձնաւորութիւնը, անլուր անորակելի այդ արարածներու վաւաչող նայուածքները վառելով իր աղտեղի բայց թարմ և արեւին ճառագայթներուն տակ վառուող և շողացող մօին ախտածէտ հրապոյ-

* Գրադասք այս գործին փրանսերէն քարգմանորիւնը միայն ունեցած է ալիս տակ:

րովը: Նոյն խակ մեր գիւղը, Օրթաքէօյ, մէկ կամ երկու անգամ զինքը տեսած ըլլալս կը յիշեմ, երբ մանուկ էի. ու կը յիշեմ տակաւին մինչեւ հիմա հոգւոյս մէջ չնջուած սարսուռով մը և վախով մը՝ քուրջերու մէջ փաթթուած, գլուխը հողի գոյն վարչամակի մը մէջ փաթթած, կարմիր երեսներով, նողկալիօրէն գէր սրունքներով, մերկ ոտուրները տարապայման կերպով մեծ եւեւեւներու մէջ անցուցած այն մարդկային արարածը, որ կորաքամակ և ոտուրներուն բռնէն դանդաղցած և ծռմուկած քայլերով դուռնէ դուռ պտտելով՝ «Տիկիմ մը հաց տուէք, ես լորիմ» կը կաշկանձէր այնպիսի ձայնով մը, որ դեռ ականջիս կը հնչէ և որուն մուտացող և աշխարհօրէն չարաղէտ ու բամբ չեշտը կը յիշեցնէր աշքատութենէ շունի պէս մեռնող մահա-մերձ աղիճի մը նանդիւնը: Ու կը յիշեմ որ, երբ փողոցի ստամբակներ կամ տուներու առջեւ շարուած միամիտ կիներ ու աղջիկներ, ո՛րը սահմուկած, ո՛րը չարաձճի զուարթութեամբ համակուած, մտիկ կ'ընէին անոր խռպոտ, կերկր սրտչառնքներուն, ան, Մարիամը, աչքերը անոնցմէ մէկուն, միայն մէկուն վրայ կը սեւեռէր քանի մը բոպէ ստաննեցուցիչ և եղբրական սշուքմամբ, և մէկէն ի մէկ վրան կը վազէր, յայտնութեանս ստնամանով զինուած ոտքովը կից մը տալու ժեսքը կ'ընէր, ու հարկէ լեզապատտու կը փախցունէր զայն:

Այսօրինակ խելագարի մը պատմութիւնը երեւակայեցի որ պիտի կարդամ, երբ Շիրվանզատէի «Յաւաղարը»-ին տիտղոսը տեսայ՝ դեռ չկարդացած:

Խարուեր եմ եղեր: Արդարեւ կայ գիրքին մէջ

ատոր նման բան մը. բայց ոչ թէ լուսնոտ Սօնան է, այլ խնեղ Դանիէլը, որ «Պատառ պատառ կ'անեմ», «Հում հում կ'ուտեմ», և այլն կը սպառնայ մինչեւ վերջը:

Ընտանեկան տուամի մը կենդանի նկարն է, զոր հեղինակը առած է իրական կեանքէ. տուամ մը անոր համար աւելի աղեճմիկ և սարսուցնող՝ վստի զի ամենքս ալ աւելի կամ պակաս մօտէն տեսած ենք արեւոյդ հօր մը, ժանտ կեսը մը, ալ աւելի ժանտ ներոջ մը, դժխեմ տաքերոջ մը, աղջկան մը կամ հարսի մը շուրջը ստեղծած ահռելի դժոխքը:

Հեղինակը, իր սովորութեան հաւատարիմ, կ'առնէ կեանքը այնպէս ինչպէս որ կը գտնայ, առանց երկար բարակ կանգ առնելու, առանց հոգեբանական վերլուծումներու մէջ դեգերելու, ինչ որ չ'արգիլեր որ, գիրքը կարդալէ վերջը, ցաւը կամ սարսուռը զոր կրեցինք՝ փակչի մեր հոգւոյն այնպէս՝ որ տարիներ վերջը հաւանականօրէն տակաւին և դարձեալ պիտի զգանք զայն, և առաջին ընթերցման մէջ մեր աչքին ներկայացած պատկերը չպիտի ջնջուի:

Հեղինակը կը սկսի պայտառ հօրմէ մը և հացեփեաց (հացթուխ) մօրմէ մը կազմուած ընտանիքի զաւակ եօթը տարեկան աղջիկ մը ներկայացնելով մեզի՝ դրացի ընկերներու և ընկերուհիներու հետ զրեթէ աւերակ քաղաքի մը հողարկրահներու վրայ՝ վազելու մրցումի զբաղած: Առաջին վայրկեանէն մանկան լուսնոտութիւնը հոն երեւան կուգայ: Սօնա կ'իյնայ, փր-

փութներ բերանը, գաղարումներ, ջղաձգտումներ, կապոյտ թարացումներ: Ընկերներուն սարսափը, պատկառոտ հեռաւորութեամբ՝ սահմունկած՝ կանգ առնելը. խենդ Դանիէլի երեւումը, զիրիւր առած ծնողացը տունը տանիլը. այս ամէնը արագ արագ կը գծեն մեր աչքերուն և գուշակել կուտան կսկծազին գոյութիւնը որ կը սկսի Սօնայի և մօրը համար: Հօրը խօսքը չ'ըլլար. անդգայ մարդուն մէկը, ծոյլ, դատարկասրտաւ, արբշիւ, գործաւոր որ դործ չունի, որ ուտելու և խմելու համար գրեթէ միայն տուն կուգայ և որուն բիրտ արբշտութիւնը ձեռք վերցնելու կը ժտի իր ամուսնոյն վրայ: Այլ Սօնա դուրս չսկիտի ելլայ. մայրական գործովը ղինքը տունը կը փակէ՝ ընկերներուն աչքէն վարագուրելու համար անոր ախտը: Քանի մը տարի վերջը ուխտի կը տանի իր դաւակը: Հետի և բոկոսն կը ճամբորդեն. Մուրատ կը տեսնէ աղջիկը կը հաւնի. կ'առաջարկէ: Հէք մայրը կը վարանի կը աատամսի, խղճին վրայ կը ծանրանայ ցաւագար աղջիկ մը սլարկեշտ անձի մը կնութեան տայու գործը: Աղջիկը կ'ուզէ ամէն բան յայտնել: Մօրը կամքը յարգելու համար, կը լռէ, ու կը համակերպի: Նշանառութի համար, Մուրատի մայրը, եղբայրը, հարսը պայտասին տունը կուգան: Ո՛հ, այդ մայրը, ո՛հ այդ հարսը, առաջին վայրկեանէն կը հասկցուի ինչ տեսակ արարածներ լլլալին: Մաղերնին հինայով օծած, անգուրուած ծարրութեամբ, կախարդիչ, սուր թափանցող և ապալկեմայլ աչքերով էակներ, որոնց ծակող նայութեամբն մէջ առաջին վայրկեանէն Սօնա կը կարդայ իր ապառնին:

Ամուսնութիւնը կը կատարուի: Սօնայի դուքանչը և ներք կը սկսին իրենց խոչտանգիչ և վիրաւորիչ բանապետութիւնը գործադրել նորապսակ հարսին վրայ, որ կ'ողբայ իր հայրենի խորհիթին թէ և մերթ ընդ մերթ հօրը բիրտ վարմունքովը խանգարուած՝ բայց բաղդատաբար հանգըստուէտ ու խաղաղ աշխարհ: Բայց հետզհետէ աւելի սիրող, ուղղամիտ և գթասիրտ էրկան մը գործովը քիչ քիչ կը մեղմէ իր կացութեան դառնութիւնը, որ կը ափովուի նաև խենդ Դանիէլի պարբերական այցելութիւններովը, որ իրեն, Սօնային պաշտպանը, նախախնամութիւնն է այն օրէն ի վեր որ զայն առաջին անգամ լուսնոտութենէ բռնուելով իյնալուն՝ առաւ զիրիւր և տարաւ հայրենի տունը, ինչո՞ւ, վասն զի խեղճ յիմարը յիշեց որ տարիներ առաջ մահացու դէպքի մը, երկրաշարժի մը զոհ եղած իր մատաղ գաւաղը, Մանիշալը գրկած էր, և զայն իրմէ խլած տարած էին՝ յանձնել հողին. ու խեղճ մարդը խենդեցած էր այն օրէն ի վեր:

Ամուսնութենէն քանի մը ամիսներ վերջը, նորապսակ մը կ'ունենայ Սօնա, և իր ախտը երեւան կ'եկայ: Չայրոյթ, դուռում դռում, անէծք Մուրատի ընտանիքին կողմանէ: Սօնայի մայրը, Շուշան, լուտանքներու թշնամանքներու տարափի մը տակ կ'ընկճուի, ցաւագար աղջիկը գիտնալով իրենց հարս տուած ըլլալուն համար: Բայց այս աղմուկին, այս նախատինքներուն մասնակից չէ Մուրատ, որ արի և բարի, զթած և վեհ հոգի մըն է, և որ հարսը տունէն վռնուել առաջարկող մօրը պատաս-

խաներով կը յայտարարէ թէ ինքը յօժարութեամբ յանձնառու եղած էր կին առնուլ զայն և թէ, ինչ որ ալ ըլլար, ինքը պիտի կրէր իր ձախող ընտրութեան հետեւանքները: Բայց խոր և կարեւոր խոցումած է այդ մարդուն հոգին, լուռ ու մունջ մտախորհ և ապուշցած, կը քաշկռատէ դատարկացած իր գոյութիւնը, առանց սակայն վիշտ պատճառելու իր գեւատի կնոջը, որուն սէրը աւելի քան երբէք կը մեծնայ այսչափ ներողամտութեան և վեհանձնութեան առջև:

Մուրատի այս ընթացքը հետզհետէ աւելի կը զրգռէ Սօնայի գէմ իր տան մէջ եղողները, այսինքն մայրը, եղբայրը, ներք, որոնք պարտիկ ջատուկի մը փորձուրդներուն կը դիմեն բուժելու համար Մուրատը զոր կախարդուած կը կարծեն իր կնոջը ձեռքով, և երբ վհուկին աջակցութեան ապարդիւնութիւնը կը տեսնեն, անոր հետ միաբանելով թոնիրի մէջ դրուած ամուսնէն արտադրուած ամառանքի միջոցաւ կը սպաննեն իրենց հարսը:

Բայց ահա հոն է, չես գիտեր ուրկէ յանկարծ հասած՝ ինչպէս ամէն անգամ երբ վտանգ մը կը սպառնայ Սօնայի, սպաննուած թշուառ էակին նախախնամութիւնը, խենդ Դանիէլը, իր աղջկանը՝ Մանիչակին երկրաշարժին փրատակներուն տակէն հանուած կոչկոճուած անկենդան մարմինը գրկել տանելէն ի վեր բոլորիկ ոտքով և գլխաբաց պատող կէս հագուած կէս մերկ այդ աղերեկ մաղերով թափառական մարդը: Հոն է ան, եկած է, և տեսնելով իր Սօնային, իր սրտին միակ սիրոյն աւաքկալին, չնչանգձ մարմինը, և զգալով թէ ո՛վ յօրինած

էր այդ դիակը, կը յարձակի, կատաղի, մաղերը քսամնածածան, խուժաղուժ, անզսպելի, կը յարձակի պարսիկ վհուկին վրայ և կը փոշոտէ զայն իր երկու մեղսակիցներուն աչքերուն առջև:

Մէկէ աւելի են պատկերները որ, վէպին ամբողջութեանը մէջ, բացառիկ տպաւորութիւն մը կը թողուն ընթերցողին վրայ, և որոնց վրայ չէ ծանրացած հեղինակը, բայց դարձեալ կը մնան առանք, ինչպէս վերը ըսի, մեր լանջքին տակ թրթռուն, կենսունակ, բարախուն:

Օրինակի համար, սրտածմբիկ է Սօնայի՝ իր կուրծքը ճանկուտելը՝ ինքզինք պատժելու համար, վաճառի խաբեց այնչափ արի և այնչափ վեհագի այրիկը, ինչպէս նաև այս վերջինին սոսկումը և գթութիւնը երբ կը հաստատէ այդ ճանկատուքներուն հետքերը իր հիւանդ՝ բայց սիրուած ծաղկատի կնոջ կուրծքին վրայ: Այս պատկերը կը յիշեցնէ Վ. Հիւկոյի Նօր-Տամ Տը Բարիին մէջ Գլոտ Փրօլլոյի՝ վերարկուին տակէն, գաղտնի դաշոյնին ծայրը իր լանջքին մէջ մխելը՝ երբ իր առջև կը տանջեն էամէրալտան, զոր ինքը ամբաստանած է իբր վհուկ՝ մերժուած չարաղէտ սիրոյ մը վրէժը լուծելու համար:

Գրեթէ վսեմ է տեսարանը խենդ Դանիէլին, երբ Մուրատի և Սօնայի գլխուն վրայ ծանրացող աղէտքը փարատելու համար, իրիկնամուտին, երբ «արեւուն աժդոյն ճառագայթները՝ կը խաղային բարձրադիտակ կաղամախին վերին տերեւներուն մէջ՝ անհամար փոքրիկ հայկներու նման շողշողացնելով

զանոնք», արեւահար դէմքը դէպի արեւելք կը դարձունէ, երեք անգամ կը խաչակնքէ, յետոյ դէպի արեւմուտք դառնալով, անմուռնչ անբարբառ իրեն նայող Մուրատի և Սօնայի ձեռքերը իրարու կը կցէ, երեք անգամ Մուրատի վրայ կը խաչակնքէ, և երկուքին մէջտեղը կեցած, հանդիսաւոր եղանակով մը կ'ըսէ.

«Երկինք նայեցէք. նայեցէք սա երկու հատուածները, մէկը ձերմակ, միւսը կարմիր: Տեսէք, տեսէք, իրարու կը մօտենան կոր: Առիւծն Դանիէլ լերանը վերեւը բարձրացած էր. հոնկէ՝ ձեր տունը կը փնտռէր նայուածքովը: Տեսաւ այս ծառին գազաթը, ու ըսաւ. «Ահա հոտ ինկաւ Մանիշակ: Աղուոր ճակատ մը ունէր, մօտեցայ ու պագի...: Տեսէք Դանիէլ տիպարը, գլխաբացայ է և բոպիկ, բան մը չուզեր աշխարհիս վրայ: ... Տուր ինծի ձեռքդ Մուրատ, տուր ինծի ձեռքդ, Սօնա: Առիւծն Դանիէլ ձեզի կ'ըսէ. Ձեզի իրարմէ գատողը, սատանան առնէ անոր հողին . . .:» Գիշերները գէշ երազներ կը տեսնեմ: Թուրքերուն թաղը կը տանին զիտ՝ որ շունի պէս խեղդեն: Գաւազանս ձեռքէս կ'առնեն: Մանիշակս կուլայ, հաց կ'ուզէ, խաղող կ'ուզէ: Կը տեսնեմ Մանիշակս պառկած գետնին վրայ՝ արեւին տակ: Լնդոստ ոտք կ'ելլայ, Դանիէլը դահիճներու ձեռքէն կ'ազատէ: Մուրատ, Մուրատ, աչքիս լոյսին պէս կը սիրէի զայն. սիրէ Սօնան. առիւծն Դանիէլ թշուառ է, ալ զաւակ չունի: Ներէ՛ ինծի, Տէր, ներէ՛ ինծի... և այլն»:

Ու կը շարունակէ հեղինակը.

«Արցունքի երկու խոշոր կաթիլներ, հրատուոր աչքերէն գլորելով, կանգ առին արեւակէզ այտերուն վրայ: Առաջին անգամ էր որ Սօնա արցունք կը տեսնար այդ եղկերին աչքերուն մէջ: Եւ ո՛վ գիտէ որչափ ժամանակէ ի վեր այդ արցունքները ցամքած, վիմատառած էին իր աչքերուն մէջ: Հիմա կը հալէին ու կը հոսէին»:

Հե ի հե կը հետեւիս վիպագիրին ներշնչումներուն: Լնչ է այդ Դանիէլը: Մարմնացած թշուառութիւնն է որ մարդկային աղէտքներուն վրայ կ'ողբայ, վերջալոյսին նուազ լոյսին տակ, մարգարէի կամ առաքեալի լուսապսակը իր խնդի և տանջուածի մոխրահեր ճակտին չուրջը, յուսահատի և տէրվիչի նայուածքը արեւմուտքի բռնկած և կամ բայ ամպերուն վրայ մոլորուն, յիշելով գետնաշարժէ կործանող չէնքի մը քարերուն տակ կանուխ կանուխ ջախջախուած մատղաշ զաւակ մը, որուն անշնչացած մարմնոյն պատկերը զամուսած է իր ուղեղին մէջ, և չ'երթար, չ'երթար անկէ:

Պէտք է շնորհակալ ըլլալ հեղինակին՝ իրական կեանքի մէջ իր տեսած սրտաշարժ կամ գրաւիչ, արցունքներ հոսեցնող կամ մարդկային բնութեան մէջ բարիքի գոյութեան հաւատքը տարամերժօրէն յուստես միաքերու մէջ վերարժարժող կացութիւնները և վիճակները վէպի ձեւին տակ մեզի ներկայացնելուն համար: Սրաի յուզումը առողջարար է: Արցունքի չիթեր չատ անգամ բալասանն են վհատ հողիներու:

Մեր խեղճ ախտաւոր երկրագունտին վրայ, ով որ կը լացնէ՝ յաճախ այն է որ կը սիրովէ ու կ'ազնուացնէ սիրտերը:

“ՆԱՄՈՒՍ”

Սիրելի Կառնարական,

Բաժնատերերս խառնումքս գիտնալով հանդերձ, ինծի դրած կ'Երվանդասի «Նամուս»ը, որպեսզի բան մը գրեմ Գիշատիստիսին համար զոր՝ իր մտադրոս յոքնեանին առթիւ՝ գեղեցիկ գաղափարը ունեցած կ'ընտրեալս ոռնախայ մեծ-վիպասանին:

Անշուշտ գրադասական յուրջ ուսումնասիրութիւն մը չի ան ուզածը. գիտիք որ այդ բանը իմ ժանրս չի: Ու քանի որ անպատշաճ պատիւը կ'ընեմ ինծի անկիւն մը վերապահելու այդ Ոսկեմասեանին մեջ, կը հասկնամ որ պիտի գոհանամ հարեւանցի ուրուագրումովը այն արագ սպաւորութեանց՝ զոր այդ հրաշալի վիպիկն ընթերցումը վրաս ձգեց:

«Նամուս»ին մէջ Երվանդատէ յայտ կուգայ վարպետ մը՝ զոր մեղք որ Թրքահայերս պէտք եղածին չափ ճանչնալու առիթը չենք ունեցած: Ամենապարզ ոճով մը, իր հերոսներուն լեզուովը և հոգիովը, կը պատմէ անիկա օրուան կեանքին մէկ շատ իրական և վրդովիչ դրուագը: Զուտ հայ տոհմ-

մային մտայնութեան մէկ դրուագը, ժողովուրդին յետին խաւերուն ընտանեկան պատուաւիրութիւնը՝ որ հայ նկարագրին մէկ յայտարար նշանն է արդէն. նամուսին համար անչափելի և երբեմն անիմաստ զոհողութեանց յօժարութիւնը, տառապանքի գիտակից և անսպառ արիւթթիւնը, զոր զմայելի համբերութեամբ մը տանիլ գիտէ յետին դասակարգի ռամիկ Հայը, մինչեւ խղճահարութիւն իրեն համար և մինչեւ անհերոգութիւն ուրիշին հանդէպ:

Ժողովրդային մեր սակաւաթիւ վէպերուն մէջ — զոր կը խոստովանեմ չափ չի ճաշակել ամենապէս և արդէն քիչ ալ կարողացած եմ — «Նամուս»ը, այսպէս խռովայող, գերազանցօրէն շահագրգիռ, ամէնէն լաւ հասկցուած և լաւ ալ բացատրուած գործը ըլլալ կը թուի ինծի: Վէպ մը և թէպէտ միանգամայն, առանց բարքերու հոգեբանական ուսումնասիրութեան մը և տաղտկալի յաւակնութեանց: Հոն գրական ճիւղ չիկայ. և ատիկա է մեծ առաւելութիւն մը ի պատիւ վիպասանին: Երվանդատէ շատ ժուժկալ գրիչ մը ունի. և իր գրիչը աւելի վրձին մըն է, հաւատարիմ՝ պատկերին զոր կ'արտագրէ: Անիկա զարդ չի վնասուր պճնաւորելու համար իր գործը. բայց պէտք է խոստովանիլ որ իր նկարագրութիւնը մէկէ աւելի հաճելի նրբութիւններ ունի՝ զոր անուանազօս տաղանդով մը գիտէ դուրս բերել դէմքերէն և դէպքերէն իսկ, որ իր ձեռքին մէջ չին նեղուիր բնաւ:

Այսպէս ուրեմն՝ Երվանդատէ իրապաշտ մըն է գերբնարապէս, բայց նիւթը չառներ տանիր ինքը. ծայրայեղութիւններէն կը խորշի, որովհետեւ

էնպէս են վարվում, ինչպէս մի հօրից ու մի մօրից ծնվածները: Ե՛կ, Հայրապետ ջան, մենք էլ մեր ձեռքով էս երախաների սէրը հաստատենք և մեր բերանով օրհնենք: Էսօրուայ օրը նշանաւոր է, ե՛կ Սէյրանին ու Սուսանին հէնց էս գիշեր իրարու հետ կապենք ու Աստծուն բախշենք: Ես Սուսանիս բախշեցի քո Սէյրանին»:

Վէպին մէկ ծայրէն միւսը Բարխուդար կը ներկայանայ խոտաբարոյ հօր հայկական բուն տիպարը. անոր համար զաւկի սէրէն և աշխարհի բոլոր փառքերէն վեր կայ «նամուս»ը. այդ խորունկ և անբաժան զգացումին ամէն բան կը զոհէ: Անիկա չի սակարկեր իր նամուսը ոչ մէկ զգացումի հետ, և ամենադժգէն դիմադրութեամբ մը չի հաշտուիր ինչ բանի հետ որ իր նամուսին դէմ անարդանք մը կը համարի: Վերը Աստուած, վարը նամուս. աս է անոր դաւանանքը:

Ու երբ իր սիրելի հարեւանը, Հայրապետ, խեղճ միամիտ մարդ մը, նկարագրի բարի թեքունութեամբ մը՝ որ կը յատկանշէ ստրկամիտ ու ռամիկ հայ աշխատատեղը, կը փնտռէ ունէ լուծում մը ու կը յօժարի ունէ զոհողութեան մը՝ զաւկի սիրոյն առջեւ ուժաթափուելով, Բարխուդար կը ցցուի՝ միշտ դաժան և միշտ անդրդուելի: Պիտի տեսնենք թէ ինչպէս անկապ պիտի դրժէ նոյն իսկ իր ունիւտը, ոտքի տակ առնելով փառաբանած եղբայրութիւնը և բռնի խղելով «բէշիգլեարթմի» նուիրագործուած սրտակցութիւնը:

Գանի մը տարի վերջ, որուն միջոցին հարեւանները անալլայ բարեկամութեան մը երջանիկ խաղաղութիւնը վայելած են, ու երբ Սէյրանը և Սուսանը հասած պատանիներ եղած են արդէն,

— աննշան դէպք մը ամէն ինչ վերիվայր կը յուզէ՝ ահաւոր գայթակղութեան մը համեմատութիւնները ստանալով Բարխուդարի աններող մտայնութեան մէջ:

Գիշեր մը, լուսնի մեղսակից փաղաքանքներէն գգուած՝ Սէյրանին սիրտը կը զեղու իր քնքուշ նշանածին դեռագգած սէրովը ու... «մի ջերմ համբոյր դրոշմեց նրա թաւշամարթ աչտերից մէկին»:

Բայց Սուսանին հայրը՝ քայլ մը անդին՝ կը լսէ համբոյրին դաւաճան շրշիւնը, ու յետոյ ոտնաքայլերուն փախստական խշրտոցը: Արիւնը գըլուխը կը ցատկէ. ինչ անպատուութիւն...

Մտիկ ընենք երկու սարսափահար մայրերուն սիրտցաւ խօսակցութիւնը օրուան այս կարեւոր պատահարին նկատմամբ:

— Ինքը... էն էն էն անաստուածը, տեսնեմ Սուսանիս թեւեղ բռնած, ոյժով ներս է քաշում, գոռգոռալով ու ոտները դեմնին խփելով:

— Այ մարդ, ի՛նչ իշու դա, — հարցնում եմ ես վախեցած, տեղիցս թռչելով ոտքի:

— Ա՛ռ, ա՛ռ աննամուս աղջկանդ: Ա՛ռ, աչքդ կոխիւր ու մի քար էլ վրէն դիր, ա՛ռ:

«...Ի՛նչ է արել... նամուսս ցեխի մէջն է գցել, անունս տալին է կոխել, փափախս ոտնատակ է արել, այ ի՛նչ է աւրել: Դուրս է եկել գիշերուայ կիսին Հայրապետի տղու հետ սովբաթ է անում, պաչպչվում է: Ա՛յ ի՛նչ է անում»:

Ու Սուսանին մայրը՝ Գիւլնազ՝ կ'աչաղէ.

— Դու ի՛նչ, էսօրուայ օրը, Մարիամ բաջի, էնպէս արա, որ էս բանը քնի, թէ չէ՝ մին Շամախին կիւն, մին էլ մենք, մի մատ մեղր կը դառնանք խալիս ռեխում:

Երբ գեղանին Սուսան անկողինէն ա՛լ կ'ելլայ, իր բարի մայրիկին — ինչպէս կ'ըլլայ ընդհանրապէս

հայ խանդակաթ մայրը — անձնուէր խնամքներուն չնորհիւ, յայտնի է որ սեւ ամպ մը անցած է երկու դռկից տուններուն վրայէն: Բարխուդար խոժու է այլեւս, և դառնօրէն մտաւոյ: Հայրապետ կ'անիծէ իր զաւակը, Սէյրանը: Իսկ Գիւլնազը և Մարիամ բաջին իրենց «դարդերը» կուլան մէկգմէկու, յորդազեղ չաղփաղփութեամբ:

Սէյրան այլեւս չի յաճախեր Բարխուդարի խանութը՝ ուր դերձակութիւն պիտի սովորէր. երես չունի, ու կը վախնայ պարզօպէս իր «ահարկու ուստայից»:

Բայց իր էն մեծ մամտուքը մէյ մը Սուսանը տեսնել և անոր միտքը հասկնալ է. ինչպէս պիտի կրնար հանդիպիլ իր նշանածին: Ամիս մը ամբողջ, սպասումի և մտասեւեռումի երկար սիրտնատնու մին մէջ կ'անցընէ անհասնում օրերը: Ու իր վիշտէն առնուած՝ ընդքարչ կը տարուի դատարկապարտի ստահակութեանց: «Փողոցներում խառնվել է լիրբ, կեղտոտ ջահիլների հետ ու օրից օր փչանում»:

Այս կարծր խօսքերով Բարխուդար իր զայրոյթը կը յայտնէ Հայրապետին՝ առտու մը կանուխ, «չիպուխ»ը ֆշուտալով:

— Էս երեկոյ բաղարից տուն եմ գալիս ներքեւի փողոցով, տեսնեմ մի դաստա ջահիլներ, պատի տակ թագնւած, լախրթու են տալիս Գլուխ քարշ արած անցնում եմ. բայց մի քիչ հեռացած չհեռացած, մէկ էլ լսում եմ, ինչ եմ լսում: Էն լրբերից մինը բարձր ձայնով, երեւի ինձ լեցնելու համար, ասում է, ինչ է ասում, հըմ, գիտե՞ս, ասում է. «Այ, Սէյրանի հետ գիշերները պաշտօնով աղջիկը էս նամուսով դուռումս աղի աղջիկն է, տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, չի ամաչում ոչ սպիտակ մազերից, ոչ էլ փափախից. էլի երես ունի, բաղար է դուրս գալիս»:

«...Բաս թող եսիրս (գերի) շնդատան դուրս գայ, թող ինիկս ու բալաներս տկոր չուրը ընկնեն, ես էլի էդ բաները դաբուլ անող մարդ եմ: Հայրապետ, տղիդ կապը քաշիր, քաշի՛ր ասում եմ քեզ, էն լկտվածի կապը, թէ չէ Աստուծուն է յայտնի թէ ինչ կանեմ նրան էլ, աղջկաս էլ, քեզ էլ ու ինձ էլ: Հերիք չէ որ ինքը լրբացել է, հերիք չէ որ տղիս էլ հետն է փչացրել, լօթիների մինն է շինել, իմ անունն էլ սաղ քաղաքում կեղտոտեց: Այս իմ մէյդիս (գիւլիկ) ասել չիլինի: Բաս էգուցուայ օրը ես էլ ինչ երեսով պիտի բաղար դուրս գամ, ես, ես, Բարխուդարս, որ մինչեւ օրս խալիսի վրայ եմ ծիծաղել: Ես, որ ճշմարտութեան համար, անունս իստակ պահելու համար, ամենից հեռի եմ քաշվում: Ես, ե՛ս, որ իմ նամուսիս եսիր դառած մարդ եմ, իմ յօժար կամքով Սիբիր կը գնամ, բայց էս բաները դաբուլ չեմ անիլ: Ի՛նչ փող, ի՛նչ դովլաթ, ի՛նչ մեծ մեծ տներ, ես թքել եմ դրանց վրայ, հալալ քրտինքովս փող եմ աշխատում, կէս քաղցած, կէս կուշտ ապրում եմ, թէ ինչ է, նամուսս մաքուր պահեմ. նա էլ Սէյրանի ու Սուսանի պէս լակոտները կեղտոտում են: Բաս թո՛ւ էս բեղերիս, ես իսկի տղամարդ չեմ»:

Բարխուդարը «արխալուդ»ին գրպանէն նամակ մը կը հանէ և իր հարեւանին կը չալրտէ:

— Էն թուղթը, որի վրայ Աւետարանի սուրբ խօսքերն են գրվել, էսօրուայ օրը աշխարհը էսքան փուլացել է, որ Սէյրանի նման լրբերը էգպէս կեղտոտում են: Կարդա ու ձեռք կրծքիդ քսիր, բախտաւոր մարդ:

«...Սարֆը չի, ի հարկէ չես հասկանալ: Ինչ է գրում. գրում է թէ ես քեզ սիրում եմ, ասում է թէ ես առանց քեզ ապրել չեմ կարող, չունքի ասում է, շատ եմ սիրում, ասում է: Էս գիշեր, ասում է, տասը սհաթին դուրս եկ, ես կը գամ ձեր սրահը, ու էստեղ կը տեսնվենք, ասում է: Այ ինչ է գրում, հասկցա՞ր թէ չէ»:

Երկու ընտանիքներուն բարեկամութեան պինդ կապը ալ խզուած է. վախցուած «սեւ կատուն»

անցեր է իրենց միջև: Ու Բարխուդար «թքածը լիզած է»:

«Զարաթախտ համբուր», և «Հարաթախտ թուղթ»:

Միւս կողմէն, Սէյրան աւելի ևս անհանդարտ է ու հետզհետէ լիւրժ, ու աւելի քան երբեք սպառնալիս:

— Կտոր-կտոր կանեմ ես այն մարդուն, որ կը համարձակվի Սուսանիս խել իմ ձեռքից:

Մինչև որ յղացում մը կը գրաւէ իր խառնաշփոթ միտքը, կարծես լոյս մը իր մէջ կը ծագի: «Անեմ թէ չէ, անեմ թէ չէ»:

Ու վճռապէս կ'որոշէ դործագրել յանդուգն ծրագիրը — փախցնել Սուսանը: Կը մազլցի Բարխուդարին կանգնած բաժանարար բարձր պատնի վեր, երազուած տան բակը կ'իջնայ, ու կը հասնի սիրականին մօտ:

— Ձեռ կարող, ես կը գովեմ, չուերը կընկնեմ, սիրտ տուր ինձ:

Բայց Սուսանը կը մերժէ. ու, դիւստար, կը փորձէ ներս փախչիլ՝ խելակորոյս Սէյրանին ձեռքէն:

— Սուսանը լեզու չունի, Սուսանը աչքեր չունի, Սուսանը այս աշխարհում չի, Սուսանը մեռել է, դէ, ձեռ քաշիր: Գնա՛ մոռացի՛ր ինձ, Սէյրան:

— Սէյրան ես քեզ սիրում եմ, ուզում ես հաւատա, չես ուզում մի հաւատա, բայց ես քեզ սիրում եմ: Մտիկ արա ինձ, դա քո սէրն է, որ ինձ այս օրն է գցել: Բայց ես պարտաւոր եմ, որ քեզանից բաժանվեմ:

— Մտիկ եմ տալիս նրանց (ծնողքին) երեսին՝ ջիգարս է կտրատվում, սիրտս է մղկտում, ախար չէ՞ որ նրանց ցաւերի պատճառը ես եմ: Ձէ՛, Սէյրան, ինչ ուզում ես արա, բայց ես չեմ կարող նրանց այս հալում թողնել ու քեզ

հետ դալ, ինչ է, որ ես պիտի ուրախ ապրեմ: Թող ես չար չարվեմ, մեռնեմ, միայն թէ ծնողներս չսպանեմ:

Համակերպութեան լուծը, և կրաւորական սէրը՝ հայ աղջկան, որուն նոզին ոչինչ ունի բարձրաթուիչ, որ ոչ մէկ կամքի գիտէ դիմագրաւել, այնքան հոռ է յաճախ և գողարիկ երբեմն. շատ շատ, կը պատահի որ անիկա սիրտին դնէ, ու իր գաղտնիքին հետ կը հիւծի ընդերկար, և օր մըն ալ կը մեռնի:

Անոնց սէրերը կը նմանին յաճախ անշարժ ջուրերուն որ կը ճահճանան, անխորունկ ջուրերուն. հոն ալիք չի կայ, հոն հոսանք չի կայ. և ջուրը կը մեռնի լինքիրմէջ՝ ժանգոտ նեխանքի մը ցնդումովը:

Աւա՛ղ, Սուսանին սէրը վերին հրճուանքներու ճախրանքը կ'անդիտէ: Անիկա կը գետնաքարշուր՝ սառ դատողութեամբ որդիական ստրուկ յարգանքին ու պատուոյ չի հասկցուած զգացումի մը:

— Դու քո հօր նամուսը ինձանից շատ ես սիրում... Պիտի գնամ պիտի հնազանդվեմ:

Սէյրանն է որ կը պոռթկայ, անբացատրելի յուսախափութեան մը գահավիժումովը: Իր կեանքին ամբողջ երազն է որ կը սասանի կը փչի: Իր անկումին վճիռն է զոր կը լսէ խելացնոր:

— Քարասիրտ աղջիկ, քանդեցիր տունս. ես կը գնամ, բայց ինչ որ ինձ պատահի, մեղքը քո վրէն:

Սէյրանը իսպառ կորսուած է: Այդ ըոպէին իսկ իր ճակատագիրը դատապարտուած է:

Մինչդեռ իր սիրունին կը արամաբանէ տակաւին անձնագործութեան համոզուած ձայնովը որ գգուօրէն փնտրենալ է՝ ինչպէս երկա՛ր հառաչանք վիրաւոր սրտի մը որ կ'ուշանայ մեռնելու:

— Ես մէկի վրայ պիտի պսակվեմ, ծնողներին և իմ անունից լուսանամ այն կեղտը, որ ի դուր տեղից կպցրեւ են ինձ չար լեզուները: Եթէ քեզ վրայ պսակվեմ, մարդիկ կասեն. «կոտորած ամանը կոտորոյին տուին, որ ինքը կոծկի»: Հասկանո՞ւմ ես թէ չէ: Ես կը պսակվեմ ուրիշի վրայ և երբ կը հաստատուի թէ ես «կոտորած աման» չեմ, այնուհետեւ կանցնեն մի քանի ամիսներ, ամենաշատը մի տարի, դու ինձ կը գտնես հողի տակ:

Ինչպէս կ'երեւայ այս մէջբերումներէն, Շիրվանդատէ տոհմային նկարագիրն է որ կ'աշխատի վեր հանել ամենախղճամիտ կենդանութեամբ. անիկա կը զգուշանայ յաւէտ դէպքերը զարդարելէ ու է քմահաճ բառով կամ անձնական զաղափարով: Կը մանէ իր տիպարներուն մօրթին մէջ և կ'իւրացնէ տնտես հողին. իր երկը իրմով չէ խմորուած. ուրիշներն են որ կ'ապրին իր գործին մէջ, և հոն իր անձնականութիւնը կը կորսուի, իր մտածումը կը լռէ՝ որպէսզի դէպքերը լոկ խօսին: Ու մենք գիտենք, որովհետեւ մէջտեղն է գործը, թէ ո՛րքան ճշդութեամբ վարպետը կը բռնէ ու կ'ըմբռնէ իրականութիւնը:

Այսպէս՝ աւանդամոլ հայ ընտանիքը նամուսի համար կը տառապի, որովհետեւ այդ զգացումը իր բոլոր փառքն է, ու միակը՝ աշխատանքին հետ, և այդ զգացումը գիտակից զգացում մը չէ՝ այլ մոլեռանդ: Ահա՛ ռամիկ էակներ, բայց գերազանցապէս մաքրասէր, որ նամուսը կը փնտռեն հոն ուր երջանկութիւնը կ'ուրանայ ան, և որոնց համար զոհողութիւնը այնքան աւելի մեծ է՝ որքան աւելի դաժան կ'ըլլայ բռնութիւնը:

Այս վէպին մէջ, Շիրվանդատէ յաջողած է,

իրերուն բնականոն ընթացքովը, ծնողական բռնաւորութեան հետ հակադրելու՝ սիրոյ պայմանադրականութիւնը: Ժողովուրդին երկու յատկանիշներն են որ դէմադէմ կուգան հոն. հայ ցեղին բարոյամոլ խստութիւնը և տարապայման ինքնագոհութիւնը, որ մեր յեանազոյն խաւերուն մէջ մանաւանդ՝ քովէ քով կը բերեն բռնաւորը և մարտիրոսը, և պարզ սիրտերուն անմատչելի կ'ընեն այս անցաւոր կեանքին սուղ և ցանցառ երջանկութիւնները:

Սուսանին վերջին խօսքերը, չի նշմարուելու ատիճան ճաթած դաւաթին մէջէն մղուող անօտր կայլակներ, Սէյրանին նման տափակ երիտասարդի մը համար՝ ամիտի և ազնիւ թախմութեան մը պատճառ չէին կրնար ըլլալ հարկաւ: Յուսաբեկութիւնը առաւելապէս մօլի բնազդները կ'արթնցնէ այդ խեղճ տղուն անհամբոյր սիրտին մէջ:

Գինեստան ճամբան կը բռնէ: Թաղին տղաքը հոն կոնծելու վրայ են. «Աղա հուռուսայ, հափ հափ...»:

Անդին, աղքատիկ տան մէկ անկիւնը կծկուած՝ վիրաւոր թռչունի մը պէս, սիրատենչիկ ու սիրազրուժ Սուսանին շուշան սիրտը դառնօրէն կը հառաչէ:

«Ախ Աստուած, ախ Աստուած, քո ձեռով կապել ես, քո ձեռով էլ բաժանում ես մեզ»:

Իսկ վիշտէն հալումաշ մայրը՝ Գիւլնազ՝ աղեւ խարշ սրտմտութեամբ մը կը գոչէ իր ամուսինին երեսն ի վեր.

— Վեզս կը կտրեմ, գլուխս շների տուաջ կը գցեմ, թէ

որ աղջիկս էս ճրագի լոյսի պէս իստակ չըլինի: Հաւատացիր, Բարեկուգար, որ Սուսանն անմեղ է հրեշտակի պէս:

—Հաւատում եմ, բայց եկ, դու քաղաքին էլ հաւատացրու: Երկու ձեռներ ունիմ, երկուսի բերանը կը կապեմ, բայց մնացածինը:

Հայրը որոշած է իր աղջիկը տալ Քեօզարանց Ռուստամին, որ Թէյմուր-Խան-Շուրայ հաստատուած բարեկեցիկ երիտասարդ մըն է և առեւտուրով կը զբաղի: Արդէն Ղարաղլի Շըպպանիկը — որ Շամախի էն ժողովրդական դէմքերէն մին է և իրեն «զարանգիզի» (միջնորդ) ամէն տուն կը մտնէ կ'ելլէ — քանիցս սողուն մօրմէն լուր բերած է Սուսանին համար:

Շըպպանիկ այդ գործը կը յաջողի եփել, իր բանբեր կնիկն ջլթիկ չաղակրատութիւններովը:

Բայց հարսնիքին գիշերը, երբ հարսը փեմին տունը կ'առաջնորդեն «դավուլ զուռնայով», փողոցի մը անկիւնէն սուամբի չափ քար մը կը նետուի թափօրին մէջտեղը. այս դէպքը խառնաչըփոթութիւն մը յառաջ կը բերէ և հանդիսականները կը տարտղնին չմօրած:

Հարրած Սէյրանն է, որ իր ընկերներուն հետ գլինետունէն դուրս նետուելով, փորձած է խանդարել հարսնիքը: Իր յիշոցները օդը կ'ազատեն, ու կ'արիւնտան սիրտը շանթահարուած Սուսանին. անոր կրած յուզումը աննկարագրելի է, մինչդեռ Ռուստամին սիրտին մէջ չար կասկածը կը սպրդի հեղ մը:

Քիչ վերջ, Սուսան արդէն սթափուած է իր նուաղումէն, ու հարսնեւորները իրենց զուարթութիւնը վերագտած են՝ փեմին մօր Սանամ խանու-

մի տան մէջ: Իսկ սենեակին մէկ անկիւնը, հարսին և իր ընկերուհի Նորահարս Սուսամբարի միջեւ հետեւեալ «մուայլ խօսակցութիւնը» կը գրորի.

—Ղորդ է, որ ասում են թէ Աստուած ինքնասպանի հոգին առանց դատաստանի է յանձնում սատանաներին:

—Ո՛ւֆ խօսք չկայ որ սյդպէս է:

—Ի՞նչպէս, ինքնասպանները դժոխքն են ընկնում:

—Հա՛:

—Թէ որ մեղք էլ չունենա՛ն, արդար լինե՛ն:

—Էլ արդար՝ ո՛րն է:

Միւս առտուն, Բարխուդարը իր անհամբերութենէն անդադար կը նեղացնէ Գիւլնազը. Շըպպանիկին ուշանալը կասկածները կը սաստկացնէ:

Վերջապէս «հարսնախօսը» պարեկէն ներս կը թիւտայ՝

Արեւի լուսի պէս պտրդ: Աստու հարաշտարակի պէս՝ սուրբ. առա՛, դա Սանամն ա խրկալ ձեզ աչքալիւսի:

Ու գրպանէն կը հանէ հարսին մօրը կուտայ կարմրափայլ մեծ նուռ մը, ոսկեայ թերթիկներով զարդարուած և վրան քանի մը մեխակներ ցցուած: Իսկ զաղանաբար՝ փէշին տակէն «մի ինչ-որ չորի կտոր», որուն վրայ Գիւլնազ խորհրդաւոր ակնարկ մը կը նետէ:

Բարխուդար լայն շունչ մը կ'առնէ այլեւս. «նամուսը» փրկուած է:

Սակայն «մեղրամիսի» ուրախութիւնները երկար չեն տևեր. անդին տուամ մը կը պատրաստուէր:

Փետրվար ամսի սկիզբն էր, տարուայ այն ժամանակը, երբ Թէյմուր-Խան-Շուրայ քաղաքում ձմեռը սովորաբար գտնվում է իւր ամենասաստիկ ժամանակամիջոցում: Մի խիստ մութ երեկոյ էր: Երկնքից իջնող ձիւնը, հլսած խոտերի բարձրագագաթ սարերից փչող մրրկից հալած-

վելով, խաւար մթնոլորտի մէջ պտտում էր կատաղի ալիքներին պէս: Շուրայի արեւելեան կողմում կար մի կեղտոտ քարվանսարայ Այդ քարվանսարի օթեւաններից մէկում նստած էր մի երիտասարդ: Օթեւանն ունէր մի փոքրիկ դուռը ու մի փոքրիկ պատուհան ու լուսաւորվում էր մի հասարակ թիթեղեայ կանթեղով, որ դրած էր փսիաթներով ծածկված խոնաւ յատակի վրայ: Դրանից ձիւնի ալիքները սարսափելի քամաւ զօրութիւնից օթեւանի դրան և պատուհանի ճեղքներից ներս մտնելով, դիպչում էին ուղղակի երիտասարդի կերպարանքին: Օթեւանում սաստիկ ցուրտ էր: Բացի կանթեղի արտադրած թոյլ ջերմութիւնից, նրա մէջ չըկար ուրիշ վառելիք, որ մեղմացնէր այդ ցուրտը, Այս պատճառով երիտասարդը ոտից ցլուլու փաթաթված էր սեւ եափուռջիի մէջ: Ներս թափուող ձիւնը հաւաքվել էր եափուռջիի վրայ և ծածկել սպիտակ սաւանով: Ֆօտոգէնի դեղնադեղն լոյսը, հազիւ հազ կանթեղի մոտ ապակու մէջով թափանցելով, սփռվել էր երիտասարդի դէմքի վրայ: Հոգեկան դառն տանջանաց, ծանր վշտերի խոր կնիք էր դրոշմված այդ դէմքի վրայ:

Սէյրանն է:

Իր դաւադրած սիրտը կը պոռթկայ այդ վայրկեանին. ինքնիրեն բարձրաձայն կը խօսի: Իր դատարկութեամբ Սուսանին կ'ուզէ, որ մղձմեկնուի հեռու Շամախի մէջ արջանիկ ըլլալու է հիմա:

«... Դու իմ ծնողների կեանքը թունաւորեցիր, մօրս զրկեցիր իւր միակ զաւակի երեսից, ինձ չուրեք բաց թողեցիր, որ դու այսօր հանգիստ տանդ նստե՛ս: Այ, դու քո հօր նամուսն էիր ուղում պահել: Իրաւունք ունեւ: Բայց ինչ ես մտածում: Մի՞թէ կարծում ես, որ ես նամուսն չունեմ: Մի՞թէ կարծում ես որ ես այնքան փչացած եմ, որ չեմ կարող պատիւս պաշտպանել... Ինքզինքդ քո անունը ուրիշների բերանից ազատեցիր, իսկ իմ անունը կեղտոտելով, գցեցիր սաղ քաղաքի բերանը»:

Կը խորհի ան թէ ինչպէս իր ընկերները ամէն

անգամ իր երեսին կը կրկնէին Շամախի մէջ.— «Վախ'ուտ ես, անազնիւ ես, նամուսն չունես, որ աչքերդ բաց հարսնացուիդ քեզանից խլեցին, ուրիշին տուին»:

Հետզհետէ գրգռուելով, Սէյրան կ'որոշէ վրձնական քայլ մը առնել. վրէժի ծարաւը կը տոչորէ իր խաբուած սիրտը, այլեւս չի կրնար լուր տանիլ «այս անպատուութիւնը»:

Կը ճեղքէ կ'անշնի սաստիկ լուքը, և չունչը կ'առնէ Ռուստամին խանութը, որուն ներքնամասին մէջ բարեկամներու հետ ուրախ զուարթ ժամանակ կ'անցընէր նոր-փեսան:

Աղնուօրէն ներս կը հրամցնեն ճանրորդը, մէկ քանի դաւաթ ալ ինք կը կնճէ. ու գլուխը երբ բաւական կը տաքնայ, հետզհետէ նախատական ստորին զիւրք մը լռնել կը սկսի, նախաթիւքը տանելով զղուկի վատութեան մը վտանգալից ատու՝ ճանններուն:

— Թող կորչի այն մարդը, որի նամուսնը աղբի մէջ է թաղված: Ռուստամ, աչքերդ բաց արա, ես Սէյրանն եմ, այն Սէյրանը, որ քո ընտանեքում երկրորդ հայր կը լինի շուտով: Գնա՛, գնա՛, քաշիւր չուրեք ընկած կնոջդ կապը և յետոյ սիրտ արա ինձ հետ խօսելու:

Ռուստամի կատաղութիւնը չափ չունի: Ներկաներու միջամտութեան չնորհիւն է որ արիւնհեղութեան մը առաջը կ'առնուի:

Սէյրանը խանչալը դրեց պատեանի մէջ, մօտեցաւ խանութի անկիւնին, վերջրեց եափուռջին, ձգեց թւին և դուրս վազեց, բացակայելով:

— Եթէ չես հաւատում, գնա՛, գնա՛, բաց արա կնոջդ կուրծքը և մտիկ տուր սե խալին, սե խալին, սե խալին...

Ձգենք այս վարնոց կռիւը և «խալին վատ առատակեր» ու Շամախ փոխադրուինք:

Հէք Սուսանը վիշտէն կը հայումաշուր. ինքն նասպանութեան ուրուականը երբեմն կը ցցուի իր առջեւ՝ հրաւիրական ու հետզհետէ հրամայական, և ատիկա սարսափ կուտայ իր քնքուշ հողիին, մանաւանդ որ կը մտածէ թէ «ինչ մեղ ունի այն փոքրիկ արարածը, որ դեռ նոր պիտի աշխարհ ընկնի»:

— Զէ, շատ եմ մաշվել, — ասաց նա ինքնիրան, — շատ եմ մաշվել, սրտիս թւթռոցն էլ սաստկացել է: Սրբորդ հաց չեմ ուտում: Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, չէ՞ որ այդ էլ ինքնասպանութիւն է: Դէհ, հերիք է, հերիք է, ինչքան տանջեցիք, երեսդ ինձ դարձրու, մի խռովիր դէտիս, աղաչում եմ...

Այս ասելով, Սուսանը չորեք, դողդոջուն ձեռները պարզեց դէպի երկինք և սկսեց աղօթել: Նա մահ էր խնդրում Աստուծուց: Նրա կապտած, արիւնաքամ շրթունքները ցնցողաբար դողդոջում էին, նրա կիսամաշ աչքերի մէջ փայլում էր խորին մուսկոթիւն: Երբ Սուսանը գլուխը վեր քաշեց, երկար գիսակները թափվեցին նրա ոսկորացած ուսերի վրայ:

Այդ դրութեամբ Սուսանը նմանում էր այն վանական անարատ կուսին, որ նիւթական աշխարհից հրաժարված, ձգտում է հոգեմաշ և համբարձվել երկինք դէպի հոգիների սփերան...

Անբախտ կինը, իր զոքանչին տան մէջ բանաւոր, իր անէացումին կը սպասէր, դանդաղ ու լոկն համակերպութեամբ, բայց բնաւ և բնաւ չէր սպասեր Ռուստամին՝ որ քիչ վերջ պիտի կանգնէր իր դէմը, հոգէառի պէս...

Ռուստամի ձին յոգնած էր և հազիւ կարողանում էր փոխել իւր ոտները: Եթե չընդունէր որ այդ օրը, որ Ռուս-

տամը Շուրաբից դուրս էր եկել: Եթե օր շարունակ, առանց որ և է քաղաքում հանգստանալու, նա ճանապարհ էր գալիս: Թէ ինչ մարմնաւոր և հոգեկան տանջանքներ էր կրել Ռուստամը այդ եթե օրուայ ընթացքում — այդ նկարագրել անհնարին է: Կարելի է միայն այդքանն ասել, որ նա անհամբերութեամբ դիմում էր դէպի Սուսանը, դիմում էր դէպի այն արարածը, որ Ռուստամի նամուսը ծախել էր ուրիշներին:

— Լաւ կորաւ, լաւ փշացաւ քսանեթ տարում աշխատած անունս, — կրկնում էր նա անդադար, մտրակելով ձիուն և անցնելով Դաղստանի սարերը ու դաշտերը:

Եւ այդ մտքով յափշտակված, ինքն իւր մէջ խորասուզված, Ռուստամը ուշադրութիւն չէր դարձնում ոչ քան մահ, ոչ ձիւնին ու բուրբին և ոչ էլ որ և է վտանգին:

Պահ մը վերջ երկու ամուսինները դէմադէմ են, ու առանձին ննջաւանդակին մէջ. մին մոյկդնած, միւրը սահմուկած. մին սպաննելու տրամադիր, միւրը մեռնելու պատրաստ:

— Յետ քաշիր հալուդ, բաց արա կուրծքդ, ասում եմ, թէ չէ՛ արիւնս գլխովս է տալիս:

Սուսանը անդգույաբար, դողդոջուն ձեռներով հեռացրեց իրարուց շապիկ ծայրերը: Կանթեղի լոյսը ընկաւ Սուսանի կրծքին և լուսաւորեց նրա բամբակի պէս սպիտակ ստինքը:

Ռուստամը խանցով ձեռում, կողքին քարշ գցած, մտեցաւ Սուսանին և, գլուխը թեքելով նրա կրծքին, մտիկ տուաւ:

— Խալը, խալը, նա ճշմարիտ է ասում, ահա խալը...

Բացականչելով աւս խօսքերը, Ռուստամը խեղաբարի պէս ատամները կրծտելով, յարձակվեց Սուսանի վրայ: Նա սեղմեց նրա իրանը իւր ամուր բազկով, բերանը կպցրաւ կրծքին և տղրուկի պէս բոլոր շնչով սկսեց ծծել նրա մարմինը:

Սուսանը զգաց սաստիկ կակիծ: Նա ձեռները բարձրացրեց, որ պաշտպանվի, բայց աջ ձեռը ամուր դիպաւ խան-

չափ սուր բերանին և վերաւորվեց: Լավեց մի թեթեւ ճիւղ, և Սուսանի անշնչացած դիակը դուրս արձնելով Ռուստամի գրկից, գլորվեց յատակի վրայ: Մի ձեռքով արիւնոտ դաշոյնը բռնած, խկ միւս ձեռք օդի մէջ տարածած, Ռուստամը նայում էր Սուսանի անշնչացած դիակին: Ջարհուրելի էր նրա դէմքը. արիւնալի աչքերը վառվում էին այրվող ածուխի կտորների պէս: Նրա հաստ շրթունքներից կաթում էին Սուսանի կրծքից ծծած արիւնի կաթիլները:

Սուսանի «աչքերի ծանրացած կոպերը յետ քաշվեցին և բիրերը բացվեցան»: Ու յետոյ զոհը մնաց անշարժ...

... Յանկարծ Ռուստամ արագութեամբ վեր թռաւ տեղից և, խանչալը սենեակի յատակից ձանկեղով, որոտաց. — ձանաչի՛ր, անիրաւ, լեզգի Ռուստամն եմ ես, տես ումն ես խաբում, չար Յուլիանոս: Ես Ռուստամն եմ, Ռուստամը, բէնամուս չեմ, նամուս ունեմ:

Նամուս: Նամուսի քանի՛ զոհեր միւսնոյն տեղը և միւսնոյն ժամուն: Եւ սակայն ինչ ոչորմելի ըմբռնում է ասիկա նամուսի, ամբողջ թիւրիմացութենէ և նեղմտութենէ պարփակուած նամուս մը, որուն զոհերը չեն համարւիր ժողովուրդի այդ պարկեշտ ու աշխատաւոր դասակարգներու սղիւտութեանը մէջ:

Առաւօտ էր: Շամախու ամբողջ հայ բնակչութիւնը տեղից շարժված խուռն բաղմութեամբ դիմում էր դէպի արեւմտեան կողմը: Քաղաքի այն փողոցը, ուր գտնվում էր Սանտի տունը, արդէն բոլորովին լիքն էր խառնիճաւ դանձ ամբոխով: Մեծ թէ փոքր, կին թէ տղամարդ, անենքը իրարանցման մէջ դիմում էին դէպի Սանտի տունը, որ այդ ժամանակ ներկայացնում էր սիրտ մարմնաքող մի տեսարան:

Ոստիկանները աշխատում էին յետ մղել ամբոխը՝ բայց ամենքը ձգտում էին մի կերպ առաջ շարժվել:

— Հայի՛ք, հայի՛ք էն գեօղալը, — լսվում էր այս ու այն կողմերից:

— Իսեղձ ողորմելին անմեղ տեղը փչացաւ դադանի ձեռքին:

— Մեղաւորը մեր քաղաքի վատ սովորութիւնն է: Երեսը կապած ողջկան տալիս են մի անծանօթ տղայի. եթէ մէկը մի ծուռ բռն է ասում թէ եւ սուտ, նրա աչքերը արիւնով լցվում են, խեղքը կորցնում է և ահա այդպէս է անում:

— Ե՛հ, Աստուած ինչ որ գրել է մեր ճակատին, պիտի կատարվի, մնացեալը դատարկ բան է:

— Հայի՛ք, հայի՛ք:

Սենեակներից մէկում յատակի վրայ ձգված էր Սուսանի արիւնաշաղախ և արիւնաքամ դիակը: Պատուհանի վերին ապակիներից առաւօտեան լուսոյ ճառագայթները խուռն ամբոխի վրայով հաղել հաղ ներս սահելով, լուսաւորում էին դիակի բաց երեսը: Խաղաղութեան հրեշտակը իւր թեւերը տարածելով այդ պայծառ երեսի վրայ, հովանաւորում էր նրան մի տեսակ մուսլ ստուերով:

Գեանաւած դիակին շուրջ հաւաքուած են Սուսանի ծնողքը, աղգականները, հարեւաններ, մատնուած ամենաղաւն սուգի:

Ոստիկանապետը առաջին հարցաքննութենէն վերջ, հրաման կուտայ բանտ տանիկ Ռուստամը:

Այդ պահուն ժխոր մը, ամբոխին մէջէն նըրմըշտուք մը կը լսուի. ու Սէյրանը՝ ճանապարհի հազուստով՝ խեղադարի պէս յառաջ կը նետուի հետապառ:

— Բռնեցէք Ռուստամին, մի՛ թողնէք մօտենայ Սուսանին: Ես սուտ եմ ասել, սուտ, խաբել եմ Սուսանը անմեղ է, անմեղ է հրեշտակի պէս. խաղ ես երեխայ ժամանակս եմ տեսել: Սպանեցէք ինձ, գլուխս կտրեցէք, ես եմ մեղաւորը:

Ամբոխը Սէյրանին ճանապարհ տուաւ: Սէյրանը վաղեց ներս, ուր ձգած էր նրա անմեղ սիրեկանի արիւնաքամ դիակը:

Անցաւ մի բոպէ, և դրսում եղողները լսեցին մի ձայն:

Շիրվանդաւան — կը գրէ Լէօ — «կարծում է թէ միայն բարձր վաճառականական և աղնուական շրջանակներում կարելի է դանել գեղարուեստական նիւթեր»։ Արշիւսին մէջ, բնդհակառակն, զլսաւոր անձը մեծ քաղաքէ մը, Ստեփանն, սառնած թէւ, կեանքի շող մը չէ՛։ Ան կ'ապրի, հինգերորդ յարկի մը վրայ, ողորմելի սենեակի մը մէջ, ուր կեանքի անհրաժեշտ բաներն ալ կը պակսին։

Այդ սենեակը, սակայն, ունի նուազարանի սեւ սակներ՝ կիթառ, մանտոլին, սլաքէն կախ. սեղանի մը վրայ մեծ հողիներ, իրենց կաւէ արձաններովը. — Պէթհովէն, Մոցարա, Շէքսպիր, Վալնէր, Շոքէն, և այլն։

Աւելին կայ։ Այդ անձը ո՛չ Ռաֆայէլի սան մըն է և ո՛չ հետեւող մը Վէրաի, ո՛չ Փիդիասի հիացող մըն է և ո՛չ պարնասեան սարի արծիւ մը։ Հաղիւ տանը-ութը տարեկան պատանի մըն է, որ իր մէջ ունի բնութեան դաշնակութիւններ, կ'ոգեւորուի նուագներու անուշութիւններէն, ջութակի թեկերու դողդաղանքէն, — Լեւոնը. այդ անունով մեղի կը ձանչնէ դանի պատմութեան հեղինակը։

I

Լեւոնը, ութը տարու եղած սառն, հորմէն որը կը մնայ. և մայրիկն է որ անոր ճակատագրին վրայ պիտի դնէ իր նախախնամական ձեռքը։ Երբեք քաղմունք, ճերմակեղէն պիտի լուայ ինքը՝ որդին յանձնելով աստղծափաճառի։ Ասկէ ախորժ չպիտի դէպար ան. փախած է դպրոց և կարգալ-գրել սով-

րած քանի մը բարեսէրներու խնամքովը։ Երկու տարի ետքը՝ հանդերձաւաճառի մը քով է։ Ա'ա ալ իր տեղը չէ. աներեւոյթ ձեռք մը, կարծես, կը մղէ զանի դէպի ազատ կեանք, իր ըմբռնած եղանակովը, — դէպի թատրոն։ Իր առաջին քայլին մէջ «աղդ»-եր կը ցրուէ օրական 50 կոպէկով, և իրաւունք կը ստանայ բարձրանալ թատրոնին վերի յարկը՝ հետզհետէ ծանօթանալով դերասանական սոյխարհին։ Իր լուսն տեղն է աս, իր մանուկ հոգիին խիական ոյրաբը ուր թախք պիտի ունենար դէպի գեղարուեստը։

Արտակից ընկերներ ալ ունի որոնք, երգի ու երգչուհիի փակչտան ախտաւորներ, նոր եկած արգիւսներու ծախահարներն են, — ոչ claqueurներ սակայն, այլ յանդուգն գնահատիչներ, որոնց ծափերը ճամբայ կը բանան միաքերու դէպի արուեստագէտին հողեկան գեղեցկութիւնները։ Լեւոնը առաջինն է այդ յանդուգն ոգիներուն մէջ, իր առաջին ծափը հաւաստիք մըն է անորիպական գնահատութեան և յաջողութեան. մեծ քաղաքի մը թատերական հանրութիւնը, մէկ օրէ միւսը, հետեւող մըն է Լեւոնի։ Այդ գնահատութիւնը իրեն արժած է «արախտ» պատուանունը։

Լեւոնի տանը մէջ, վարի յարկը, կը բնակի Իսախանի կին մը որ, ամուսինին մահուանէն ետքը, վարձած է ամբողջ չէնքը, և առանձինն սենեակներ վարձու տուած։ Իտալուհին չա'ա հիւրասէր է, ամէն իրիկուն իր սեղանատանը մէջ կ'ընդունի վարձուորները, այլևայլ տարիքէ, սեռէ ու ցեղէ։ Ծիծաղ, ոգեւորութիւն, խօսակցութիւն։ Լուիզան,

իր մէկ հատիկ աղջիկը, կեղրոնն է այդ չէն-չող ժամերուն. կը նստի մերթ դաշնակին առջև, գեղեցիկ գլուխը ետ ձգելով՝ սրահը կը լեցնէ անզուսպ քրքջանքով ու իր հիւթեղ ձայնովը: Այդտեղ մուտք ունի Լեւոնը. և «արտիստ»ը «արտիստ»ը ձայներ կ'ողջունեն զինքը համակրանքի բոլոր զգացումներով:

«Արտիստը», բնութեամբ չափէ աւելի զգայուն, անտարբեր չէ դէպի անուշ Լուիզան: Ներսէն կը ծխրդայ. — քաղցր երազ, որ ոսկի թեւերով կը պարէ անոր մտքին առջև:

Այդ անընթաց պատկերին մէջ ցաւաղին մաս կը շինէ Լեւոնին մայրիկը, յիսուն տարեկան, տառապաղին, տուտուն: Պառկած է ան, չատ անգամ, հնամաշ վերմակի մը ներքև, ճակատը կապած սեւ թաշկինակով մը, յուսահատ աչքերը տառաստաղին: Այդ կինը անմարելի կրակ մը ունի իր ներսը, թէ, որ մը չէ՛ որ մը Լեւոն ալ կը բռնուի երգչուհիի մը սէրովը, կը չարչրուի և, հոսկ յետոյ, չկրնալով ինքզինքը սանձել, հողիին կրակովը կը նետուի աշրեցութեան մէջ և կը թաւալի անզուսպ ի վար դէպի ոչնչութիւն: Այդպէս եղած էր անոր դժբախտ հայրը երգչուհիի մը սէրովը:

— Գիշեր-ցերեկ թատրոնումն է: Հօրը ցաւը որդուն է անցել:

Բայց ի՞նչ փոյթ. ջուրն իր ճամբան պիտի քալէ: Երբ թատրոնի ու երաժշտութեան խօսքեր տեղի կ'ունենան, պատանի «արտիստը» կը կերպարանափոխուի, կ'ողեւորուի, ինչպէս տարիաւոր մը երբ սրտի սիրածին վրայ է խօսքը: Եօթը տարուան

ընթացքի մէջ՝ լսած է բոլոր անուանի երգիչներն և նուագերգուները, որոնք Ռուսաստանը այցելած են Օտեւայի ճամբով:

Ա՛յ է Արշիւսին գլխաւոր անձը և կեանքի այդ հանգամանքներու մէջ:

II

Սերմերու պէս որոնք պարարտ հողի մէջ ինկած՝ ուռճալիւ կը բողբոջին, պատանի հոգին ալ կ'ունենար իր երգի, նուագի բողբոջները: Լուիզան սովբեցուցած է իրեն լոսաներ, և այդ ձայներուն հետ, ինչպէս կ'երեւի, անոր մէջ տալաւորած է իր ձայնին ու դէմքին անուշութիւնը դէպի ուր պիտի ձգտէր յուշիկ, իր էութեան գաղտնի տառապանքովը: Կլիթա և մանասլին կը նուագէ:

Ալ ի՞նչ կար որ կեցնէր զինքը: Աւտու մը երբ տակաւին շատեր քունի մէջ են, Լեւոնը ներս կ'առնուի սենեակէ մը ուր ստէպ մուտք ունէր: ...Գրուելը բաց է, երեսները անլուայ, աչքերուն ըսպիտակուցը դեղնած, մաղերը՝ գգգզուն, դէմքը՝ մագաղաթի պէս գունատ: Իր անութիւն տակ պահած է մանտղինը ու ամուր սեղմած որ կարծես թէ իրմէ պիտի խլեն: Բաճկոնին կոճակները բաց են, փողկապ չունի, շապիկին եղերքները բաժնուած, որոնք երեւան կը հանեն անոր ներհուր կուրծքը:

Աս ի՞նչ, ի՞նչ պատահած է:

Նախընթաց իրիկունը Օրբայի խմբապետն ընթերիքի հրաւիրուած է Լեւոնը: Ճաշին տեսողութեանը՝

երաժիշաներէն մին ջութակի վրայ նուագած է «Մատրիտի չրջմովի»-ը : Այդ ցաւի ու կրակի երգովը այնքան պաշարուած է որ սենեակ դարձած գիշերը՝ մինչև առտու՝ անով պարապած է մանտովին վրայ, չթողլով որ մայրը քնէ : Բոպէ մը ա՛յնքան զայրացած է կինը որ ուզած է կոտորել մանտովինը և կրակը նետել :

— Եւ սոխեցի՞ր :

— Այո :

— Ինձի համար կը նուագե՞ս :

Լեւոնը պարզ սղայ է, նազ տուց ընել չի գիտեր, մանտովինը գիրկը, աթուռի մը վրայ կը նստադէ : Տպաւորութիւնը չա՛տ խոր եղած է :

Ու կը մաշուի այդ սղան երգերու ու երգչուհիներու ետեւէն : Առանց անոր թատրոնի որոշ ցոյցեր չեն կազմուիր . ան վերէն կը հակի իր գունատ դէմքովը բեմին վրայ, կրակէ աչքերը կը յառէ որոշ կէտերու . ծափեր, ծաղիկներ կը տեղացնէ վերէն վար . դուրսը բարեւի կը կենայ երգչուհիին առջեւ, գտակը կը հանէ, օդին մէջ կը նետէ, մոռցած ամէն բան, մոռցած ինքզինքը, մոռցած իրեն անհարթութիւնը, այնպէս որ առտու մը դուրս չելլեր անկողինէն : Այտերը անսովոր կաբ՝ մըրած են, բազկերակը ուժգին կը դարնէ : Բարեբախտութիւն որ մայրը դուրս ելած է, և պատանին առիթ կ'ունենայ բարձին տակէն հանել նոյն գիշերուան երգչուհիին կենդանագիրը «Իմ սիրելի արտիստին» մականգրուած, և ցոյց աւալ այցելուի մը որ իրմով հետաքրքրուած է միշտ :

Միայն այդ նկարը չէ՛ . ալբոմը լիքն է ուրիշ-

ներով ալ, ու այդ ամենուն մէջ, աւելի թանկագին մը, իր գրպանին մէջ պահուած մօրը վախէն, ու անոր գիրովը . «Իմ ապագայ երկրպագուն», — Լուիզան :

Ահաւասիկ դերը որ ունի Արտիստին մէջ :

III

Ջմուռնային եղանակը անցած է և կը վերջանայ թատրոնի չրջանը : Արդիստները կը մեկնին դէպի իրենց հայրենիքը : Առանց մէջ է Կալալարօ Դենորը, խաղացի տիկնոջ վարձուորներէն մին, որ Լեւոնի վրայ գտած էր իր սրտանի կոբօր տիպարը, — տաշանդաւոր ջութակահար, քսան տարեկան հասակին մէջ վաղամեռիկ եղած :

Մէկ ամիսէն պիտի մեկնէր Լուիզան, ինքն ալ Կալալարօի մէկ նամակին վրայ, որով խոստում կ'ըլլար առաջնորդելու օրիորդին՝ իր ձայնը մշակելու :

Լուիզան Բապիա՛ . . . հապա Լեւոնը : Ան գիտէ ամէն բան . ներքնապէս չա՛տ տխուր է : Թատերական զբաղում ալ չկայ : Իր սիրտինքն է երթալ նստիլ թատրոնի պարտէզին մէջ, ժամերով նայիլ հակայ չինութեանը, և, հուսկ յետոյ, դառնալ՝ գլուխը կուրծքին վրայ : Նորոգել տուած է կիթառը, և մանտովինի վրայ, որ պահ կը մնար սենեակի մը մէջ, կը թրթռացնէ «Մատրիտի Շըրջմովի»-ը : Վիրաւոր կոջներուի մը պէս է հիմա, չի կրնար ոչ մէկ տեղ դադար ընել . կ'ընդհատէ նուագը յանկարծ, և, մանտովինը դնելով

սեղանին վրայ, դուրս կ'ելլէ այս անգամ դէպի Լուիզան, կը դանէ զանի, անոր հետ կը խօսի յառաջիկայ ուղևորութեանը վրայ:

Վերջին օրը լուսցած է, Լուիզան պիտի մեկնի: Շարաթէն աւելի է որ Լեւոնը մերթ ախուր, մերթ ալ զուարթ է, զրեթէ անձանաչելի դարձած: Արծաթ գրչակով մը նուէր տուած է անոր՝ անշուշտ լուիկ հասկցնելու որ չմոռնայ իրեն ալ գրելու:

—Այո, ևս կը գրեմ նրան:

Առաւուսն ժամը ստալին պիտի մեկնի շոգեկառքը: Արդէն կայարանի մէջ են Լուիզային բոլոր ծանօթներն ու համակիրները:

—Բայց ո՛ւր է Լեւոնը, յանկարծ կը հարցնէ Լուիզան:

Պիտի դա՛յ ան... Եւ ահա ձեզքելով ամբոխը, գեղեցիկ փունջ մը ձեռքը, օրիորդին կը մօտենայ, գտակը հանած, բարեւելով, կ'երկարէ փունջը. Լուիզան կ'ընդունի զայն քնքուշ զգացումներով, բոլոր սիրտը դրած իր բառերուն, իր ժպիտին մէջ:

Երկրորդ զանգակի միջոցին, Լուիզան մօրը գրկէն սլո՞ղելով, ամենէն առաջ ձեռք կուտայ Լեւոնի, և, մաքուր պարզութեամբ, նախապաշարումներէ անկաշկանդ, կը համբուրուի անոր հետ. յետոյ՝ ուրիշ ձեռքեր ալ սեղմելով, փունջը ասին մէջ, կը շտապէ դէպի կառաչարը:

Լեւոնը գտնուած կեցած է համբոյրին տեղը, և կը նայի լուսամուտին ուր պիտի երեւար Լուիզան: Եւ ահա երեւա՛ց. անոր լուսեղէն դէմքն է. օդային համբոյրներ կը թռչին: Հնչեց երրորդ զանգակը, և կառատորմը կը սողա՛յ:

—Բարի ճանապարհ... ցտեսութիւն... շուտով...:

Կը դառնան իւրաքանչիւրը իրենց տեղերը: Պատանին բան մը անգամ չարտասաներ, անշուշտ խոր կերպով տանջուած, միեւնոյն ատեն երջանիկ այն համոյցներէն որ իրեն կը մնային իրենց բոլոր անուշութիւնովը:

Առաջին հարուածը իր սիրային ճամբուն վրայ:

IV

Այդ օրուէնէ տաղին վեր ու վար եղած է Լեւոնի կեանքը. գիշերները շատ ուշ սննեակ կը դառնայ, առտուն կանուխ կը մեկնի՝ սեղանին վրայ թողլով 50 կոպէկ: Մայրը, ցաւագին սրտով՝

—Ո՛ւր է դնում — կ'ըսէ — ամէն օր:

Թատրոնին շուրջը չերեւար, և ո՛չ ալ Իտալացի տիկնոջ սեղանատանը մէջ, ուր ո՛չ մէկ հրապոյր մնացեր է. Լուիզան չկայ, դաշնակ չկայ, ո՛չ երգ, ոչ նուագ, ո՛չ ծիծաղ, ո՛չ պար:

Տասը օր ետքը, նաւահանգիստին կողմը ցոյց տալով,

—Այնտեղ է, կ'ըսէ ընկերներէն մին, «այնտեղ», ուր նաւահանգիստին ամբոխը, խառն ըմպելիքներու հասարակ տուններու մէջ, կ'ուտէ, կ'արքենայ, խօսի կ'ընէ աժան հուրիներու. ընկերութեան հետ:

Ու Լեւոնը «այնտեղ» մեծ պանդոկի մը մէջ է, սեղանի մը մօտ ծածկուած կեղտոտ ամաններով, հացի նշխարներ, ուտելիքներու և ծխախոտի մնա-

ցորդներ, գարեջուրի և օղիի չիչեր ու բաժաններ :
— Ահա ձեր «արտիստ»ը :

Կիթաուր ձեռքը կը նուագէ . իր սեղանակիցներն են նաւաստիներ : Նախկին , մաքուր հագուած , կօշիկները միշտ փայլուն Լեւոնը՝ այժմ բանուորի երեւոյթ ստացեր է : Ծովին մարդիկը ուշադիր կը լսեն կիթաուր . մերթ ա՛յնքան կ'ոգեւորուին , հիացում կը յայտնեն , գոռում , գոչին կը հանեն որ , իրրեւ վերջին արտայայտութիւն , կը գրկեն , կը սեղմեն , կը համբուրեն :

— Մալադէց , Լեւա , Մալադէց :

Այդ քանի մը օրուան մէջ՝ աւելի նիհարցած է Լեւոնը , ու աւսմայ ինկած այդ ծուխի , մուխի , օղիի մթնոլորտին մէջ որ փող վառակի և բոպէ մը առաջ ճամբայ կլէ դէպի Իտալիա , դէպի Լուիզան :

Գործ՝ շատ ունի . նաւաստիները ձեռքէ ձեռք կը խնն Լեւոնը , փող կը մանէ գրպանը , իր յաջորդական խօսքերն են թէ Իտալիա պիտի երթայ , թէ իրաւ կ'ուզէ տեսնել Իտալիան :

Ամբողջ գարունն ու ամառը կը նուագէ նաւահանգիստի պանդոկներու մէջ . և այդ մթնոլորտը անոր վրայ կը դնէ իր գրոշմը : Զեւերը գունակացած են , բերնէն կը սահին ափսոսի լառեր որոնց վրայ պիտի չիլինէր քիչ յետոյ : Իրիկուն մըն ալ , հարցած , կիթաուր անութին ներքեւ , տատանելով , քայլ մը առաջ , քայլ մը ետեւ , տուն կը դառնայ : Օշարակներէն մինչև թունաւոր ընպելիքները բարձրացած էր :

Մօրը գուշակութիւնը կը կատարուէր , Լեւոնը չիլիլտակ բռնած էր հօրը խոտորնակ ճամբան ու

կը քալէր , պիտի քալեցնէին զինքը կեանքի այդ պայմանները , Լուիզային սիրովը յանձն առնուած :

Փորձութիւնը կը մօտէր : Իրիկուն մը սենեակ կը դառնայ կատաղի , սրտչառն , հեկեկանքով , մատաղ գաղանի մը նման աղմկայից . իր պարանոցին երակները ուռած են , այնպէս որ պիտի խզուի պրկուած լարերու պէս :

Ու քնքով Լեւոնը , գողարիկ , հեղիկ Լեւոնը , համբոյներու տակ փթթած Լեւոնը այդ վիճակին մէջ : Տուն դարձին՝ քանի մը սրկայ խրած են ձեռքէն կիթաուր , բաձկոնն ու կօշիկները հանած : Այդ ամէնը ոչինչ , միայն թէ ձեռք չդպցնէին ձախ սաքի կօշիկին : Ատոր հետ՝ ա՛յ անդարձ կորած են ջութակ , Իտալիա , ու ամէն բանէ աւելի , ամէն ինչ . . . Լուիզան : Այդ կօշիկին մէջ գամուած էր իր գարնան ու ամբան բոլոր աշխատանքը . — 150 բուպի :

Եօթը ութը օր , առաւելնէ մինչև իրիկուն կը փնտռէ , փնտռել կուտայ ձախ կօշիկը , բայց զուր , ան գացած էր թերեւս լաժակ մը օղիի գինով :

Յոյսը կտրեց , ըմբռնեց թէ կորուստը անդարձ էր և ուժերը ամիսօրեաց դարձեալ : Նաւաստիները կը սախակն որ առաջուան պէս իրենց երթայ , խոտանալով նոր կիթաու մը : Համակերպեցաւ : Մ . . . պանդակ մտան թէ ոչ , կը գրկեն , կը համբուրեն իրենց Լեւոն : Եւ նոր կիթաուր կը սկսի թրթռալ օղիի գաւաթներուն վրայ : Ցաւերը կը մեղմանան , և անգամ մը , նոր վատտակովը խրախուսուած , կը խոտալանի թէ Իտալիա պիտի երթար Լուիզան տեսնելու , անոր արուեստական յառաջդիմութիւն-

նովը հրճուելու, ու ամենքէն առաջ, բեմի վրայ զանի ծափահարելու: Եւ պիտի մեկնէր մէկ տարին չանցած:

Որոշած էր:

— Ի՞նչ էք կարծում, Լուիզան նշանաւոր երգչուհի դառնալով կը գոռոզանայ:

Նոր վրդով մը կը սպրդէր հիմա իր ջերմիկ յոյսերուն մէջ, սիրուն պատկերի մը վրայ երկընցած յանկարծական ստուերի մը նման: Խո՛ւլ կոխ մը կը սկսէր: Բայց սիրող սիրաւ աւելի մէտ է դէպի մաքուր սպիտակը: Չէր ուզած խորհիլ իսկ թէ ի՞նչու Լուիզան անգամ մը միայն գրեց, ու անկէ ետքը կողմնակի ճամբաներով կը բարեւէր զինքը: Իր կարծիքովը բազմազրաղ էր:

Այո, բազմազրաղ... հեռագիր մը հասած էր աւետելու իտալացի տիկնոջ թէ իր աղջիկը, Լուիզան, մէկ օր առաջ, պսակուած էր դեմոս Կալալ-լարօի հետ:

Հէ՛գ Լեւոն. ի՞նչպէս տալ իրեն այդ սպաննող գոյժը: Բարեկամները շնորհաւորութեան կը փութան Լուիզայի մօրը: Իտալուհին չափազանց ուրախ է. պսակուած է իր սրտին միակ ցանկութիւնը իր աղջկանը մասին:

Անդին Լեւոնը՝ ինքն ալ խնդալից է, լաւ արամադրութեան մէջ՝ անակնկալ յաջողութիւններէ: Կոչուած էր «Խերսոն» շոգենաւը, նաւապետին ու անոր օգնականներուն առջեւ մանատլինի վրայ՝ նուագելու «Մատրիտի չրժմուիկը»: Նաւապետը խոստացած էր Իտալիա տանիլ զանի: Ատկէ աւելի ի՞նչ մեծ բերկրանք. իր հաշիւովը պիտի պեսնէր Լուիզան, և կարճ միջոցի մէջ:

— Լեւոն, չա՛տ ես փափագում տեսնել Լուիզային:

— Այո, ի հարկէ:

Ի՛նչ, անուշիկ տղայ, դու չպիտի տեսնես զանի, ան քուկդ չէ:

— Ամուսնացել է ան:

Հատու դանակի մը պէս որ կը մխրճուի խղ-խայթուած վէրքի մը մէջ՝ կ'իջնէ հարուածը: Պատանին կը ցնցուի, երեսին միանունքը կը դողդոզան: Պէտք է հիմա ջախջախել անոր պաշտած կուռքը, տանակոխ ընել զայն, պակասութիւններ գտնել անոր վրայ, որպէս զի կարելի ըլլայ ոչնչացընել Լեւոնի մէջ իր խորին հաւատքը, պաշտամունքը:

— Լուիզան պակասութիւն չունի: Ան հրեշտակ է:

Այդ գրեթէ օրհասի ճգունքներու մէջ, այլ գալարումներու ներքեւ, տակաւին անուշ դէմք մըն է Լուիզան, որուն վրայ երբեք արատ մը չի գտներ: Եղեր են մոլեռանդներ — հեղինակին բացատրութեամբը — որոնք զիրենք տոչորոջ բոցերուն մէջէն դէպի վեր պարզած են ձեռունին աղօթելու այն Աստծուն՝ որուն անունովը իրենք կրակի դատապարտուած են: Այդպէս է Լեւոնը, զինքը լատապարտուած են: Այդպէս է Լեւոնը, զինքը լափող կրակին մէջ իր կուռքին հետ է, իր խէպլին կը պարզէ ջախջախուած հոգին:

Եւ անողորմ հարկ. պէտք է ոլորէր ինքզինքը, պէտք է ճնշէր իր հեկեկանքը, ցամքեցնէր արցունքը իր իսկ ձեռքովը, ու, ժպիտը երեսին վրայ, երթար շնորհաւորելու Լուիզային մայրը, եթէ ոչ այսօր, գոնէ վաղը: Անոր քով պիտի տեսնէր ա-

ւեճաւոր հեռադիրը, իր աշուկներովը կարողար թէ Կալապարօի հետ, մէկ օր առաջ, սրտակուած էր Լուիզան:

Այլ ոչ մէկ ուժ կը մնայ, և իրեն համար վերջացած էր ամէն բան:

Նոյն օրը, ջուրերու մէջ թաթխուած, սանդուխներէ վեր կը հանեն Լեւոնը: Մայրը, չէնքին մուտքին առջեւ կեցած, ձեռքերը դէպի վար կը ճէ: Նաւաստիները հանած էին պատանին «Խերսոն» շոգենաւին տակէն որ երկու շարաթէն, Լուիզային պիտի տանէր զանի:

Վախ, Լեւոն, վախ:

V

Պատմուածքը կը վերջանայ խոր ցաւի մը վրայ, թէեւ ոչ հազուադէպ կեանքի մը մէջ: Հազարաւորներ են որոնք, ամեն տեղ, օժտուած ձիրքերով երեւան կուգան ամենէն աննպատակ պայմաններով: Բնութիւնը, մէկ կողմէն, իր զրդուածներովը կը մղէ զանոնք դէպի իրենց կոչումը, անժամանակ թուիչներ կուտայ. նիւթակտան անհրաժեշտութիւնները, միւս կողմէ, կապարի ծանրութիւնով կը քաշեն զանոնք դէպի վար, իրրեւ թէ ծանր շղթայ մը ձգած անոնց վրիպը:

Լեւոնը Արսիւսըին մէջ, գերազանցօրէն այդ հոգիներէն է. չա՛տ չուտով իր մէջը կը զգայ բնութեան ձայներ, որոնք ճամբայ կը բանան անոր դէպի իր կոչումը: Մտապատկեր մըն ալ — սէրը — Լուիզայի դէմքով կը կանգնի անոր ճամբուն լսկիզբը՝ լուսածիրի մը լոյսին պէս իրեն առաջնոր-

դերու գեղարուեստական վերելքին մէջ: Լեւոնը, այդ վաղքին մէջ, մարմին չունի. ուրուատիպ հոգի մըն է:

Ասդին կան մօր մը կարկամ ձեռուները՝ որոնք կ'երկնան զայն կասեցնելու զառիվերին վրայ: Այդ կինը, որ ամենքիս ալ մայրն է բնութեան ձեռքովը շինուած, իրրեւ փաստ՝ ունի իր փորձառութիւնը, — անսակ մը փիլիսոփայութիւն որ խրթնութիւն չունի բնաւ: Այդ դրական պարտականութեանցը վրայ կանգուն, ատենցմով զինուած, քիչ մըն ալ ապրելու երկիւղէն մղուած, մերթայնքան իրաւունք կուտայ ինքը իրեն որ եթէ չկարենայ իր ձայնը լսելի ընել իր օրդիւն՝ պիտի ուզէ դուրս չալտել անոր գեղարուեստական գործիքները, — կիթառ, մանտոլին, — և կրակը նետել իրրեւ թէ վրէժնադիր օգիտվ մը: Անգութ մը չէ՛ սակայն, մայրիկ է. խեղճ մայրիկ, որ կը դողդուայ իր դաւկին վրայ. գիշերները, երբ ան քնած է, կ'ելլէ կը համբուրէ զանի: Միայն չի կրնար ըմբռնել այն հեռաւորութիւնը որ կայ իր և զաւկին մէջտեղ: Իր բոլոր ճիգն է կռիւ մղել հեռաւոր պատկերի մը դէմ որ չարաշուք կախուած է իր մտքին առջեւ. — հօրը դժբաղդ ճակատադիրը:

Գեղարուեստ և մայր, երկուքն ալ դեր ունին Լեւոնի սրտին վրայ. բոլորովին անձնանուէր է մօրը, ամբողջ վաստկածը կը բերէ անոր, անտրտունջ կը լսէ բոլոր կծու խօսքերը, սիրող սրտի մը մաղձոտ դառնութեամբը: Այլ բնութեան զրդու մն է որ յաղթանակ կը կանգնէ անոր հոգիին վրայ. մէկը կանգնէ մըն է, միւսը՝ քաջող ուժը. — ուժը անդի-

մաշքելի: Եւ պատանին տարուած է հոսանքէ մզուած իրի մը պէս:

Արսիսըին հեղինակը շատ համակրանքով կը վերաբերի դէպի իր պատմուածքին այդ գլխաւոր անձը: Երբ հարկ ըլլայ մէջտեղ դնել անոր հոգին իր բոլոր յուզումներովը, օժանդակ կ'առնէ զգայուն սրտի մը բոլոր գողգոջանքը: Իր պատանի «արտիստը» թէեւ մասամբ սորված է արուեստօրէն նուագել կիթառ և մանադին, վարպետ մը չէ. բայց իր այդ ունեցած քչիկ մը բաժինով կը թուի գեղարուեստական սիլիւններու բարձունքը խորին յուզումներով, գերազոյն վրդովանքով:

Առտու մը կը նստեցնէ զանի աթուռի մը վրայ, մանադինը դնելով անոր գիրկը: Սենեակին մէջ կ'իջեցնէ արեւու կիտրոնագոյն շողեր՝ ուր կը յառին պատանի «արտիստ»ին աչքերը, անդիտակցարար դարձած դէպի այդ շողերը, կարծես, մագական զօրութեամբ: Անուշ է այդ վեր ուղղուած նայուածքը, և անուշ այդ հեղիկ դէմքը, կորսուած նուագի վրդովին մէջ:

Թէ ինչ է երգուածը—հեղինակը ատ չի կրնար մեղի բացատրել. միայն սենեակին մէկ անկիւնը կիսամերկ կեցած, լուիկ ուշադիր է զգացումներուն բուռն հոսանքին: Վիշտ և բերկրութիւն, փոթորիկ ու մեղմ թախիծ իրարու կը խառնուին «Մատրիտի չրջմոյլի»ին մէջ: Փոյթ չէ սակայն, հետաքրքրական նուագովը ինքն է կարծես չքացած իր նիւթեղէն պատեանին մէջ, մնալով անոր լսողները միայն. ձայներու ողորումով կ'անուած նետադները, ինչպէս կ'ըսէ, չեն զգար նիւթական

աշխարհը: Հոգին ամբողջովին թաղուած է երգին հետ, ու հետեւ աշխարհ մը սլացած: Ու երբ աւարտած է, լուիկ կը մնայ քանի մը վայրկեան, աչքերը տակաւին յառած արեւու շողերուն որոնք հետզհետէ կը գունատուին: Եւ չկրնալով ինքզինքը զսպել,

—Կեցցես, Լեւոն, կեցցես, — կը գոչէ:

Բայց սն չի լսեր, անշարժ է տակաւին, նուրբ չրթունքները, որոնք միշտ սեղմուած են, կը դողդոջան նկատելի կերպով: Յանկարծ ձեռքերը կը թուխան, գլուխը փոքր ինչ թեքուած ուսին, մանադինը հանդարտիկ սահելով կուրծքէն վար, կ'իջնայ նիհարիկ ծունկերուն վրայ: Աչքերուն մէջ արցունքը կը շողայ ցոլի չիթերու նման:

—Ի՞նչու կուլար:

Անխօս ստքի կը կանգնի, ճակատէն հեռացընելով թանձր մազերը և, տարօրինակ ձայնով մը,

—«Մատրիտի չրջմոյլի»ը դժբախտ եղած է: Յուրա գիշերները երգելով գրանդի աշխանը լուսամուտին ներքեւ լաց եղած է... Ենթադրեմք, որ մը, չքաւորութենէ կախուած է ժայռի մը վրայ և խեղդուած:

Երկրանդատէն, իր շատ մը գրուածքներուն մէջ, երգի, նուագի, դաշնակի պատկերներ ունի, ամենն ալ յաջող են, ամենն ալ բազմազան. դաշնակի հանք մը ունի կարծես իր խորքին մէջ և, ըստ պատեանին, կը դնէ զանազան բառերու ստեղծարարի մը ներքեւ: Այդտեղ ալ, Արսիսըին մէջ, նոյնպէս է. մեծ խռովքի մէջ, ճարտար վրձինի մը բոլոր երկնաւանդութեամբ, կը նկարէ պատկեր մը,

ցաւերով գեղեցկացած : Կարելի չէ՛ որ յիշողութենէ վրիպի : Նոյն խոստովանութիւնը պիտի լնեն Արսիւսը ընթերցողները :

Հարկ կայ ըսել , ո՛ւրկէ կրնար առնել պատանի նուագերգուն այդ քան վրդով , այդ քան յուզում , այդ քան ձեւեր աչքի , գլուխի , նայուածքներու որոնք արտաքին դաշնակութիւններն են ներքին ձայնակցութեանց հետ : — Բնութիւնը ինքն է որ զբաւ զանի վաղահաս զարթօնքի մէջ , ճամբայ մը բացաւ անոր՝ դէպի հոգեկան գեղեցկութիւններ , ճիշտ ինչպէս ջուրը կը քայքայէ ծաղիկներու մէջէն մեղմ խոխովիւնով , քամին կը սահեցնէ տերեւներու մէջէն անո՛ւշ սօսաւիւնով : Ռաֆայելի փափուկ հով մը կայ որ կ'անցնի այս պատանիին մէջէն և գուրտէն , անոր աչքերուն մէջ , անոր մազերուն հետ , անոր մանտոյլին իկերուն վրայ :

Արսիւսը կարելի է բաժնել երկու մասի : Առաջինը՝ ծաղիկի , բարումի չրջանն է , ուր թփիկը , թէև երբուն փշուռներէ , այլ քամին անցք մըն է լոկ , վաղվաղիտ , որ կը ճկէ զայն , բայց ճգակոտոր չըներ զայն : Երկրորդ մասը՝ չարչարանքի տափահանական զարգացումն է . ծաղիկը քիչքիչ կը գունատուի , ցնցումները կ'երերցնեն զայն արմատին վրայ մինչեւ խորը , թերթիկները չորցած կ'իյնան . բայց մըն ալ՝ փոթորիկը ուժեղ թափով կը նետէ զայն գետնի հարթ հաւասար :

Ստեսայի մէջ նաւահանգիստի ամբոխին կեանքը իր չահեկանութիւնը ունի . ինքնին չա՛տ նկարագել իր աղմուկի , իր սեփական մանրամասնու-

թեանցը մէջ : Պանդոկները , ստորին թէյատունները՝ ժխորի , աժան սէրերու , դիւրագին համբոյրներու ժամադրաւայրեր են : Մարդկութիւն մը , ասոնց մէջ , այդ թունաւոր մթնոլորտին ներքեւ , ինքնասպանութեան կողմէ կ'ապրի կեանքը . — յուշիկ՝ և անուշ մահացութիւն , փճացումն երգի , նուագի , օղիի և սւրիշ ըմպելիքներու թմրութեան ներքեւ , խօյ՝ և խնդալից ճախրանք մը մահուան բոլորտիքը :

Արսիւսը մեզի ճամբայ կը լսնայ դէպի այդ մթնին խորքերը իր զլխաւոր անձին ետեւէն , ուր ինկած է փոյի համար , կիթառը գիրկը : Այդտեղ վիրաւոր թռչնիկն է որ , թռիչքները վտանգուած , գետնի վրայ կ'երթայ , փռելթաթախ , գոնէ մինչեւ որ կաղզուրուի , եթէ զո՛հ չերթայ սուրիչ հարուածի մը : Այս , ճիշտ այդպէս , թէև յառած է ան իր խռչալին , անոր ետեւէն կ'երազէ , բայց վար իջած է ան , և գանուած մթնոլորտը անոր վրայ դրած է իր դրոշմը . արբեցութիւն , անմաքրութիւն , որոնցմէ կը դարչէր առաջ , իր վրայ ձեռք ձեռք կը քայլն : Հոտ ալ , միամիտ պարզութիւնով կը քայլէ ծիածանի շողքին , ու երբ , իր հաշիւովը , պիտի գրկէր զայն , պարապութիւնը գտաւ՝ անուշ պատրօնքի մը ցուրտ լուծումին մէջ :

Գրքին ընթերցումը աւարտելէ ետքը , անոր տպաւորութիւնը կը կրես օրերով . բան մը չի վրիպիր յիշողութենէդ : Իսկապէս ցաւի էջեր : Ու հեղինակը աչքիդ առջեւ կը կանգնի՝ համակրանքով չրջանակուած : Առ չէ՛ դրողի մը յաջողութիւնը :

Լէօ շատ քիչ բան կը գտնէ Շիրվանդատէի հա-

տարներուն մէջ: Մեզի համար զարմանալի պիտի մնայ ատ: Կ'երեւի թէ, ատոր մասին, մենք տարակարծիք պիտի մնանք Կովկասեան դատումներու տեսակէտներէ: Եւ կամ թերեւս Շիրվանզատէ տարբեր գրող մըն է, աւելի մօտ դէպի մեր ճաշակը, մեր գրական ըմբռնումները: Երբ անոր Պասուի համարը երեւցաւ պոլսական բեմի վրայ, խաղըն ու թատերախումբը հիացումի տաարկայ եղան: Ես, իմ մասիս խօսելով, կրած եմ Շիրվանզատէէն բուն տպաւորութիւններ. իր նիւթերուն մէջ im-possible չէ ան, այնքան կը նոյնանայ անոնց հետ: Արտայայտութեան կողմէն ալ թոյլ չէ. նկարագրութեանց մէջ կը հասնի խանդի բարձունքներու, իր բառերը կը գունաւորուին, գրիչը ճարտար վերձինի մը կը փոխուի: Ու ցաւն է որ, իր լայն տարածքին վրայ, ամենէն աւելի կը գալարուի իր էջերուն մէջ հաղարաւոր օղակներով:

Այդ տպաւորութիւնը կը թողու Արսիւսը: Չեմ մտնար իր Լեւոնը, երբ, թատրոնին մէջ, վերէն վար կը կախուի իր գունտա դէմքովը, ծափ ու ծաղիկ կը թափէ երգչուհի մը ոտքերուն տակ. երբ, մանաւորներ գիրիը, աչքերը շողերու յառած, նուազին մէջ կը ձուլուի. երբ ջախջախուած իր սիրոյն մէջ անկարծական հարուածով, ուժառայառ, իր վտանգուած թեւերովը, սակաւին, թռիչքի վրայ է դէպի Լուիզան, — դէպի իր սրաշտամունքի առարկան:

Հ Ր Ա Ն Դ

“ԱՐՏԻՍՏԸ,”

Շիրվանզատէի այս երկը կատարեալապէս մատնանիչ կ'ընէ հեղինակին նուրբ զգայնութիւնը, կեանքի հասկացողութիւնը և անոր այլազան երեւոյթներուն ուշադիր ուսումնասիրութիւնը, վիպաւանին փայլուն տաղանդը բոլոր:

Կարդալէ յետոյ այս վէպը, կը զգաս ջախջախուած սրտի մը անհուն յուսահատութիւնը, միամիտ բայց մոլեկան սիրոյ ցանցին մէջ բռնուած հոգիի մը յուսախարութեան տուայտանքը: Աղիքդ կը ճմկն. աղաղակի մը վերջուշումը կը պոռայ լանջքիդ տակ, այն աղաղակներէն զոր զրեթէ ամէն երկտասարդ արձակած է իր գոյութեան ալքերէն. երբ առաջին անգամ կնոջ մը նայուածքը, կամ աւոր մէկ բառը, կամ նոյն խօսք անոր արդուզարդին մէկ առարկան կամ քալուածքը արթնցուցին իրեն մէջ անոր մօտենալու, անոր հետ ընկեր ըլլալու, թերեւս միշտ անոր քովը մնալու տենչը, և երբ հաստատեց որ այդ ամենը երազ մըն էր միայն: Ու զիրքը չգոցած, անգամ մըն ալ կը բանաս որոշ էջեր՝

վերստին ըմբռնանելու համար անուշութիւնը այն սրտաճմրուկներուն, այն յստիպանութիւններուն զոր առաջին ընթերցումիդ միջոցին ունեցար, դարձեալ կաթեցնելու համար այն աղի շիթերը որ այրեցին թարթիչներդ կամ թափեցան գիրքին վրայ:

Ահա վէպին նիւթը քանի մը տողերու մէջ:

Յուշարարի մը այրին, Սինեորա Սթէֆանիա, Իտալացի, Ստեսայի մէջ վարձու բռնած է տուն մը, զոր մաս առ մաս ինքն ալ վարձու կուտայ մեծ մասամբ արուեստագէտ, գերատան վարձակալներու, որոնց հետ ծանօթութիւն ունեցած է իր մեռած ամուսնոյն արհեստին բերումով: Ասոնց մէջ կան մէկ երկու գերասան, Ռուս ուսանող մը, Հրեայ ասամեարոյժ կին մը, մէկ երկու երգիչ, Հայ այրի մը, արիկին Ալմաստ և իր տաննութ տարեկան որդին, Լեւոն, վէպին ղիւցաղներ: Սինեորա Սթէֆանիա քսանամեայ աղջիկ մը ունի, Լուիզա, որ առ այժմ դաշնակի և երաժշտութեան դասեր կուտայ՝ դրամ հաւաքելով Իտալիա երթալու և հոն իր ձայնին կրթութիւնը կատարելագործելու համար: Ուրախ զուարթ ընկերութիւն մըն է այս տանը բնակչութիւնը, ինչպէս որ գրեթէ ամեն տեղ կը պատահի արուեստագէտներու, երգչուհիներու, գերասաններու աշխարհին մէջ: Միակ բացառութիւնը որ կուգայ ստուեր մը ձգել այս պայծառութեան վրայ, արիկին Ալմաստն է որ, տեսակ մը Քսանախպէ, անխոհեմ, զործը չգիտցող և արքեցող էրկանը մահէն յետոյ ալ, տակաւին չէ մոռցած անոր ձեռքէն քաշածները, և իր դառն դժնէքարոյութեան բովանդակ լեզին հիմա կը հոսէ անդադար իր զաւկին

վրայ՝ տեսնելով անոր հորամոյն հովերը և թատրոնի ալեկոծ և քիչ շատ արկածախնդրական կեանքին համար ունեցած հրայքը: Լեւոնի մայրը գրեթէ չարունակ հիւանդ է, կամ այնպէս ըլլալ կը ձեռացնէ՝ կամ անոր համար որպէս զի իր չուրջը թագաւորող զուարթութեան մէջ, որուն թշնամի է, տրսմութիւն ցանէ, կամ թերեւս անոր համար որ արդիւն իր որդին շատ յաճախ տունէն հեռու մնալէ և մեռակար ու վտանգաւոր բարեկամութիւններ մշակելու աւիթներ ունենալէ:

Միւս կողմէն, Լեւոն, որ պարզապէս ստամբակ մըն է, բայց ստամբակ մը արուեստին ու մօրը սկզբով պաշտելի, աւելի կամ պակաս արկածախնդրական զրադումներով, օրինակի համար նոր դերասաններու կամ գերասանուհիներու համբաւը և յաջողութիւնը ստեղծելու համար չինձու ծափահարութիւններով, զսեւ ընկելով և իր կարգը քանի մը փարայի ուրիշին ծախելով, զուարճացողներու՝ իր ձայնին և երգերուն հրապոյրը ծախելով, կը ճարէ տանը հացը, և իր բնակակիցներէն և ընկերներէն առօրէ մականունով անուանուելու արժանացած է:

Արդ, կը պատահի որ Լուիզա իր բնակակիցներէն մէկուն, երգիչ Քալապէրօի հետ Իտալիա երթալու կը պատրաստուի: Լեւոն կ'իմանայ: Կը նախանձի քիչ մը, վտանգի Լուիզան կը սիրէ: Բայց յետոյ, մտածելով որ Քալապէրօ, երեսուն ու հինգ տարեկան երիտասարդ մը, իրեն ալ, Լուիզային ալ անձնուէր բարեկամ մը, իր սիրականին յառաջդիմութիւնը և յաջողութիւնը ապահովելու

միայն պիտի ծառայէ, - կը մխիթարուի: Մէկը չի գիտեր Լեւոնի կիրքը: Հրաժեշտ կ'առնեն: Լեւոն ծաղկեփունջ մը կը նուիրէ Լուիզային, որ համբուրելով կ'ողջագուրէ սրտառնի արդիատը: Նւ կը մեկնին:

Լեւոնի համար հիմա նոր և հսկայական գործ մը ծնած է. պիտի աշխատի կարելի եղածին չափ քիչ ժամանակի մէջ իր և մօրը ճամբորդութեանը համար հարկաւոր գումարը գոյացնել, ու երթալ Իտալիա: Հակառակ իր մօրը անվերջանալի ընդդիմութիւններուն, նաւահանգիստի նաւադներուն յամութիւններուն, ճաշարաններէն մէկուն մէջ, ճախած ամենատոտրին ճաշարաններէն մէկուն մէջ, ամեն օր, նաւաստիները իր մանտօլինովը կամ կիթառովը զուարճացնելով, քանի մը ամսուան մէջ հարկ եղած գումարը գրեթէ արդէն հաւաքած է, և ահա փողոցի աւազակներէ կը կողոպտուի: Յուսահատ, տեղի չի տար սակայն, և ճիշդ այս միջոցին բարեբախտութիւնը կ'ունենայ ծանօթութիւնը ընելու շոգենաւի մը նաւապետին հետ՝ զոր դիւթած է իր երգին և նուագարանին հրապոյրովը, և որ կ'առաջարկէ իրեն զինք և մայրը ձրի տանիլ Իտալիա: Այս անսահման երջանկութեան և ուրախութեան մէջտեղը, կ'իմանայ որ Լուիզա այլեւս Հռոմ չի գտնուիր, այլ Քալալէրօի հետ ամուսնացած, մեկնած է հոնկէ: Նւ մինչդեռ Սինեօրա Սթէֆանիա իր վարձակալ բարեկամներուն խնջոյքի պէս բան մը կուտայ աղջկանը երջանիկ միութիւն բարեմաղթելու համար, Լեւոն նաւահանգիստը ինքզինք ծովը նետելով անձնատուան կ'ըլլայ:

Կարելի չէ կեանքի սեւին վրայ հազիւ ոտք

կոխած և անծանօթ, մութի մէջ մնացած սիրոյ մը խթաններուն տակ թերեւս փայլուն ապագայ մը խոստացող այս երիտասարդին եղբրական վախճանին առջեւ՝ չունենալ սրտի սեղմում մը և ցաւի սարսուռը:

Պատմուածքը, արագ և զերծ հոգեբանական արուեստակեալ վերլուծումներէ, հեւ ի հեւ կը տանի ընթերցողը տւամին յստակ և բուռն համակացողութեան: Նկարին զանազան փուլերը արագ արագ զիրար կը մըլեն: Մոգուած, ջլացած, արցունքը աչքին մէջ, ընթերցողը՝ եղբրական կերպով ցաւազին և մարգարէական անհամբերութեամբ մը լանջքը արդէն բարախուն՝ կը սպասէ և կը ժամանէ սրտաճմիրկ վախճանին:

«Արտիստը»-ին մէջ բազմաթիւ են սրտաշարժ մանրամասնութիւններ որ հեղինակին զրջին տակ կուգան և զոր կուտայ մեզի ընդհանրապէս թելադրական ձեւին տակ, առանց մեր միտքը պատրաստելու, մանրամասնութիւններ որ մեզի խորհիլ կուտան, և որոնք կը ցուցնեն թէ վէպը ծայրէ ծայր ապրուած է հեղինակէն:

Չափազանց կը համակրինք Լեւոնին, հակառակ որ թերի կերպով կը ճանչնանք իր անձնաւորութիւնը, վասնզի առաջին անգամ միայն, հեղինակը կը ներկայացնէ մեզի զայն «16-17 տարեկան պատանի մը, նիհար, տոգոյն, քիչ մը կորաքամակ... կանոնաւոր և փափուկ դէմքի զիծերով, աչքերու մեղամաղձոտ արտայայտութեամբ. մէկ

խօսքով՝ այն բարեքիչ դէմքերէն մէկը որ, առաջին հանդիպումին, մարդոց սրտին մէջ համակրութեան զգացում մը կ'արթնցնեն...» :

Աւելի ճշգրիտ և որոշ կերպով կերտուած կը գտնանք Չառլշէնքօյի նկարագիրը, Լեւոնին երկու ընկերներէն մէկը, այդ «քսանհինգ տարեկան երիտասարդը, այնչափ նիհար, այնչափ բարակ և տաքոյն՝ որ մագաղաթէ շինուած պիտի կարծէիր : Երկայն և նեղ դէմքով, բոլորչի ու սև աչքերով, կոկորդին ոսկորը ցայտուն, ատիակ և անօտր մազեր որոնք, մինչև սկանջները իջած թուլիկ զըլխարկէ մը դուրս թափելով, վզին վրայ կ'իջնան, եւայն» :

Այս պատկերը մեր աչքերուն առջև է մինչև վերջը. մինչդեռ միւսինը, Լեւոնինը, գտնալու համար ի դուր երեւակայութեան ճիգեր կ'ընենք :

Ինչ որ մեր ըմբռնումը կ'ըմբոստացնէ, Լեւոնին մօրը անողոքելի դժգոհութիւնը և կծուաբարոյութիւնն է իր որդւոյն նկատմամբ : Ինչու, ինչպէս հարստութիւն չունեցող, նոյն խաւ ապրուստի միջոցներէ դուրի այդ այրին կը յամառի իր և իր զաւկին դոյութիւնը գէշ աղէկ սպահովող դրաղումներուն համար դատապարտել, մինչև անիծել Լեւոնին : Ասի մտաւոր անհաւատարակչութեան մը, խանդարման մը գոյութեամբը միայն պիտի կրնար բացատրուիլ :

Յուզիչ է տեսարանը, որուն մէջ կը կարծենք թէ ծայր տուած է Լեւոնին՝ Լուիզայի համար ունեցած կիրքը : Այս այն տեսարանն է յորում, երբ Լեւոն, հիւրերուն ներկայութեանը մօրմէն ընդու-

նած կարկտանման կշտամբանքներուն տարափին տակ ընկճուած, սլափին կը դարձնէ երեսը ամօթէն, Լուիզա՝ դանի միսիթարելու և անոր ամօթը մեղմելու և փարատելու համար՝ խորունկ նայուածք մը կը միտէ անոր աչքերուն մէջ : Այդ նայուածքը վճռական հարուածը տուած ըլլալ կը թուի երիտասարդին հոգիին :

Բաւական հզօր կը գտնանք Լեւոնի արուեստագիտական կարողութեանը և խանդին նկարագիրը : Օրինակենք քանի մը տող. «Կարծես թէ պատանիին ֆիզիքական անձը ամբողջովին աներեւութացած էր, և թէ միայն իր ստուերը կար. չէր զգար ընաւ իմ ներկայութիւնս, գաշնակաձայն հնչիւններու հեղեղին մէջ ընկզմած իր ջիղերը ալեւս չէիր զգար նիւթական աշխարհը. իր հոգին նուագուած եղանակին մէջ համակ սուզուած խառնուած, հեռաւոր աշխարհ մը, ընտրեալ հոգիներուն զիւթիչ երկիրը սրացած դացած էր...» :

Ինչպէս կը զգանք եղերական կերպով հոգեխըռով չուառութիւնը պատանութեան չրջանէն հագիւ թէ դուրս ելած էակի մը որ, թշուառ կիրքի մը գերի, ինչ լնկիքը չ'զիտեր, որ՝ եթէ հարկ ըլլայ՝ պատրաստ է Ատլասի մը դերը ստանձնելու :

Անասելի կերպով հոգեյոյզ և սրտածմիկ նաև՝ «արտիստ» Լեւոնի նկարագրութիւնը կերակուրի, ոգելից բմակներու, ծխախոտի ամպակոյտ մուխին և հոտին հեղձուցիչ միջնորոտին մէջ, չըջապառուած, սեղմուած, գրեթէ մղձալանջուած կոշտ ու խոշոր նաւատափներէ, զինիէն կոպտար և չիլ նայուածքով, ցախ ու ճենճոս մօրուքով, մեքենանեւ

րու լուրը և հանքածուխի ու ձիւթի բարկ նայականութիւնը հոտող հագուստներով, որոնք իր, Լեւոնին, մատաղ ու հազիւ թէ դնդերապինդ մարմնով փափուկ արարածին երգը կ'ուզեն, հայնոյելով, կաշմբուռն բազուկներով սպառնալով իրարու, Լեւոնի նուագին վայելքին անդրանկութիւնը մուրցացի իրարմէ յափշտակելով, խաղտա ու խաղտա խուզա խանջիւններով զիրար կանչելով, զիրար անարգելով, իրարու մարտահրաւէր արձակելով. մինչդեռ Լեւոն, հաստափետա փուշերու մէջ խեղդուած ճմրուած մատաղաշ ծաղիկ, ամօթէն կարմրելով իր ծանօթներէն և բարեկամներէն՝ այդ օրինակ ընկերութեան մը մէջ գտնուելուն, յոգնած գլուխը և նայուածքը կանտոցին վրայ կ'ընծայ, կարծես համակերպութեան հրեշտակ մը կը թուի՝ ինկած սե ու կարծրատորր ստատնաներու մէջտեղը:

Կը կարծես զգալ ծովահոտը, կը կարծես լսել անուորդներուն, ճախարակներուն, վաճառարարձ խորդակներուն, անիւներուն խալցուցիչ ձօննչը և ժխորը. կարծես լայն լայն փողոցներուն գետնի ածխափոշին թօքիդ մէջ կը տարածուի. ու նաւահանդիսաին եռուզեռումը կը թափանցէ հոգիիդ մէջ. անհապա փախսանք տէր է քիչ բան ըսելով շատ բան զգացնելու գաղտնիքին, անհապա Շիրվանդատէ վարպետ է երկու երեք կոր կամ ուղիղ գիծ կտաւին վրայ արագ արագ նետելով հոգեգրաւ և աղ-գեցիկ պատկեր մը մարմնացնելու ու գողցես մոգական ցուպով մը կենդանացնելու արուեստին մէջ:

Լնթերցողը չի կրնար դիւրաւ փարատել իր մտքին մէջէն նաև այն աղեխորով տեսարանը, յո-

րում պատանի արուեստագէտը, երկու փողոցի յետեւակներէ կողոպտուած այն գանձէն որ զինքը իր պաշակիին ապրած երկիրը տանէր պիտի, վրան գլուխը պատուած, յուսահատ, լալագին, կուգայ մօրը դրանը սեմին վրայ կ'իյնայ, ցաւէն մանչելով, արեցեղութեան կրակը դեռ աչքերուն մէջ — վանդի գինով վիճակի մէջ գտած և կողոպտած են զինքը — ցեխի, փոշիի մէջ թաթխուած, «ձեռքերուն միտը կատաղութենէն կրծելով, երկայն պարանոցին երակները ուժգնապիւրկ չուաններու պէս փրթելու մօտ, ոտքերը գետինը զարնելով»: Ու կը զգաս յուսահատութեան մութը որ հոգիդ կը պաշարէ: Ցաւատանջ կերպով չարավատակ խոնջութեան անհամար գիշերներու պոռուղը եղող հարիւր յիսուն բուպիին վայրկեանի մը մէջ չարագործներու գրպանին մէջ անդարձ խորատուղումին տանջանքը կը գալարէ քու ալ երկամունքդ: Կը բաղձաս երթալ գտնել այդ թշուառը և իրմէ յափշտակուած հարստութիւնը ետ գարձնել իրեն: Հապա այն յուսահատի, ծովը ինկածի, կորսուածի դառնաղէտ յոյսը սրով կը զինուի, որուն կը կառչի տակաւին՝ գրեթէ հաւատալով որ քաղաքին մէջ մանրախոյզ և աշալուրջ խուզարկութիւն մը կարող պիտի ընէ զինքը վերտալին ձեռք բերելու կորուսած ստակները: Խեղճ յիմար պատանի, որ չուզեր հաւատալ իր դժբախտութեանը, որ կը մերժէ ընդունիլ իր ճակատագիրը:

Եղբորական, քստմնեցուցիչ հաւատարապէս այն վայրկեանը, երբ Լեւոն, առաջին անգամ, գնդակ մը լանջքին մէջ ընդունելու պէս, կ'իմանայ Լուիզայի ամուսնութիւնը Քալապէրօի հետ: «Լեւոն

յուզմունքը զսպելու համար գերմարդկային ջանքեր ըրաւ։ Տասնութ տարու այդ պատանին, որուն զգայարանքները զարգացած էին այնչափ կանխա-հասօրէն, օժտուած էր նաեւ երկաթի կամքով մը։ Բայց զինքը զարնող այս հարուածը չափազանց սաստիկ էր և հաստոյր։ Խորտակուած, ուժասպառ, ինկաւ ուրեմն ակնուրի մը վրայ՝ սա բառերը արտասանելով. «Նոր լուր... շնորհաւորելու է։» Ու երբ իր խօսակիցը որ այդ գոյժը տուած է իրեն, կը ջանայ պարտաւել կուիղան՝ մխիթարելու համար խեղճ երկտասարդը, կեւոն կը գոչէ. «Կուիղա վսեմ է... Կուիղա հրեշտակ մըն է։» Սէ այլ ևս չը կրնար ինքզինքը զսպել, գլուխը սեղանին կը թնցուց և այնչափ սաստիկ հեկեկաց՝ որ ինծի այնպէս թուեցաւ որ իր մարմինը կտոր կտոր կ'ըլլար։»

Անտարակոյս գեղեցիկ ու աղնիւ պաշտօն մըն է սիրտերը յուզելու, արցունքներ խլելու, անժառանգին, անիրաւութեան, դրկուածին, երջանկութեանը մէջտեղը ահաւելի աղէտքի մը կոշտ հարուածէն սահմուկածին հոգեկան վիճակին վրայ մեր արտասուած թոր գուլթը գրգռողի պաշտօնը։ Շիրվանդատէ շատ յաջողած է այդ դերին մէջ և, կը կրկնեմ, իր ընթերցողը հեռուէն թայ նայուածքը կ'ուզէ իրեն, սրտաուռ և մորմոքած, երբ ինքը տարարախտ սիրողի մը՝ անդունդին շուրջը քալած զեղեւուն քայլերը համրել կուտայ մեղի։

Սէ երբ, վերջնապէս, կեւոն, չրթունքները խածնելով, գլխարկովը ափին մէջ՝ չարամուր հարուած մը տալով, առանց միաս բարով ըսելու՝ արագ արագ քայլերով կ'ելլայ կ'երթայ իր խօսակցին քո-

վէն, արդէն կը մարգարէանանք մեծ աղէտքը, կործանումը, գահավիժումը չարաբաստիկ այդ հոգիին մեծ վիճին մէջ։

«Նաւաստիները ջուրէն դուրս հանած էին Լեւոնի մարմինը, ճիշդ «Սերաստուպոլ» շոգենաւին քովէն, որ քանի մը օրէն զինք Բոսփորս պիտի տանէր։»

Ու զիրքը չգոցած, աչքերնիս կը յառնեք պարալին, տարտամին, քառսին, անտեսանելին մէջ, մոռցած մեր շրջափուռը, կորսնցուցած առօրեայ կեանքը, վերացած, չլացած, դատարկացած, գրեթէ անէացած, ճիշդ Լեւոնին պէս որ, յուսահատութեան ու կսկիծի վայրկեաններուն մէջ, նայուածքը լոյսին կը բեւեռէր. այնչափ խորունկ է թշուառութեան զգացողութիւնը մեր մէջ, և այնչափ հեղինակը յաջողած է իր տեսած կամ յղացած վհատութեան պատկերը քանդակելու մեր հոգիին ալքերուն մէջ։

Յ Ո Վ Ն. Ս Է Թ Ե Ա Ն

“ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ,”

Կարճահասակ, նիհար և տեղոյն երիտասարդ մը Արսէն Դիմաքսեանը: Նկարագրով՝ հակապատկերը իր հօրը, հարուստ կալուածատէր մը, կոպիտ և խաւարամիտ, որ եթէ իր որդւոյն քիչ մը ուսում սորվեցնելու համակերպած է, իր այգիները, արտերը, խանութները և կալուածները անոր ձեռքով վարել տալու համար է: Կիմնաղիտի չրջանը շատ խոկ էր: Բայց Արսէն բարձր խաւարներով աւելցուած միտք մըն է: Իր մէջ կը տիրապետէ բարոյական և մտաւորական մարդը: Ուստի, Կիմնաղիտի սուարտեղէ յետոյ, հակառակ հօրը կոմքին, կը նետուի Ներսիսի ընկերային գիտութեանց մէջ կատարելագործուելու: Իր մէջ՝ դժնդակ ու արգաւանդ առաքելութեան մը հուրը կը վառուի: Ինքը կ'արհամարհէ հայրն ու անոր հարստութիւնը: Կը նախընտրէ իր վտիտ միջոցներովը սպորիլ, քան թէ գլուխ ծռելով իր հօրը՝ անկէ օգտուել յիւլթապէս: Հպարտ սէն է և ըմբոստ մը. և ընկերային

տիրող կարգերուն դէմ իր ասեղութիւնը՝ հօրը դէմ յանդգնած իր այդ ժէսթին մէջ կ'արտայայտուի նախ: Ներսիսի ղարձին՝ հօրը կալուածէն կ'անցնի իր արհամարհանքին ապայոյցը անձամբ տալու համար: Ու կը դիմէ կ'երթայ Թիֆլիս, այն չրջանը ուր պիտի գործէ, միջավայրը ուր պիտի յայտնուի ինք իրեն առաքեալ՝ նոր, փրկարար մարդկային զաղափարներու: Կարգեր կան փառած քոսացած, ըմբռնումներ խաւարամած, բարքեր՝ ինկած փճացած: Ո՞վ պիտի մօքրէ ընկերային ժանգը, և ի՞նչպէս: Ո՞վ պիտի լլայ վերանորոգչական գործին աներկիւզ և աննկուն ակայեանը: Ի՞նչը, Դիմաքսեան: Այդ ուժը և այդ կոչումը կը տեսնայ իր մէջ: Պայքարը որ պիտի բացուի հինին ու նորին մէջ՝ սխրիմ և երկարատեւ պիտի ըլլայ: Կովկասի մայրաքաղաքը կեդրոնն է ահագին, լայնածաւալ չրջանի մը, որուն բարոյական ու մասուոր անկումը կը խառնուի: Ժողովուրդը կը խախտուի ազխութեան մէջ. հին սերունդը բռնակալ է, նորը թոյլ և հալածուած: Վաճառական դասը ապականուած է, հարստահարող, զբամապաշտ: Երիտասարդութիւնը բարոյապէս փճացած է: Հայրենիքի հարց չկայ. խաւայ չկայ: Դպրոցները տիրացուններ կը պատրաստեն: Գրականութիւն չկայ: Լրագրութեան մէջ կը տիրէ «չարականի հոգին»: Ամէն բան կարօտ է արմատական վերանորոգութեան: Այս ծանր գործը գլուխ հանելու համար Դիմաքսեան, որքան որ ալ վատահ իր անձնական ուժին, իրեն աջակցող չրջան մը կ'ուզէ տակդեղ Թիֆլիս հասած օրն իսկ: Շուրջը կը խմբէ

բարեկամներ և համակիրներ, զորս ճանչցած է համարարանի գրասեղաններու վրայ: Անոնց մէջ են, առաջին կարգին վրայ, Բարութեանը, գեղադէմ, ծեքծեքուն, զուարթ, ծածկամիտ երիտասարդ մը, գիտութեան փոքր պաշարով մը. փաստաբան Վէլքիւհանը, սկեպտիկ խառնուածքի տէր, հեզնաղ և ծայրաստիճան կատէր. բժիշկ Սալամբէկեանը, նիհարակազմ երիտասարդ մը, Դիմաքսեանի մօտիկ ընկեր, սակաւախօս և հեզնաբան. Մսերեանը, խոշալիստ փիլիսոփայ մը, անձնատուր անվերջանալի ընթերցումներու, փակուած իր խուցին մէջ, ուր առտունէ մինչև իրիկուն մարդկային վերջնական երջանկութեան վրայ կ'որոճայ: Իր մեծ նպատակին գործադրութեանը համար՝ Դիմաքսեան անշուշտ այս անբաւական ուժերուն վրայ չէր դրած իր յօքը: Ասիկա՝ սկզբնաւորութեան մը համար էր միայն: Ինքը արդէն տեղւոյն մտաւորականութեան ծանօթ էր լրագրական յօդուածներովը, զորս Եւրոպայէն կը զրկէր: Հետեւապէս իր երեւումը գոհունակութեամբ կ'ողջունուի: Եւ իսկոյն կը կանգնի դաստիարակութեան բեմին վրայ, Ներսէսեան վարժարանին մէջ, ուր կ'ընդունուի իբրեւ ուսուցիչ: Դիմաքսեանի պէս տարրի մը մուտքը ընտանեացի փոթորիկ պիտի յարուցանէր վայրի մը մէջ, ուր նեխած բարքեր ու հին սիստեմներ կը տիրապետեն: Ուսուցչական մարմինը իսկոյն երկու բանակի կը բաժնուի, թերուդէմ Դիմաքսեանի, որ ուժգնորէն կը դաստիարակէ դպրոցական կարգ ու սարքը, դասաւանդութեան եղանակը, և այլն: Կը բախի հին գլուխ տեսուչի մը և գերմանական սովորատու մանկավարժի մը: Պայքարը ծայր կուտայ:

Որքան որ ալ իր ընկերային յեղաշրջման ծրագրերնէրովը գրաւուած, գործիչը կը տարուի սակայն միջավայրէն, կը նետուի անոր յորձանքին մէջ: Իբրեւ գործունէութեան վայր, դպրոցը նեղ էր իրեն. ընկերային ուրիշ շրջաններ հարկաւոր էին: Ու կը մանէ ընտանեկան շրջանակներու մէջ: Բարութեան հոգ կ'առաջնորդէ զինքը: Կը ներկայացուի Բախտամեան ընտանիքին, որուն պեան է Պետր Սոլոմոնիչ Բախտամեանը, կալուածատէր, «ինքնավարութեան առաջին կարգի իրաւաւոր», ազդեցիկ քաղաքացի, յիսնամեայ տարիքի մէջ ամուսնացած դեռատի աղջկան մը հետ, սաստիկ նախանձու: Բարութեան աղատ մուտք ունի այդ ընտանիքին մէջ, ուր կը գտնուին նաեւ Սոլոմոնիչի հանգուցեալ քրոջ երկու աղջիկները, Գայիանէն և Ուլանան: Գայիանէն, քսաներկու տարեկան, բաց գոյն մազերով և կապոյտ սփռերով աղջիկ մը. տիկին Բախտամեանի «աչք ծակող» գեղեցկութեան քով՝ իր համեստ ու վայելուչ դէմքը չափազանց ուշադրաւ: Քաղցր ու միամիտ նկարագիր, ան յաժըշտակուած է Բարութեանով, որ իր կեղծուպատիր ձևերովը յաջողած է կապտել անոր հոգին, տիկին Բախտամեանի հետ իր յարաբերութեան անարդութիւնը ծածկելու աստիճան: Գայիանէ գաղափարական աղջիկ է, զուրկ իր սեւին յատուկ անամտութիւններէն և տկարութիւններէն: Արտէն Դիմաքսեան առաջին տեսակցութենէն իսկ կը հմայուի անկէ, և նոր ու քաղցր զգացման մը զարթնումը կը հաստատէ իր մէջ: Եւ առաջին անգամ ըլլալով բարոյական մարդը անձկագին ուշադրութեամբ մը

կը դիտէ ֆիզիքական մարդը զոր ինքը կը ներկայացնէ: Իր անդամները անհամեմատական են, զբլուխը խոշոր ու մարմինը փոքր: Բարութեանի գեղեցիկ կազմին քով, մանաւանդ, իր ինչ ագեղութիւն, ինչ ճշգրտութիւն: Իր ագեղ ու ցուազար ծառային քով միայն ու է առաւելութիւն մը ունի ինք: Բայց արդէն Օր. Գայիանէի համար, — ինչու լաւ սպաւորութիւն մը կրամ գործիչէն, — ընտրելին միշտ Բարութեանն է, որ իրեն համար՝ մարմինի գեղեցկութեան կը միացնէ հոգիի ու մտքի ալ վայելչութիւն:

Այդ բոլորէն, սակայն, երկու բարեկամներուն մէջ սկսած է խուլ և խորունկ տախտակութիւն մը իրարու դէմ: Բարութեան կը դուշակէ Դիմաքսեանի հոգիին տրամադրութիւնը: Ինչ յանդգնութիւն իրեն պէս մէկու մը կողմէ՝ համակրիկ աղջկան մը, զոր ինքը իր ճանկերուն մէջ անցուցած է: Բայց եթէ Դիմաքսեան ագեղ է, գեղեցիկ ժէսթեր ունի. օրինակի համար, իր մէկ հրապարակային դասախօսութեան արդիւնքը կը յատկացնէ Կանանց Ընկերութեան, որուն կ'անդամակցին տիկին Բախտամեան և Օր. Գայիանէ: Բարութեան կը տեսնայ խաղը. ու իր զխմանքին ցանցը կը սեղմէ Գայիանէի շուրջը: Դիմաքսեան, յաշմարտութեամբ, իր հոգեկան գոհունակութիւնը կը վնասէ ընտիրացին խոնարհ զործողութեանը մէջ:

«Անկըքի ուժով պէտք է ուսնաստակ անել մարդկանց ծաղրը, արհամարհանքը: Թող անուշադիր թողնեն նրան գեղեցկադէմ կանայք, կը գայ ժամանակ ամէնքը կը խոնարհվեն և երկրպագութիւն

կը տան հանճարին»: Իր մխիթարանքը այս խառտախրութեան մէջ կը վնասէ գործիչը: Եւ սակայն որքա՞ն պիտի ուզէր կանանց հաճելի ըլլալու յատկութիւններով ալ օժտուած ըլլալ: Հոգեկան այս տառապանքներուն մէջ կենդանի է գործիչը, հակառակ ամէն բանի: Դպրոցին մէջ վաստակած է համակրանքը ուսանողութեան և ուսուցիչներուն մեծ մասին, ընդդէմ տեսուչին, որ յառաջիկայ չըջանին կ'արձակուի պաշտօնէն ու իրեն յաջորդ կը կարգուի Արսէն Դիմաքսեան: Յաղթանակ մըն է սա:

Բախտամեանի տան մէջ իրերը գահավէժ դարձուածք մը կ'ստանան: Պետք Սոյումնիչի նախանձախօսութիւնը մըրկալի կը դառնայ. ա՛յ չի կրնար հանդուրժել Բարութեանը, որ, իր կացութիւնը փրկելու համար, իսկոյն Գայիանէի ձեռքը կը խնդրէ: Հաւանութիւնը կը արտի: Դիմաքսեան կ'իմանայ. հարուածը ուղղակի իր սրտին է: Կատաղութեամբ կը պատուէ հարսնիքի հրաւիրատունը, զոր իրեն զրկելու նրբաճաշակ անգթութիւնը ունեցած է Բարութեան: Հարսնիքը տեղի կ'ունենայ կնքանայրութեամբ փաստարան Վէրելեանի, որ, Դիմաքսեանի դէմ յայտարարուած պայքարին մէջ, մեծ դեր կը կատարէ, լրագիրներու մէջ զանիկա հեղնող յողուածներ իսկ հրատարակելով: Հոգիով անըկուն, Դիմաքսեան կը հիւընդնայ ֆիզիքսայէս: Սրտածմիրկ է նկարագրութիւնը անդադար դառանցանքներուն, որոնց ներկայ կը գտնուի իր հաւատարիմ ծառան, Սիրականը: Յետոյ կը հասնին իր բարեկամները, Մսերեան և Սարաբէկեան, ու

կը դարձանն զայն: Նորապսակ տմոյր, երկամե-
կայ պոստայէ մը դարձին, հաստատուած է Բա-
րութեանի անդամարոյժ հօր՝ Կերասիմ Գերասիմիչի
տան մէջ: Այս վերջինը, ծեր ցոփակեացի բարբա-
ռուն տիպար, քաջածանօթ իր սրղւոյն նկարագրին,
ախտաւոր ու կեղծապարիշտ, թերահաւատ է այն
երջանկութեան երեւոյթին մասին, զոր նորակազմ
լնատանիքը կ'ընծայէ: Բայց Բարութեան յաւաջ-
դիմութիւններ կ'ընէ. Թիֆլիզի քաղաքային վար-
չութեան անդամ կ'ընապուի. կը յաջողի նաեւ մըտ-
նայ դպրոցի հոգաբարձութեան մէջ՝ Վէքելեանի
հետ: Դիմաքսեանի կացութիւնը վաւերացած է:

Իր թշնամիները իր սեպհական ոտամաններուն
մէջ մտած են: Բախումները կը սկսին: Նոր հո-
գաբարձուները կրօնական կրթութեան անհրաժեշ-
տութիւնը կը մասնաւորեն: Ուսուցչական խումբը
կ'անցնի հոգաբարձութեան կողմը՝ ընդդէմ տեսու-
չին, որ կը ձգուի պաշտօնէն: Դիմաքսեան կը հե-
ռանայ Թիֆլիսէն ու կ'երթայ իր ծննդավայրը, ուր
մեռած է հայրը՝ հարստացնելով զինքը: Այլեւ ան-
կախ մարդ է, իր իտէալը իրագործելու կարող:
Ասղին, քայքայումը սկսած է Բարութեանի և
Բախտամեանի ընտանեկան յարկերուն տակ: Տիկին
Բարութեան յուսախաբ մըն է: Ամուսնին բովան-
դակ ունայնամտութիւնը և հիւանդագին բնազդ-
ները հասկցած է: Զիղջը, թէեւ ուշ, եկած է չար-
չարել իր հոգին: Այդ մարդուն հետ իր կենակցու-
թիւնը անհնարին դարձած է այլևս: Ու կը բաժ-
նուին: Պետր Սողոմոնիչ Բախտամեան, կնոջը ան-
հաւատարմութեանը համոզուած, նախանձէն մըտ-

բակուած, հսկողութեան վայրագ ըէժիմի մը կը
դատապարտէ զայն: Օր մը, փողոցին մէջ, Բա-
րութեանի հանդիպելով, «գաւաճան» կը պոռայ
անոր երեսին: Ծերունին կաթումած հար կ'իյնայ
վերջապէս: Դիմաքսեան վերադարձած է: Պայքա-
րը չէ թուլցած: Սույ թշնամութիւնը կ'ուռի կը
պութկայ գործիչին դէմ, որ մինչեւ իսկ խեղադար
մը կը հռչակուի: Դիմաքսեան անպարտելի կը մնայ,
հաւատարիմ իր կոչմանը: Իրեն համար հոգեկան
փոքր ավտիանք մը չէ՝ Գայիանէին ու Բարու-
թեանին բաժանումը: Ընդհակառակը, յաղթանակ
մըն է ստացուած իր թշնամիին վրայ: Իր սրտին
մէջ միշտ վառ մնացած է առաջին սէրը, որ կ'ար-
ծարձուի երբ աւիթներ կը ներկայանան տեսնուելու
Գայիանէին հետ, որուն մինչեւ իսկ օր մը կը բա-
նայ իր սիրտը. «Միթէ չէ՞ք տեսնում թէ ինչպէս
տանջւում եմ ես»: Ասիտս, իր սէրը չի փոխա-
րինուիր ստեղծին: Եւ, սրտաբեկ, գործիչը կը քաշ-
ուի իր կալուածը, որ բեղմնաւորուելու վրայ է
գործնական ու զարգացած երիտասարդի մը ձեռքին
մէջ: Անոր թեկադրութեանց տակ է որ Դիմաքսեան
գիւղային դատախազութեան անհրաժեշտութիւնը
կ'ընդունի, և այդ ծրագիրը իրագործելու համար
գործնականօրէն՝ կ'որոշէ գաղտնիներ բանալ: Թիֆլիս
կը դառնայ և իր իտէալիստ բարեկամը՝ Մսերեանը
կ'առնէ կը տանի, անոր յանձնելու համար վերին
հսկողութիւնը իր հաստատելիք դադարցին:

Ու այս բոլոր յուզումնալից, յոյսով ու պատ-
րանքով լեցուն կենանքին գրուագներէն՝ գործիչը
այժմ դուրս ելած է աւելի քան երբեք կայսառ,
կորովալից, յանդուգն և աննկուն:

«Ես զգում եմ որ ինձ համար անհրաժեշտ էր տանջվել — տանջվեցի, ես տէտը է վորձվելի — փորձվեցի կեանքի քուրայում: Ես չառ անգամ վհատվեցի, չառ անգամ տատանվեցի, եղան վայրկեաններ երբ վճռում էի թողնել իմ ընտրած ճանապարհը: Բայց այդ այժմ չքիայ, այդ բոլորից այժմ մնաց իմ մէջ մի ձգտում շարունակել այն ինչ որ սկսել եմ եօթ տարի առաջ. կռվել միշտ և անդադար կռվել հասարակական ընդհանուր մեղադար երեւոյթների դէմ... Խաղաղ կեանքը, անվրդով գործունէութիւնը ինձ համար հաւատար է մեռելութեան»:

Այս վէպը բարեչըման կամ փոխանցման ժամանակամիջոցի մը վրդովումներուն վերլուծութիւնն է: Անոր մէջ շարժող և խօսող բոլոր տիպարները, ինչպէս նաև բոլոր եղելութիւնները ճշմարտութեան և իրականութեան դրոշմով արեւանկարուած են: «Արսէն Դիմաքսեան»ը ոչ թէ հասարակ խնայող վէպ մէն է, յօրինուած ընթերցողին հետաքրքրութիւնը զբոսնելու և գոհացնելու համար, այլ տեսակ մը ընկերաբանական պատմութիւն՝ աւելի հրապուրիչ ընծայուելու համար վէպի ծիրանեղարդ պատմաճանապարհը պահանջուած: Գործը ինքնին այնքան խորին է, հզօր և գեղեցիկ որ կը շուարիս որոշելու թէ նիւթին համար ընտրուած է վէպի սարաղը, թէ այս վերջինին համար նիւթն է ընտրուած:

Երսուն-քառսուն տարի առաջ, Կովկասի հայութիւնը՝ մէկ քանի ազգակներու տակ՝ մտաւորական և ընկերային յեղաշրջութեան մը հարուածէն սարսուռաց, ցնցուեցաւ: Փոխանցման երկուն-

քոտ բոպէի մը, հին և նոր ուժերը իրարու բախեցան, ինչպէս եղած է ամէն երկիրներու, մարդկային ամէն խոնումներու մէջ: Կովկասի ընկերային կազմին ընդերքները բարրօսած մզլոտած էին: Մէկ քանի ճարպիկ վիրաբուժներ, ինչպէս Արովեան, Նալբանդեան, Նազարեան և մանաւանդ Արծրունի, այդ ընդերքներուն մաքրազտումին աշխատեցան. շաբաւակից մասերը կտրեցին նետեցին: Բայց դիւրին չէր տղխութեան և նախապաշարումներու ժանգոտ զանգուածը վերցնել այն ճախճախուտքէն ուր խրուած էր: Հսկայի ուժ պէտք էր: Ու այսպէս, լոյսի և յառաջդիմութեան այս անվերբաւոր ճիւղերը մէկ ձեռքով հինը, փառքը, բարբառածը նետած ստեղծին միւս ձեռքով նորը, առողջն ու աշուորը կը բերէին կը գետեղէին: Իրենց այս փոթորկալից առաքելութեան գործը եթէ ամբողջական չեղաւ, հոյակապ եղաւ սակայն: Ճակատամարտի մը խառնուրդին սարսուռի դրուագներովը յատկանշուեցաւ: Այդ խառնուրդին աղմուկները ահա կը լսես Շիրվանդատէի «Արսէն Դիմաքսեան»ին մէջէն. խղճամիտ և մանրահոգ նկարիչ, հեռուէն իր «կտաւ»ին վրայ պատկերացուցած է այդ կռիւին իրադարձութիւնները: Գեղեցիկ, ահաւոր, սրտաճմիրիկ են անոնք: Լուսաւոր յատակի մը (fond) վրայ, նկարին բոլոր տիպարները, առաջին շարքին վրայ գտնուածներէն մինչև յետին կարգին վրայ երեւցածները, պիւրկ, առոյգ, ինքնուրոյն, չեղաւոր երանգներ ունին, ու անկարելի է անոնց ամէն մէկուն հետաքրքրուիլ, չգիտի, չհիշանալ, չզայրանալ, չփրձկիլ, չպժգալ: Չեմ

յիշեր կարգացած ըլլալ գրական այս բարձրութեամբ հայերէն վէպ մը, ուր գործող տիպարները այնքան ինքնատիւ, ճշմարիտ, իրական ըլլան և այնքան անթերի մատնամարտով մը շարժման մէջ գրուած, որքան Շիրվանզատէի այս վէպին մէջ: Այս յաջողութիւնը վարպետներու միայն սեպհական է: «Արսէն Դիմաքսեան»ի մէջ չգտայ տիպար մը որ աւելորդ ըլլար կամ կեղծ: Վիպասանը կարծես եւեքարական լուսարձակ մը ունի ձեռքը, իր գրիչը — որուն յորդ ճառագայթին տակ իր բոլոր հերոսները իրենց բոլոր ֆիզիքական ու բարոյական կերպարանքներովը կը մասնուին:

Վէպին բուն հերոսը, Արսէն Դիմաքսեան, անշուշտ ամէնէն հետաքրքրաշարժ դէմքն է, որուն բարդ յորինուածքը մեզի կ'անդամատէ, հիւսք առ հիւսք, երակ առ երակ, ջիղ առ ջիղ, զորս կը տեսնանք այնքան յստակ որքան մարդուս կենդանաբանական կազմուածքը՝ իր ներքին ու արտաքին բովանդակ մանրամասնութեամբ՝ դասախօսական նկարի մը վրայ: Արսէն Դիմաքսեանը մանաւանդ անոր համար դժուար էր անդամագնեղ, որովհետեւ իր մէջ երկու քիչ շատ իրարու հակընդդէմ էակներ կան. մէկը շինուած մարդը որ գործիչն է, անկեղծ խիղախ և անխոնջ, միւսը՝ բուն մարդը, դարձեալ անկեղծ ու աննկուն, բայց որ կը սիրէ, կը զգայ, կը տանջուի ա՛լ: Մէկ պատեանի մէջ զետեղուած այս երկու անձերը կը շարժին, կը գործեն, կ'զգան առանց զիրար հակասելու, ընդդռնելու, չէզոքացնելու. այդ աններդաշնակ երկուութեան մէջ ներդաշնակութիւն մը կայ որ կ'աքանջացնէ զիս: Դիմաքսեան, ընկերային վերանորոգութեան ան-

պարտելի առաքեալ, իր կոչումին տաղնապնդուն մէջ կը ներկայանայ նաեւ մարդ մը որ կը սիրէ ինչպէս ամէն մարդիկ կը սիրեն: Օր. Դայիանէի համար իր աածած սէրը լոկ եթերանուրբ խէպ մը չէ, ապա թէ ոչ ներքին խուլ դառնութեամբ մը երբեմն չափտի ընդվզէր իր ֆիզիքական ապաշնորհութեանը դէմ: Միւսին մէջ հեշտանքի սարսուռներ կան, ինչպէս բարձր խէպներու թռիչներ իր գանկին մէջ: Եւ ասիկա այնքան իրական կը գտնեմ որքան մարդկային: Եթէ իր հերոսը տարբեր հոգեբանութեամբ մը ներկայացնէր, Շիրվանզատէ կեղծած պիտի ըլլար. չափտի հաւատայի իր տիպարին, որ պիտի ներկայանար բանազրօսիկ և միակողմանի: Յեղեղուկ, հարեւանցի, սնգուրուած Բարութեանն իսկ կը ծառայէ Դիմաքսեանին բարոյական ու ֆիզիքական ինքնութիւնն անջատելու, բարձրաքանդակելու: Եւ արդէն բոլոր միւս տիպարները հեռուէն մօտէն այդ նպատակին կը գործածուին. Վիմաքսեան, նոր գաղափարներու ներկայացուցիչ, հինը քանդելու իր ճիգին մէջ՝ ընկերային ճախլւնէն կը տեսնայ բարձրացումը բազուկներու, որոնք կը պրկուին, կը գալարուին իր շուրջը զինքը տախտապարելու: Մէկի դէմ հարիւրներ, հազարներ կան. բայց այդ մէկը հզոր և աղուր խէպներու ամբակուռ պատնէշը ունի, որուն կուգան փչրուիլ հին ուժերը՝ յուսահատ դիմադրութեան ժխտելով: Այս բախումին բոլոր դրուագները հերոսին գիծերը կը յստակեն, կարկառուն կ'ընծայեն: Եւ ես կը հաւատամ որ Շիրվանզատէ իր գլխաւոր տիպարին հետ կ'ապրի, անով կ'ար-

տայայտուի, անով կը գոռգոռայ, անով կը մարտնչի: Հակառակ իրապաշտ մը ըլլալուն, անիկա ընկերարան-խմաստասէր-վիպագրող մըն է, որ քեզ մը ունի պաշտպանելու, գաղափար մը յաղթանակել տալու: Եւ եթէ հեղինակ մը, իր չէզոք դիտողի տարամերժ հանգամանքին մէջ՝ անկողմնակալութեան պատիւին նախանձախնդիր է, Շիրվանդատէ իր այդ հոգածութեանը մէջ անթերի չէ միշտ: Ընկերային ժանիքաւոր յետադիմականութեան դէմ Դիմաքսեանի ծառայմանը մէջ անանկ բաժարձակ ու մոլեգնաբորբ ուժգնութիւն մը կայ որ կը զգասթէ հեղինակը անոր մէջ կ'ապրի: Եւ եթէ իր վիպողի անսաղիւտ յատկութիւններուն կը համակրիմ, իր գաղափարապաշտ բարձր ձգտումներուն համար կը սիրեմ զինքը:

Շիրվանդատէ չափաւոր բնապաշտական մըն է, առանց դպրոցին ծայրայեղութիւններուն: Մերթ՝ Միրպօն ըմբռնանցի իր մէջ, թէեւ երանգի ճշխութեան, արտայայտութեան յանդգնութեան ու ձեւի կատարելութեան մէջ անկէ վար մնայ: Բայց հայ վիպասանը նկարագրութեան մէջ ժուժկալ, իր ամենայեալին տիպարներուն նկարչութեանը մասին մանրակրկիտ է և ճարպիկ՝ անոնց յատկանշական գիծերն ու շարժումները ցուցնելով յստակ, ուշադրաւ և հրապուրիչ կերպով: Օրինակի համար, արուեստի տեսակէտով, Պետր Սողոմոնիչի և Գերասիմ Գերասիմիչի չափազանց իրական տիպարները հաւասար գծի վրայ են գլխաւոր տիպարներուն՝ Դիմաքսեանի և Բարութեանի հետ:

Շիրվանդատէի ոճը պարզ է, քաղցր և մինչեւ

խիղի թովիչ պարզութեամբ մը: Արուեստակութիւն չկայ: Արուեստի թերութիւններ կը ծածկուին, գրեթէ անհետ կ'ըլլան տաղանդին զօրութեանը տակ: «Արսէն Դիմաքսեան»ը ատոր ամէնէն բարձաւուն ապացոյցն է, այդ տաղանդին: Ու կը զարմանամ որ ինչպէ՞ս մինչեւ հիմակ առարկայ չէ եղեր այն ուշադրութեան որուն արժանի է: Հայ վիպագրութեան կոթողներէն մէկն է, և անով, միմիայն անով — ու եթէ չեմ սխալիր առաջին սնգամ — դրուած է իրապաշտ դպրոցին հիմը: Այս մէկ քանի վարկաբարդի էջերը անբաւական են անուշտ գործին բովանդակ մեծութիւնն ու խորութիւնը երեւան բերելու: Մինակ, հայ վէպի առաջին վարպետին յորելեանին առթիւ՝ այս հակիրճ ու հապճեպ գրադատական ձօնելով իրեն՝ անխառն հիացումիւ և խորին պաշտովա առհաւատչեան մատուցած ըլլալ կը հաւտամ իր շքեղ ու բեղմնաւոր տաղանդին:

ԵՐ. ՍՐՄԱՔԷՇԽԱՆԵԱՆ

“ԳՈՐԾԱԿԱՏԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ,,

Խնդրուած է ինձմէ խօսիլ Շիրվանդատէի ճիշտ ա՛յն գործին վրայ որ քառորդ դարու հնութիւն մը ունի, իրեւ մին վիպագրին առաջին գործերէն: Չունենալով իր միւս ու նորագոյն երկերուն գէթ մեծ մասն ալ աչքի առջեւ, և ստիպուելով բաւականապէս իր ժողովածուն Ա. հատորով որ քննութեանս ենթարկուած այս վիպակին հետ կը պարունակէ քանի մը մեծ ու փոքր ու միշտ հնագոյն (1883-87) արտագրութիւններ, զժու արաւ պիտի կարենայի ստուգամերձ դադարաւ մը կազմել ու կազմել տալ հեղինակին վրայ, որ այս պահուն երեսնեակ մը երկերով հարուստ, իր եղափոխութիւնն (évolution) արդէն գրեթէ կատարած, և գուցէ տէր իր վերջնական յատկանիչերուն, անտարակոյս կը ներկայացնէ այնքան որոշ դիմագծութիւն մը որքան համբաւեալ կերպարանք մը մեր մատենագրութեան մէջ:

Առանց ուրեմն ի նկատ առնելու թէ Գործակատարի Յիշատակարանիցին հեղինակն և այժմու Շիրվանդատէն հաւանականաբար տարբերութիւններ ունին, առանց յաւակնելու իր առաջին մէկ գործէն դատել զինքն իր ներկայ գրական նկարագրին մէջ, և համարելով թէ անուանի վիպագիր-թատերագիրը ոչինչ գրած է դեռ եւս 1883ի այդ աշխատութեանէն յետոյ, կը ներկայացնեմ այդ փոքր գործն ինչպէս որ կ'երեւայ, և ոչ ինչպէս որ յետագայ հեղինակութիւնները պիտի ցոյց տային, և գրագէտն՝ ինչպէս և որքան կը նշմարուի հոն. թէ եւ այս պայմաններն ինծի հաճելի չըլլան, քանի որ չկարենալով տարածել իմ կարծիքներս հեղինակին միւս գործերուն վրայ և ընդհանուր եզրակացութիւններ չկարենալով հանել, արգիլուած պիտի ըլլամ խառնուածքի ազատութիւնս կիրարկելէ. ուրիշ խնդիր՝ եթէ, դիպուածաւ, այս «պատմութեան» ու միւս երկերը մեծամեծ հմանութիւններ ունեցած ըլլան, ուստի և իմ երիտասարդ հեղինակս ոչ այլ ինչ եղած ըլլայ քան նոյն ինքն այժմու Շիրվանդատէն:

Երբեմնի գործակատար մըն է որ կը պատմէ իր մուտքը, աշխրտութիւնն ու յաջողութիւնը գործի կեանքին մէջ, Խաչի կոչուող պատանի մը ըլլալէն մինչեւ դառնալը հարուստ և անկախ աւելարկան մը որուն անունն է «Խրիտաֆօր Սերգէի Աղա Առուշանով»:

Նախնական դպրոցի մը՝ հռչակաւոր Տէր-Վահակի ուսումնարանին մէջ Սաղմոս, Նարեկ, Աւետարան, ճարտասանութիւն կարդալէ վերջը, ուրիշ խօսքով՝ «չորս տարի շարունակ Տէր-Վահակի

ձեռքում տանջվելուց, չորս տարի նրա բարբարոսական ֆալախկայի տակ չարչարվելուց յետոյ», 1868ի գարնան օրերէն մին ուսման ընթացքը կ'աւարտէ այս եօթնեւտասնամեայ պատանին, «անխիղճ տէրաւոր» ձեռքէն ազատելուն երջանիկ: Հայրը դրացիներ կը հրաւիրէ ճաշի, թէ խնդակցութեան՝ թէ աղուն ապագային մասին խորհրդակցութեան: Դարբին Մարութը խորհուրդ կուտայ արհեստաւոր ընել աղան. իսկ մանրավաճառ Թուրալ կը ծաղրէ այդ առաջարկը, և կը յանձնարարէ աղան վաճառականի քով զնել: Այս մարդուն խորհուրդն է որ վճռական ազդեցութիւն պիտի ունենայ Խաչի կեանքին վրայ: «Ուր որ ալ լինիս, կ'ըսէ նա, ինչ գործի որ կ'աչխի, աշխատիր քեզանից մեծերի հաւատարմութիւնը գրաւել դէպի քեզ՝ խոնարհութեամբ, բուլթեամբ: Առաջին քո հոգսը լինի մեծերիդ աչքում սիրելի դառնալ, փաշաքչելով, կեղծաւորելով, չողոքորթելով: Չը թոյլ տաս որ քեզ խաբեն, բայց աշխատիր որ ամեն ժառանակ ինքդ ուրիշներին խաբես քո խելքով: Այնտեղ ուր տեսնես թէ մի կոպէկի անգամ չա՛ն ունես, ամեն միջոց ի գործ դիր այդ չա՛նը չը կորցնելու: Վնաս չունի, հարկաւոր եղած ժամանակ սուտ էլ ասա, միայն թէ մէջտեղ չա՛ն ունենաս: Վերջապէս, միշտ մտաւերիւր Բրիտանիա պատուէրը. եղէք խորամանկ ինչպէս օձ, իսկ միամիտ ինչպէս աղաւնի»:

Այս մարդը ուրիշ խօսք մըն ալ կ'ըսէ ի մէջ այլոց. «Վաճառականութիւնը մի այնպիսի գործ է որ ինքն է սովորեցնում սիրողին փող աշխատելու հնարը. հարկաւոր է միայն գտնել նրա գաղտնիքը, այնու-

հետեւ ամէն ինչ ինքն ըստ ինքեան հեշտանում է»:

Խաչի այնքան լաւ կ'իւրացնէ մանրավաճառին խրատները որ յաջորդ օրէն իսկ, «Աղա Գուրամեանցների մագաղկնում» ուր հայրը զինք Աղա Մակարին յանձնած է «ոտով-գլխով» իրրեւ վաճառատան տղայ, կը սկսի ջանալ զանոնք գործադրելու, և ա՛լ տարիներով ուրիշ ձգտում, ուրիշ գործ պիտի չունենայ: Նոյն իսկ առաջին վայրկեանէն մաղազային թանկագին իրեղէնները տեսնելով կը սկսի նախանձիկ Գուրամեանցներուն և հառաչելով հարստութիւն կ'երազէ: Աղա Մակար իր տունն առած է Խաչին որ ճոխութեան իր իղձերուն նոր գրգիւմը կը գտնէ հոն՝ ի տես մեծատունին պերճանքին, և որ ևս աւելի կը հաստատուի մանրավաճառին սկզբունքներուն մէջ, ի լուր ամենագոր Աղային պատուէրներուն. «Հայրդ ինձ հետ պայմանաւորվեց և ես ընդունեցի, որ դու ինձ մօտ մնաս ոչ թէ մի կամ մի քանի տարի ժամանակով, այլ մշտական, որքան որ մենք իրարու հարկաւոր կը լինենք: Ուրեմն այսօրուանից ոտով-գլխով ինձ ես պատկանում, և իմացիր որ պարտաւոր ես այսօրուանից մոռանալ քո ծնողներին և բոլորովին հպատակվել ինձ և իմ կամքին: Ես դառնում եմ քո տէրը, ծնողը, գլխաւորը, աղան և ամէն ինչ: Դու պիտի կատարես այն ինչ որ ես կը հրամայեմ և ինչպէս ես կը կարգադրեմ...: Զգուշացնում եմ քեզ. եթէ այդ բոլորը կատարես, խոնարհ, խօսք լսող, աշխոյժ, գործ կատարող և հաւատարիմ կը լինես, — ես շուտով քեզ կ'առաջացնեմ, և ժամանակով մի կտոր հացի տէր կը լինես. իսկ եթէ

ոչ — այն ժամանակ մեզքը քո վզին, քեզ կ'արծակեմ դատարկ ձեռքով», և այլն:

Եւ Սաչին՝ մաղաղայի աշխատաւոր, առնի տըղայ, իր բոլոր աշխոյժը կը գործածէ, կը տրամադրէ սրտազին իր տեսրց հրամաններուն: Անհնար է երեւակայել իրմէ աւելի գործօն ու անձնուէր ծառայ: Եւ որովհետեւ հաստատ նպատակ մ'առնի, այն է ստրկութեան ճամբով անկախութեան հասնիլ, ուշադիր է միշտ ամէն ինչ բանի որ շուրջը տեղի կ'առնենայ, և ամէն ինչ կը ծառայէ զինքը միշտ աւելի դիտող, աւելի տեղեակ, աւելի ելիտէն, աւելի խոհեմ ու ճարպիկ ընելու: Ոչինչ անկարելի է իր երեւակայութեան. կը հաւատայ և կը հետապնդի: Հրապուրիչ թամարը, աղային եղբորաղջիկը, զոր առաջին առատուն քրոջը հետ առաջնորդեր է ուսումնարան՝ իր հետաքրքրութիւնը, ցանկութիւնը կը գրգռէ, և հետզհետէ կ'ըլլայ իր միւս մէկ նպատակը, բուն նպատակին լրացուցիչ և անհրաժեշտ: Տեղեկութիւնները զոր կը քաղէ տանը ծառաներէն Գուլամեանցներու կեանքին ու գործերուն մասին, կամ որք ուրիշ ճամբով կը հասնին իր ուշադիր ականջին՝ պիտի վհատեցնէին ուրիշ ու է մէկը՝ որ մ'իւր տեսրց գրպանը մանկու, զանոնք կ'թելու ծրագրի մը հետապնդելէ. բայց զինքը կազմ ու պատրաստ կը դարձնեն ասոր, վասնզի հաստատ են իր նպատակներն, և անոնց իրագործման նուիրուած է իր բոլոր խելքով ու եռանդով: Գիտէ իրերէն ու պատեհութիւններէն օգտուիլ. աչպէս՝ վաճառատան մէջ կարեւոր գիրքի մը կը բարձրանայ՝ Աղային մատնելով և պատճառ ըլլալով

որ վաճառելն երկու կարեւոր պաշտօնեայներ որ անոր՝ Մակար Գուլամեանցի դրամական ոճիրները նիւթ բերի էին խօսքի ու քննադատութեան. և ցորչաւի ոչ ոք ներկայացած է դեռ թամարը կնուութեան խնդրելու, ապագային համար զայն իրեն կ'ապահովէ՝ դուրսը այնպիսի սուտեր զուրցելով իր և անոր յարաբերութեանց մասին, որ ո՛չ ոք կը համարձակի անոր ձեռքը խնդրել, և աղջիկը ո՛չ մէկուն այլ ևս կրնայ յատկացուիլ քան Սաչին: Այս յաջողութիւնները տեղի կ'առնեն մինչ երեք տարի անցած է արդէն: Օր մը Բազու կը դրկուի որպէսզի թամարէն հեռանայ, և իր տէրերուն հանտեղի գործերը կատարէ Արրահամ Գուլամեանցի մեծաւորութեան տակ: Նաւթի քաղքին մէջ աւելի ընդարձակ ու լուրջ է Գուլամեանցներու գործը. «Այնտեղ սրանք ունէին բաւական մեծ քանակութեամբ նաֆթահողեր, երկու հանք, մի ահազին նաֆթադործարան, մի տակաւագործարան», ևն. ևն: «Ճշմարիտը խոստովանած՝ առաջին անգամ մանկու յայդպիսի մեծ գործերի մէջ, մի տեսակ երկիւղ զգացի, որ մի գուցէ չըկարողանամ կառավարել, և Արրահամ աղան, տեսնելով իմ անընդունակութիւնը, արտաքսի, թողնելով ինձ, ինչպէս ասում են, չոր տարի վրայ: Բայց մտաբերելով իմ մինչեւ այդ ժամանակ ունեցած յաջողութիւնները, չըվհատվեցի, և Աստուծոյ անունը տալով (նեղ տեղ լինած ժամանակ ևս զիմում էի նրան), սկսեցի գործել»:

Բազուի մէջ է որ, մանաւանդ Արրահամ աղային ի Ռուսիա կատարած ուղեւորութեանց ատեն, Սաչի դառնալով միակ կառավարիչ իր տեսրց ան-

համար գործերուն, — կարող կ'ըլլայ վերջապէս քաղել այն օգուտները զոր մանրամասնութեամբ մեթոտը խոստացած էր իրեն: Ինքն է որ ամիսն անգամ մը կը բաժնէ տակաւագործներու վարձքն ու աշխատանքներուն թոշակները: «Ոչինչ այնքան հեշտ չէր որքան սրանց հաշիւների մէջ խառնակութիւն մտցնելը: Ես ալ ա Վուլամանցներին տուած իմ ամսական հաշիւների մէջ ցոյց էի տալիս մի մշակի փոխարէն երկուսը, աւելացնում էի տակաւագործների գինը: Գործակատարական բարքառով հաշիւների մէջ այդ կոչվում է «վերադիր», և ես, ամեն անգամ «վերադիր» անելով, երկու տարուց յետոյ հաշուեցի և տեսայ, որ ինձ մօտ գոյացել է մի նշանաւոր դրամադրութիւն, որով կարող էի բոլորովին հեռանալ աղա Վուլամանցներից և ինքնուրոյն վաճառական դառնալ: Մակայն ես չչտապեցի: Հարկաւոր էր առաջ գնալ. մի անգամ արդէն սկսել էի, այլևս յետ կանգնելն ինձ համար անհնարին էր: Մանրամասնութեամբ մտաւոր տաած գաղտնիքն այլևս ինձ համար պարզվել էր»: Բայց որովհետեւ օր մը Աղա Վուլամանցներու ընտանիքը բնակելու կուգայ Բագու, Արքահամ աղան զինքը միասին Ռուսիա կը տանի, Թամարէն հեռացնելու համար, թէեւ առաջին բաժանումէն ի վեր երկու տարի անցած ըլլայ: «Փոյթ չէ, ասացի ինքս ինձ, — ես Թամարի վարկն այնպէս չեմ գցել, նրա անունն այնպէս չեմ խայտառակել, որ մէկը վստահանայ նրան մօտենալ: Ինչ կ'ուզեն թող անեն Վուլամանցները. վերջ ի վերջոյ Թամարն իմն է»: Ի Մոսկուայ օր մը Արքահամ աղան կը հարցնէ գործակատարին

թէ քանի՞ տարի է որ իրենց քով կը ծառայէ, քանի՞ անգամ դրամ ստացեր է իրենցմէ, թէ ինչ ըրած է ստացած գումարները, ևն.: Խաչի կ'ըսէ թէ եօթը տարի է որ մտած է աղաներուն քով, թէ չորս անգամ Մակար աղայէն երկու հարիւրական լուսլի, երկու անգամ ալ Արքահամ աղայէն հինգ հինգ հարիւր, ընդամենը ստացեր է հազար երեք հարիւր լուսլի. թէ հօրը զրկած է զանոնք, թէ ծնողքը աղքատ են, շատ աղքատ, և իր թոշակովն է որ կ'ապրին: Մարդը կը հանէ հազար մանէթ կուտայ իրեն, յանձնարարելով որ նոր ու լաւագոյն զգեստներ գնէ, և մնացեալը հօրը զրկէ: «Աստուած ձեր կարողութիւնը տասն անգամ աւելացնի. թող նա ձեզ միշտ իմ գլխին տէր պահի, որ ես էլ ձեր շւաքում ապրել կարողանամ: — Բայց լա՛ւ ծառայիր. խարդախութիւն չանե՛ս իմ գործերում: — Թո՛ղ ձեր հացն իմ աչքերը կուրացնի, եթէ ես մինչեւ օրս մտածել եմ կամ այսուհետեւ պիտի մտածեմ ձեր կամ ձեր շահերի դէմ: Երկնքում Աստուած, ներքեւ դուք էք ինձ համար. իմ խիղճն ինչպէս թոյլ կը տայ ձեր դէմ խարդախութիւն առնել: — Լա՛ւ, գնա՛»: Եւ Խաչի տիրոջը «սիրտուկի փէշերն և կօշիկների ծայրը» կը համբուրէ: Միշտ աւելի վստահելի ու միշտ աւելի ազատ՝ գործակատարը յոյժ երջանիկ կեանք մը կը վարէ ի Ռուսիա երբ Արքահամ աղան քաղքէն կը բացակայի: Ամենէն ընտիր կերուխումը կ'ընէ. թատրոններուն, կրկէսներուն, քաֆէ-շանթաներուն մէջ կը զուարճանայ. զիշերներ կը լուսցնէ ցօփուհիներու հետ. պատահեր է որ ուրիշներու սիրուհիները խլած ըլ-

լայ հազարներ վաճառելով։ Այն երեք տարիները դուր անցուցեր է ուստական քաղաքներու մէջ՝ եղեր են այսպէս խօլ հաճոյից ու հեշտութեան երանաւէտ տարիներ։ «Իսկ երբ Արրահամ աղան զպիս էր, ես իսկոյն հազուստս էլ, բնակարանս էլ, ուտել խմելս էլ փոխում էի և սկսում էի չափաւոր կեանք վարել որպէսզի համեստութիւնս ցոյց տամ նրան»։ Ի Նիմֆի-Նովկորոս՝ օր մը հեռագիր կը ստանայ Մոսկուայէն՝ ծանուցանող թէ Արրահամ աղան մահամերձ է և ղինքը կը կանչէ։ Կը փութայ հոն։ «Խաչի, մեռնում եմ... — Ձհաննամը որ մեռնում ես. մի քիչ էլ վաղ պիտի մեռնէիր, ասացի ես մտքումս. Աստուած ոչ անի, ի՞նչ ես ասում, աղա։ — Ձէ, մեռնում եմ, Խաչի. այն անիրդձմբտանքը տունս քանդեց։ — Ո՞վ է ձեր տունը քանդել, աղա, ի՞նչ էք հրամայում։ — Հրեայ Շաբաթը տունս քանդեց, նա... քառասուն հազար... քառասուն հազար... ա՛խ... — Ի՞նչ քառասուն հազար, աղա, ասացէք. տեսնեմ ինչ է արել անիրաւ Շաբաթը։ — Փողերս կուլ է տալիս... հաշա է անում... ասում է պարտական չեմ։ — Ի՞նչ փողեր։ — Այս տարուայ ֆօտօգէնի վողերը. ասում է տուել եմ Խաչին. կերաւ այն անխղճմտանքը... էն, էն...»։ Բաւական բացայայտ է որ Հրեայն իրաւունք ունի. բայց այնքան հաստատ է Գուլամեանցներու վստահութիւնն իրենց գործակատարին վրայ։ Հիւանդը նոյնիսկ ներում կը խնդրէ անկէ, հանդէպ անոր իր ունեցած անարդար վարմանը համար. «Ձէ, ների՛ր, ների՛ր. ես քեզ կենդանու նման չարչարել եմ, ես քեզ եր-

բէք մարդու տեղ չեմ գրել...։ Բա՛ց արա այն անտուկը, նրա մէջ հինգ հազար մանէթ փող կայ. վերցրո՛ւ, քեզ եմ բաշխում մեղքերիս փոխարէն։ — Ինձ փող հարկաւոր չէ, աղա, ինձ ձեր կեանքն է հարկաւոր։» Եւ գործակատարը «խակապէս» կ'արտասուէ։ Բայց երբ կէս գիշերուն մարդը կը մեռնի, Խաչի կը բանայ անտուկը, և բացի հինգ հազարէն, բան մը չի գտներ։

Տարի մը վերջը գործակատարը Բագու է։ Թամարը դեռ տունն է, և բեռ մէն է ընտանիքին. փեսացու չկայ։ Մակար աղան օր մը չէ թէ կը կանչէ՝ այլ կը հրաւիրէ գործակատարն իր սենեակը. «— Խրիստաֆօր Սերգէիչ, համեցէք նստէք։» Ինքն ալ հարկ չի տեսներ այլեւս «աղա» կոչել վաճառականն և համարձակօրէն կը հարցնէ. «Ի՞նչ էք կամենում ասել, Մակար Պետրովիչ»։ Այդ տեսակցութեան միջոցին Մակար աղան թամարը կը նշանէ գործակատարին հետ։ «Մակար Պետրովիչ, ես արժանի չեմ այս փառքին։ — Ամենից արժանաւորը դու ես. ես հէնց մինչեւ այսօր թամարին քեզ համար եմ պահել։ — Ձէ, Մակար Պետրովիչ, ինձ նման աղքատ մարդը անարժան է ձեր նման հաբուստ ընտանիքի փեսայ դառնալու։ — Սո՛ւս արա. դատարկ դատարկ մի՛ դուրս տար. աղքատին հարստացնելը Գուլամեանցների ձեռքում մի դժուար բան չէ։ Քսանուհինգ հազար մանէթ օժիտը թամարի գլխին է»։

Երբեմնի գործակատարը կ'ըսէ մեզ ի վերջոյ թէ եօթը տարի է որ Գուլամեանցներու փեսան է. թէ կը բնակի իր սեպհական եռաշարկ տան մէջ, և

Թէ կը յիշէ բոլոր անցեալը . այն աղքատ ընտանիքը, ցնցոտիները, ծակ կօշիկները . . . կը յիշէ դարբին Մարութին տուած խորհուրդը և կը համեմատէ իր այժմեան դրութիւնն՝ անոր իր հօր պէս դարբնութեամբ զբաղող որդւոյն վիճակին հետ, և փառք կուտայ Աստուծոյ որ չթողուց իր հօրը՝ հետեւիլ դարբինին առաջարկութեան : «Իսկ ինչ վերաբերվում է մանրավաճառ Թորոսին, որն այսօր մեր քաղաքում առաջին զրամատէրն է, նրա խրատներն երբեք չեմ մոռացել և չպիտի մոռանամ : Մտաբերում եմ նրա հօրս ասած խօսքերը . սուր Խաչին մի վաճառականի մօտ գործակատար, և նա շուտով կը գտնէ փող աշխատելու գաղանիքը : Ես գաղանիքը գտայ, գրաւելով աղա Գուլամեանցների հաւատարմութիւնը ներքի և աններքի միջոցներով : Շատ բաներ եմ արել և արել եմ առանց ինքս ինձ հաշիւ տալու, առանց դիմելու իմ խղճին և նրանից թոյլտուութիւն խնդրելու : Կեղծաւորել եմ, շողոքորթել և ստորացել այն մարդկանց առջեւ որոնք ինձանից զօրեղ են եղել և որոնցից ակնկալութիւն եմ ունեցել : Խաբել, մոլորեցրել եմ ինձանից թոյլերին և պակաս խորամանկներին : Եւ այժմ ոչ ոք չի կարող երես առ երես ինձ յանդիմանել, որովհետեւ ես փող ունեմ, հարուստ եմ : Իսկ ետեւիցս ով ուզում է և ինչ ուզում է թող խօսէ, փոյթ չէ : Առերես ես այժմ ամենից յարգվում եմ, և այսքանը բաւական է : Երէկ Տէր-Վահակից նամակ ստացայ, որով նախկին ուսուցիչս խնդրում է Շ . . . քաղաքի կիսախարխաւ եկեղեցու համար մի զանգ բերել տալ Ռու-

սաստանից : Ես պատասխանեցի թէ ուրախութեամբ կը կատարեմ նրա խնդիրը : Այժմ կարող եմ և միջոց ունիմ բարեգործութիւններ անելու, ես, Խրիստաֆօր Սերգէիչ աղա Առուշանօվս :

Թերեւս այս քանի մը էջերով ես աւելի երկայնարան եղայ ամփոփում մ'ընելու համար քան Շիրվանզատէ իր ութսունուհինգ երեսներով, գործակատարին ամբողջ պատմութիւնն ընելու համար . ա'յնքան իր գործին մէջ կը տիրէ կարճառօտ էականին ճաշակն, ինչպէս կարծեմ ուսասնայ գրականութեան մէջ ընդհանրապէս, և ինչպէս կը վայելէր որ հոս, գործի մարդու մը յիշատակներուն այս պատմութեան մէջ տիրէր աւելի քան այլուր : Բայց այս ութսունուհինգ էջերուն մէջ սեղմութիւնը միշտ հաւասար չ'իրեւիր ինձ : Զօր օրինակ առաջին էջերը համեմատաբար զուրկ են սեղմութենէ, ինչ որ յաճախ կը պատահի պատմողներուն, քանի որ սկսած ստեղծելու դեռ բաւական երկայնարանած չեն ըլլաւ որպէս զի փութան համառօտել : Եւ ինչի՞ կը ծառայեն այդ առաջին երեսները . մեզ սրտմեղու այն ուրախութիւնը զոր Խաչի կ'զգայ՝ անխիղճ քահանային ձեռքէն ազատելով, կարեւորութիւնը զոր ընտանիքին մէջ կը վայելէ իրրեւ ուսումնասիրտ, հօրն ու մօրը անհամաձայնութիւնը Խաչին իսկոյն թէ արծալուրդէ մը վերջը գործի դնելու նկատմամբ, յետոյ, հիւրերուն համար պատրաստուող սեղանին յարգարումը : Կան այսպէս մանրամասնութիւններ որ աւելորդ են՝ հերոսին ոգւոյն հա-

մաձայն չըլլալով, գլխաւոր նպատակին չնպաստելով: Տարօրինակ է սակայն որ գտնուին նաև ուրիշներ որ պիտի նպաստէին անոր, բայց մուցուած են: Չեմ ուզեր անպատճառ այս վերջիններէն նշուած զոր օր. Խաչին սիրած կերակուրը զոր առաջին անգամ մայրը կը պատրաստէ ի պատիւ և ի վայելք ուսումնաւարտ տղուն. կերակուր՝ զոր գործակատարն երեք անգամ կը յիշէ սակայն, առանց անուանելու, թէ և միւս կողմէ ըսէ մեզ թէ այն նշանաւոր օրուան մէն մի ժամը սպաւորուած պիտի մնայ իր յիշողութեանը մէջ «մինչև կեանքին վերջը», և թեպէտ, արդարեւ, նոյն օրուան կեանքէն չատ մը բաներ մեզ պատմէ, ոչ միայն իրեն ընկերակի ու վճռական օրուան մը անմոռանալի բաները, այլ նախ իրեն ժողովրդագիտութեան (folklore) վերաբերեալ իրեր (էջ 24). և խեղճ այդ կերակուրը որ այդ կրկին տխուրանքներով արժանի էր արդէն յիշատակուելու՝ սրտաւ էր նաև իրատառ անուանուիլ՝ հակադրութիւն մը կազմելու համար Պ. Գործակատարին ի Ռուսիա վայելած կերութումներուն և յետոյ իրր մեծատուն ճաշակած համադամներուն հետ: Մուցուած բաներուն կարգէն է, կրնանք ըսել, Խաչին հօրը արհեստը: Չենք գիտեր, և ընդերկար, թէ ինչ գործով կը պարսպի այդ մարդը որ այնքան կարեւոր դեր մը կը խաղայ տղուն կեանքին մէջ, դրացիներն ի խորհրդակցութիւն հըրաւիրելով, և որուն նկարագրին նկատմամբ ալ գործակատարը լիովին տեղեակ կ'ընէ զմեզ (23, 24, ևն.): Եթէ տղուն ուսումնաւարտութեան օրն իսկ, այդ մարդուն՝ առանց բոլէ մը կորանցնելու, անոր

սպազային վրայ հանդիսաւոր խորհրդակցութեան ժողով մը կազմէն ու առանց փոքր արձակուրդ մը տրուել թոյլատրելու զայն գործի դնել որոշելը պատշաճ էրն ալ պատահարաւ, այլ ցոյց տալու համար հօրը գործնական ոգին, ուստի և Խաչին ալ ճանչցնելու համար իրեն ժառանգաբար կամ ընդօրինակմամբ հօրամոյն որդի, հարկ էր ըսել նաև թէ ինչ գործով կ'զբաղէր այդ մարդը: Գրեթէ ութսուն էջ կարդալէ վերջը յանկարծ և այլևս անտարբերութեամբ կը տեղեկանանք թէ կօջկակար է եղեր, Սարգիս անունով: Յարմար ժամանակին ու պէտք եղած կերպով ալ չէ դրուեր նաև, ի մէջ այլոց, յոյժ կարեւոր անձնաւորութեան մը՝ Մակար աղային ֆիզիքական նկարագիրը. զարմանալի է որ գործակատարը կը մոռնայ քանի մը բառով մեզ ներկայացնել ամենագոյն ու պատկառազդու տիրոջը դէմքը որ անշուշտ կեդրոնն էր իր յոյսերուն ու երազներուն: Շատ ուշ, Մակար աղան ճանչնալէս 23-24 էջ վերջը միայն, ճապաղ իմն կը նկարագրէ զայն, կամ մանաւանդ անոր զոր օր. «ուրախ և գոհ ժամանակը». և այդ առթիւ կը գտնենք մանրամասնութիւններ որք ոչ բոլորովին գործի մարդու ոճով ալ պատմուած՝ մեզ պէտք եղածները չեն բոլորովին. «Այն ժամանակ նրա աչքերը կուշտ և ուրախ կատուի աչքերի նման փայլուն էին. յօնքերը բարձրանում, հաստիկ չրթունքները ստէպ ստէպ բաժանվում իրարուց, և նրանց տակից երևում էին սպիտակ ատամները: Նա քայլում էր շուտ շուտ, ըմբշամարտութեան հրապարակի վրայ իրազայող փահելվանի նման, թեկըրը օդի մէջ շար-

ժերով, և լրելիսացնելով իւր չաղ մարմինը: Նրա մարմինն այնքան հաստ էր որ քիչ էր մնում երկայնութիւնն ու լայնութիւնը հաւասարուէին...», և ին: Եւ գործակատարն այս այլանդակ գիրութեամբ վաճառականին գոնէ գէր մարդ մը լլկալը չ'ըսեր մեղ պարզօրէն երբ առաջին անգամ անոր ներկայացուիլը կը պատմէ, ոչ աւելի արժէքաւոր իրերու յիշատակութեան հետ մոռնալով այս զանգուածը որ, արդէն, բարոյական ալ ահագին կշիռ մը ունի հերոսին բոլոր կեանքին մէջ: Իր գործի սկսելուն իրիկունը, Մակար աղային իրրեւ հետևորդ անոր հետ քաղքին փողոցներէն անցնելուն պատմութիւնը գոնէ՝ յարմար առիթն էր պարարտ վաճառականին մարմնոյն նկատմամբ մէկ երկու բառ ըսելու, փոխանակ շուկային թուրք մրգավաճառներուն կերպարանքն ու բարձրադաս կոչերը, անոնց խօսքերը իսկ բառաբառ պատմելու, — իրաւ է նուազ քան կէս էջի մէջ և յոյժ կենդանի եղանակաւ, բայց աւելորդ կերպով, և ուրուագրիչ Շիրվանզատէն կարծես վերածելով ոչ շատ ճահագէտ folklorist-ի մը: — Մոռցուած է դարձեալ կարևոր բան մը. չենք տեսներ (93-94) ինչպէս հետզհետէ փորձառու կ'ըլլայ այս տղան, ինչպէս կը յառաջդիմէ ասպարէզին մէջ, մինչև Բագուի պաշտօնն ու հոն գործադրած նենգութիւնները: Համրակութենէ մինչև վարպետութիւն անցումը նուրբ ու որոշ նշաններով ցուցուած չէ: Ծածուկ բայց հանդիսաւոր վայրկեան մը պարտ էր ըլլալ այն վայրկեանն ուր առաջին խարդախութիւնն ի գործ պիտի դնէր և վերջապէս գտած պիտի ըլլար «փող աշխատելու» գաղտնիքը

զոր դրացի մանրալիւծաւուն առաջին օրէն յիշած էր առանց բացատրելու և որ երկար ատեն խաչի միտքը յուզեր էր ասպարէզին կերպով: Ի զուր կ'ըսէ մեղ: «Մանրալիւծաւ Թորուի ասած գաղտնիքն այլևս ինձ համար պարզվել էր»: Զարմանալի է դարձեալ որ մեղ չի պատմեր այն տպաւորութիւնը զոր կրած է երբ առաջին անգամ աղայէն դրամ է ստացած. նոյն իսկ այդ պարագան ալ պատմուած չէ: Գուշ լա մանցնելուն քով մանկէն եօթը տարի վերջն է որ կ'իմանանք միայն թէ քանի անգամ և որքան «փող ստացել» է անոնցմէ: Ամէն գնով հարստութեան ակնկալուոյց, ոսկեհորթին պաշտաման ամէն բան զոհող այս ծակաչքին կողմէն խիստ տարօրինակ է այդպիսի կարեւորագոյն պահու մը չյիշատակելին անգամ:

Բայց այս փոքր «պատմուածք»ին մէջ այդ մոռացումներէն տարբեր անընականութեանց ալ կը հանդիպի մարդ: Որքան ձիւղ է որ խաչին պէս դաստիարակութենէ զուրկ տղայ մը Գուշամանցներու մաղաղան ոտք կոխելէն սկսեալ տածէ այն խեղճ երազները որ պատմուած են 34 էջին վրայ, — «Գոնէ միայն այսքան ոսկեղէնների կէսն ունենայի, ինչէր չէի կարող անել նրանցով. ամենից առաջ ձեռք կը բերէի մի քանի ձեռք լաւ հագուստներ, թէ՛ ինձ համար, թէ՛ մեր անացիներու համար. կարող էի մինչև անգամ խանութ բաց անել, ...» ևն, — նոյնքան անձիւղ է որ նոյն իրիկունն իսկ երբ Մակար աղային հետ մտեր է եկեղեցի՝ խնդրէ Աստուծմէ այնպիսի բաներ որ տասնութ եօթը տարեկան համբալի մը փառասիրութիւն

ները կ'անցնին. «Առաջին իմ բաղձանքն էր, կ'ըսէ, որ Ած. ինձ չնորհ տայ որ ես աղա Մակարի աչքում սիրելի դառնամ, օրէցօր նրա մօտ առաջանամ, հասնիմ Գրիգորի աստիճանին, այսինքն մինչև մագաղինի դրամարկղը: Այնուհետև աւելի ու աւելի առաջանալով, վերջապէս, ինքս էլ մի օր աղա Գուլամեանց դառնամ, նրա նման հարբատութիւն զիղեմ, փառաւոր աներ չինել տամ, կառքեր, ծառայներ, գործակատարներ պահեմ, և վերջապէս, մեր քաղաքի մէջ աղա Գուլամեանցի պէս ամենքի համար նախանձի առարկայ լինեմ: Այս տեսակ և հազար ու մի ուրիշ բաներ էի խնդրում Աստուծուց, վերջումն էլ խոստանում էի որ եկեղեցի չինել կըտամ, եթէ նա իմ աղօթքը կատարի»: Չեմ գիտեր ինչու Շիրվանդատէ իր ուշիմ, դիտող, կացութեան հասու և գործնական հերոսին ընել կուտայ այս բանդադուշանքները և զայն յանկարծ այսպէս կ'ապուշցնէ: Որքան ալ հեղինակը թուի ձգտիլ գործի մտրդու բնածին տաղանդով օժտեալ և հարստութեան կանխահաւ կիրքով լի տղայ մը ցոյց տալու մեզ իր երգիծական գրչին ծաղրածու սայրով, ճիշտ չէ դարձեալ որ այդ տղան, միշտ նոյն իրիկունը, երբ տիրոջը հետ անոր տունը կը մտնէ, «երանի քեզ, աղա Գուլամեանց», ըսէ մօքէն, «որ կեանքդ անց ևս կ'աչնում այդ շքեղ ու զուարճալի տեսարաններով չըջապատուած սան մէջ: Մարդիկ ասում են թէ դժուրք և արքայութիւն կան միւս կեանքում, բայց ողորմելիները կոյր են, նոյն դժուրքն ու արքայութիւնը չեն կարողանում տեսնել հէնց այս աշխարհում» և հարուստներու

հեշտակեցութեան և աղքատներու առաջտանքին մէկ բաղդատութիւնն ընելէ ետքը՝ «Այս աշխարհում ով որ փող ունէ, նա արքայութեան մէջն է. ով որ փող չունէ, նա դժուրք մէջ է: Փողը գերբնական ոյժ է, նա ամեն բան տալիս է մարդուն, ուրեմն հարկաւոր է ամէն կերպ աշխատել այս ոյժը ձեռք բերելու համար...»: Ի զուր Շիրվանդատէ կ'ուզէ բոլոր ասոնք աղու խորհրդածութիւններ կոչել. «Մինչդեռ ես դարձեալ իմ պատանեկալիս երեւակայութեան մէջ թաղուած զուարճանում էի զբաղի տեսարաններով, յանկարծ...», և ին: Պէտք չէ մոռնալ որ խաչին դեռ երէկ թողած է Տէր-Վահակի ուսումնարանը, և «աշխարհ»էն այնքան միայն տեղեկութիւն ունի որքան նարեկն ու Սաղմոսը կըրնան երբեք սովբեցնել, և որքան չքաւոր խոստամբեր տուն մը որմէ երէկ բաժնուած է դեռ՝ կրնայ գուշակիկ տուած ըլլալ երբեք:—Եթէ հեղինակը բաւական հաւատարիմ չէ պահեր պատմութեան հերոսն անոր տառնուեօթը տարուան միջավայրին ու հասակին, անոր ճաշակներուն ալ զայն համաձայն չէ թողեր, միշտ միեւնոյն իրիկունը. իբրեւ է որ այդ իրիկունն դէպքերը պատմող առևտրական Խ. Սերգէիչը տղայ չէ այլևս, բայց, մէկ կողմէն, կրնար իր երբեմնի տղաւորութիւնները պատմել իր այժմու հայեացքը զգալի լնելով, միւս կողմէն՝ չենք գտնել ամբողջ պատմութեան մէջ տեղ մը ուր ճաշակներու փոփոխութիւն մը ցուցուած ըլլայ դուհիիկ այս տղուն նկարագրին մէջ: Շուկայէն անցած ատեննին կը հանդիպին ծերունիի մը, վիպակին գլխաւոր զարդերէն մին կազմող դրուագի

մը դերակատարին, ուշագրաւ ու խռովիչ կերպարանքով, մեղադարտ՝ բայց նաեւ Գուլամեանցներէն չարաչար անիրաւութեամբ մարդ մը: Քիչ մը վերջը եկեղեցի մասած է Աղա Մակարին ու խաչին պէս: «Վաղեմի տաճարի հնամաշ ու մրտած սիները», ըսել կուտայ Շիրվանշատէ ապաւնի կամ այժմու առեւտրականին, «վերեւից գրկելով իրարու, տարածել էին եկեղեցու պատառոտված փախթիներով ծածկված խոնաւ յատակի վրայ իրանց մութ շուռքը: Իսկ պատուհաններից զուրկ, մաշուած պատերը մուսլիքի և տխուր կերպարանք էին ստացել: Նայելով ծերունու թաւամած ու գունատ երեսին և կնճռատուած ճակատին, ինձ թւում էր որ նրա հոգեկան արամադրութիւնը բոլորովին համապատասխանում էր եկեղեցու մուսլի տեսքին»: Կրնայ կարծուիլ որ հեղինակը տկարութիւնն ունեցեր է պարզապէս իր հայեացքը փոխ տալու հասարակ ու վարնոց հոգի մը կրող իր գործակատարի կտորին: Բայց ինձի կը թուի թէ այդ տեսողութիւնն ու այդ ոճը հեղինակինն ալ չեն: Եթէ այդ օրինակ իրերով զբաղելու չափ ճաշակաւոր լլար՝ 1883ի Շիրվանշատէն, իր շուկայիկ մանչուն այգալիսի լեզու մը չէր լինէր... — Սակայն ծերունոյն առաջին երեւումը փառակին մէջ՝ բնական, ազդու, գեղեցիկ է. պատմութեամբ դէպքերուն յաջող հաւատարմութեան մէջ նոյնքան յաջող անակնկալ մըն է, բնութիւն ճաշակաւորութիւն մը (à-propos) որ հեարդհետէ պիտի եղափոխի (évoluer) մինչև գրեթէ տարրացում «պատմութեամբ»ին նիւթերուն հետ: Բայց արեւեր մարդուն զայրազին արտայայտութեան, ա-

նոր առ Աղա Մակարն ուղղուած անիծալից, աղիտակամ նայուածքներուն գաղափքը, որուն անշուշտ չի կրնար թափանցել խաչին և զոր Շիրվանշատէ խորհրդաւոր իմն առնն մը պիտի ծածկէ մենէ, վերջիվերջոյ մեզ կը պարզուի անբնական ու դրուագին անարժան եղանակով մը. (67, ևն): Վաճառատան գլխաւոր պաշտօնեայն՝ Գրիգորն է որ մեծաւորին բացակայութեանն ու մաղաղային թափուր մէկ պահուն, թէեւ «չատ ցածր ձայնով, գրեթէ չնչինով» իր ստորադաս ընկերներուն կը պատմէ այն ահռելի խորհրդացութիւնը զոր գործեր է Մակար աղան ի վնաս իր խորհրդաւորութեան երբեմնի ընկերոջը, ծերունի թոթովեանցին: Երկաւամիայ գլխ. պաշտօնէի մը կողմէն այս մանրամասն երկարապատում թուրքերանութիւնը բոլոր ընկերներու առջեւ որոց մէջ հինն ալ կայ նորեկն ալ, լսելի ըլլալու աստիճան խաչինն որ Աղային տունը բնակելով և անմասն անձնութեամբ ծառայելով անոր պարտէր յոյժ վտանգաւոր համարուիլ այդպիսի տեղեկատուութեան մը պահուն, անհեթեթ, անկարելի կը թուի ինձ (արդեօք գործի մարդ չըլլար՞նա համար...): Շիրվանշատէ նուազ անճարակ կերպով մը պարզելու էր ծերին խորհուրդը որով սիրեր է նախ, վիսպային ձեւով մը զմեզ հետաքրքրել: խաչին կրնար միշտ նոյն երեւոյթն իր մասնութիւնն ընել Մակար աղային՝ եթէ կտոր բրդուճ ու միայն կասկածելի խօսքեր լսած ըլլար լոկ այդ պատմութեանէն զսր արկղակայն ընէր ըլլար լոկ այդ պատմութեանէն զսր արկղակայն ընէր կա՛մ իր հնազոյն մէկ ընկերոջը միայն, կա՛մ արդէն ծանօթ բան մը պատմելու պէս, այսինքն օ-

տարի մը համար անկապ անխմատ հատակոտորներով, և հոգ չէ, թող շատ ուշ իմանայինք մենք զաղանիքին վերջնական լուծումը, լսյովին տարբեր աղբիւրէ: — Գրիգոր, իր լիակատար յայտնութիւններէն վերջը պատասխանելով իր մէկ պաշտօնակցին որ դառնապէս կը գանգատի այն սարքկութենէն ուր կը գանուին ու կը սողան իրենք ամէնքը, և որ «նուազ խաբերայութիւն, նուազ յանցանք» չի համարիր այդ ընթացքը «քան Գուլամեանցների և Թովթովեանցի աւազակութիւնը», Գրիգոր՝ ընկերոջը զիտողութիւնները ընդունելով հանդերձ, այդ սարկական վարմանց անհրաժեշտ ըլլալը սակայն կը դաւանի բացէ ի բաց, յոյժ կաբեւոր tiradeով մը (73) որու վրայ վերջը պիտի խօսիմ, և ուր կ'ըսէ զոր օրինակ. «Եթէ չխոնարհվենք, չհնազանդվենք սուր Գուլամեանցներին, այս աշխարհում իսկի ապրել չենք կարող: Նրանք սիրում են կեղծաւորութիւն—մենք էլ պիտի կեղծաւորենք. նրանք...», և այլն: «Տեսնո՞ւմ ես, այնօրուանից, երբ դու մի փոքր հակառակութիւն ցոյց տուեցիր Մակար աղային, աչքից ընկար, չը նայելով որ դու ճշմարիտն էիր խօսում»: Արդ, դուցէ Շիրվանդատէ այս ճառը դրած է արկղակալին բերանը՝ անոր պահ մ'առաջուան ծանր յայտնութիւնները չքմեղելու, կարելի չնելու... մըտքով: Բայց ո՞չ թէ այդ թուրքերանութիւնն, ընդհակառակն ի նպատակ մեծաւորներուն պահուող հերմէսական լուծիւն մը արդարացնելու համար միայն կրնար այս դաւանանքը պարզել սալ անոր: Աւելի հեռուները, 89 երեսին վրայ, ինձ անդնա-

կան կը թուի նաև այն «բարակ տախտակեայ միջնապատ»ը որ Աղային տան մէջ խաչի խուցը կը բաժնէ ծառայներու սենեակէն, և ինչ որ անոր ընդմէջէն կ'իմանայ գիշեր մը խաչի սպասաւորն լուսն բերնէն՝ Թամարին նկատմամբ իր տարածած զրոյցներուն արդէն իրագործուող արդեանցը մասին: Թերեւս «տախտակեայ միջնապատ»ը շատ թեթեւ զիւտ մը չըլլար, եթէ ուրիշ անգամ գործակատարը չահագործած ըլլար զայն ընդդէմ շատախօս ծառայներուն, Աղային մէկ պատուէրին համաձայն անոր տեղիկութիւն հաղորդելով այն այլևայլ խօսքերուն մասին զոր Գուլամեանցներուն նկատմամբ կ'ընէին «սովորաբար»: Այս հոգածու «սովորաբար»ն ալ միջնորմին գոյութիւնն և անոր շնորհիւ յառաջ բերուած պարագայն չի կրնար բաւական արդարացնել, ցորչափ ըստ խաչի նկարաւորին ու վիպակին ոգւոյն Շիրվանդատէ «միջնապատ»ը գործածած չէ նախապէս: Եւ յետոյ, վարմանալի չէ՞ որ ծառայներէն մին՝ ընկերներուն պէս ինքն ալ «միջնապատ»էն չկասկածելու չափ միտմիտ՝ կարող ըլլայ սակայն կռահել խաչի զրոյցներուն ստույգութիւնն ու նպատակը. «Ահա նա լուր է տարածել» կ'ըսէ այդ մարդը, «թէ իբր Թամարը սիրահարված է իւր վրայ, իբր վաղուց արդէն իրահարված է իւր վրայ, իբր վաղուց արդէն պաշարվում են, և այլն. հակառակում ես. է՛հ, քաղաքը կ'իմանայ այս բանը, էլ ո՞վ կը մօտենայ խեղճ աղջկան. Աղա Գուլամեանցները կը տեսնեն որ իրանց աղջկայ անունը կոտորվել է, ճարահատված կը վերցնեն ու կը տան խաչին»: Երբեմն կարծես սակի հետաքրքրական քան ընտանի կա-

ցութիւններու բարեկամ է վիպագիրը, և կատակերգականին քան իրականին հետամուտ: Պզտիկ սրբապրութիւն մը այս տեսարանին մէջ, ու կանխաւ միջնորդին մէկ գործածութիւնը լրտես գործակատարին կողմէն, բաւական պիտի ըլլային «միջնապատ»ն աւելի տոկուն դարձնելու քննադատութեան: Ստուգիւ, որքան վայել է վարպետորդի խաչին՝ լսել իրեն վերաբերեալ կարեւոր տեղեկութիւններ՝ սատանայական բախտաւորութիւններով: Եւ արդէն, առաջին անգամ չէ որ խաչի բախտն իսկ է Շիրվանդատէ նոյն ինքն:

Սակայն այս գործին մէջ նկատառման արժանի մանաւանդ ուրիշ բաներ կան:

Կ'երևի թէ Շիրվանդատէ ուղած է մեզ բացառել թէ ինչպէս շողոքորթութիւնն ու խորամանկութիւնը խղճի ու է արգելքէ դերձ, կրնան մարդուս բախտը չինել այս աշխարհին մէջ: Ձեռ կարծեր որ ուղած ըլլայ ցոյց տալ մի միայն ի բնէ գործի տաղանդ ունեցող ու բախտաւոր ալ մէկու մը հոգին: Բացի խեղճ դարբին Մարութէն որ ճոխ կեանքի վրայ գաղափար անգամ չունի, պատմութեան միւս գրեթէ բոլոր դերակատարներն՝ աւելի կամ նուազ յայտնապէս կ'ընդունին յաջողութեան այն պայմանները զոր կը յանձնարարէ մանրաւաճառ թորոս, և որոց անվհատ ու կէտ առ կէտ գործադրութեամբ է որ ողորմելի պատանի մը՝ խաչին, կ'ըլլայ մեծաղօր մեծայարգ վաճառական: Մտնաւոր տաղանդի մը հարկ չկայ, ըսել կ'սկզբու կարծես, կեանքի մէջ յաջողելու համար. կը բաւէ կեղծաւորել, շողոքորթել, խաբել ու չխղճահարիլ:

Բայց վիպագիրն, իրեն ղիւրութեան համար, թողեր է իր երեւակայութեան չինել այնպիսի մէկը որ կը թուի կանխաւ ունենալ յաջողութիւնն ապահովող ամէն հիմնական ձիրք, որ տաղանդաւոր գործի մարդ ծնած է արդէն: — Եթէ քիչ շատ ամէն մարդու համար յաջողութեան պայմաններն էին համընդհանուր ստրկութիւն և յամառ խաբէութիւն, Հեղինակը պէտք չէր որ մեզ ներկայացնէր ի ծնէ ատոնց միայն կարող մէկը, որպէս զի կարենար մեզ համոզել. վասն զի գործակատարն այնքան ի ծնէ ընդունակ է պարտադրուած կանոններուն հետեւելու, որ չենք տեսներ թէ շեղած է երբեք անոնցմէ, թէ պատահած է որ թերացած ըլլայ իր ընդգրկած մեթոտներուն մէջ, և հետեւաբար այս կամ այն վնասը կրած, այս կամ այն յապաղումն իր յառաջնադասութեան մէջ, ուստի աւելի քան իր յառաջին ըմբռնած ըլլայ ճշմարտութիւնը երբեք խորապէս ըմբռնած ըլլայ Այսպիսի բան չկայ: Իսկ եթէ Հեղինակը ներկայացնել կ'ուզէ գործի մարդու ամէն յատկութիւններով օժտեալ մարդկային հմուշ մը, որ սատակապէս կ'իւրացնէ, զրեթէ կը յղանայ յաջողութեան տանող ամէն անվրէպ միջոցներ, այդ պարագային իր խաչին՝ անսովոր և բեւոյթ մը կազմելով՝ արպարի արժէք չ'ունենար, գործի կեանքին վրայ հարազատ լոյս մը չի տրուիր. չի կրնար ընդունիլ տալ մեզ շողոմարար ծառայականութեան և անպատկառ ստութեան կարեւորութիւնը, միահեծան դերը կեանքի մէջ. ու նոյն պարագային, դարձեալ միեւնոյն սկզբունքներուն թէ՛ բազային, դարձեալ միեւնոյն սկզբունքներուն թէ՛ Մակաբ: Աղային, թէ՛ քահանայ մանրաւաճառին, թէ՛ Մակաբ: Աղային, թէ՛ քահանայ

նային, թէ՛ արկղակալ Գրիգորին, թէ՛ Խրիստափոր Սիրադեղի կողմէն զրեթէ միեւնոյն սճով քարազուկին անխմատ կ'ըլլայ: Ի չա՛հ ճշտութեան և ի նըպատ այդ յաջողիչ ընթացքներուն ջատագովութեան, հարկ էր որ Շիրվանշատէ իր հերոսը նուազ խոհեմ, նուազ աշալուրջ երեւան բերեր. հարկ էր որ սխալեցնէր մերթ իր սկսնակ գործակատարը: «Չնչին» սխալ մը միայն ընել կուտայ անոր ի Բագու, որ սակայն պէտք եղածը չէ (էջ 92). — համբալուծիւններով ընդմիջէր անոր անթերի վարպետութիւնը (savoir-faire) որ պատմութեան սկիզբէն կատարեալ երեւան կուգայ և մինչեւ միւս ծայրը կը մնայ կատարեալ, իբրեւ թէ այս տարօրինակ տղան իր աշակերտութիւնն արդէն ըրած լինցուցած ըլլար Տէր-Վահակի անաշխարհիկ դպրատունին մէջ, — գործուած սխալներուն հետեւանքները կրել տար անոր, յետոյ լաւ եւս անոր զգալ տալու համար նախընկալ սկզբանց անողորքութիւնը. մահաւանդ որ՝ դպրոցին մէջ տղուն յաճախ արժանանալը Տէրատէրին «Փալախիկ»ին, ցոյց կուտայ թէ շատ պատուիրանապահ չէ եղած, և գիտենք թէ մէկու մը դպրոցի կեանքը ուրուագիծն է դուրսի կեանքին զոր պիտի վարէ յետոյ: — Իրաւ է որ Խաչիկ մատնութեամբ վատրուած համարձակախօս պաշտօնեայններուն պատիժը բաւական ազդու դաս մըն է, բայց ոչ ի ծնէ օժտակներուն համար որպէս կը թելադրուի մեզ տեսնել Խաչին, որ այդ դասն առնելէ առաջ եղեր է արդէն ճարպիկ՝ գործակատարներուն խօսակցութեան ականջ դնելու և ամէն բան տիրոջը հաղորդելու չափ:

Յետոյ, խիստ ընտան է որ ընթերցողն այս երկատասարդին պատմութիւնը կարդալէ ետքը բերուի խորհելու թէ անսխալի կերպով խելացի այս տղան նաեւ բախտաւ որ մէկն է. բախտէն պաշտպանուած ու առաջնորդուած արթուն իմացակաւ նութիւն մը որ այդ մտերիմ նախախնամութենէն ընծայուող ամէն պատենութենէ գիտէ օգտուիլ: Պատմուած դէպքերուն մէջ չկայ հատ մը որ արգելու կամ չհաստատէ ընթերցողին այդ տպաւորութիւնը: Ըստ այսմ, այն տեսութիւնը որ կը բղխի բոլոր պատմութենէն՝ չողոքորթութիւն ու սուտ, յաջողիւ համար՝ իր առաջին կարգի արժէքէն կը զրկուի, և բախտի պայմանաւ միայն կ'ունենայ նշանակութիւն, եթէ բողբոջվին տեղի չի տար բախտին, որ, ինչպէս ժողովրդական խմատութիւնը կը ճանչնայ վաղուց, բոլոր կարողութիւններէն գերիվեր պայմանն է ամէն յաջողութեան: Բայց վիպակին հերոսն իր յիշատակներուն մէջ ոչ մէկ տեղ կը հաճի յիշել այդ խորհրդաւոր բառը, որ անոր յաւակնտու գիտակցութիւնն ու կամքը պիտի վերածէր իրենց ճշգրիտ արժէքին: «Միջնապատ»ին ետեւ խօսակցող ծառայներն ալ, որ Խաչիկին վրայ խօսող միակ անձերն են այս պատմութեան մէջ, «Խաչին խորամանկ տղայ է», կ'ըսեն, յիմարները, և չեն կրնար ըսել նաեւ «բախտաւոր էլ տղայ է»:

Յայտնի է որ Շիրվանշատէ չի հաւատար բախտին: — Վարդիկան մը թոյլ արուի ինձ այս չեղուած մը որ արդէն շատ հեռու չպիտի վարէ զիս — բայց եթէ հաւատար, ինչի՞ գործածէր իր տեսութիւն

ներն. ի՛նչպէս արժեքներ իր յառաջադրութիւնը (these): Եթէ վիպագիրք հաւատային սակայն բախտին, թէ՛ գործերին կը դիւրանար, թէ՛ կը դառնային ճշմարտութեան համաձայն: Աշխարհքը տեսանելի նկարագիրներու և դէպքերու արտամարանութեամբ չէ միայն որ կը վարուի, այլ նաեւ անձանթ ոյժերու ձեռքով որք ունին իրենց թաքուն, անհետեւելի արտամարանութիւնն, անտարակոյս աւելի անողք քան զայն՝ որ արուած լլայ վիպագրի մը յղանալ կամ պատմիչի մը գտնել: Ընդունայն չէ որ մարդիկ՝ որ խիստ լաւ դիտեն սկզբունքին, կամեցողութեան, կորովին ինչ ըլլալը, միեւնոյն ատեն բախտ մըն ալ կը ճանչնան իրր մեկնութիւն այլապէս անբացատրելի, անպատճառարանելի դէպքերու: Այնպէս որ՝ եթէ դրապաշտք ոմանք կ'ըսեն թէ այդ դաւանանքը ոչ այլ ինչ է քան արդիւնք իրաց բոլոր պատճառները չտեսնելու, և քան մէկ հնարքը խեղճ ազխտութեան, ևս ալ պարզապէս նոյն բանը կ'ըսեմ անոնց որ բախտը կը ժխտեն. բախտութեանը, կ'ըսեմ, խեղճ ազխտութեան մը գիտն է. արդիւնք է երեւոյթներու բոլոր պատճառները տեսնելու անկարողութեան:

Արդ, Շիրվանզատէ իր բազմաթիւ նախորդներուն ու ժամանակակիցներուն պէս «իրապաշտ» է, այսինքն զրապաշտ մի գրականութիւն. ըսել է մէկը՝ որ զգայարաններուն սովորական սահմաններէն ներս կը դեգերի՝ խոհեմազարդ անձնդիւր չափաւորութեամբ...: Բայց իր բախտութեան «իրապաշտ»ութիւնը չէ կարող արգիլել իր խառնաժուր Սէրգէիֆի փախուստը ա՛յն սկզբունքներուն ձեռքէն

որոց կ'ուզուէր որ արդիւնքն եղած ըլլար, և հնազանդիւն իրապէս անոնցմէ տարբեր ուժերու՝ իր գուհիկ այլ բարեացակամ հանձին: Վասն զի անհեթեթ է որ Տէր Վահակի մը դպրատունէն ընթացաւարտ խակամիտ Սաչի մը ինը տարուան մէջ անսայթաք յառաջխաղացութեամբ ըլլայ իր խառնաժուր Սէրգէի մը և քան ու հինգ հազար մանէթ զրամոժիտով աղջիկ առնէ՝ շնորհիւ յառաջադրութեան մը:

Այժմ, ահաւասիկ բուն խնդիրը որ կը ծագի Գործակաւսարի Յիշատակարանից»էն: – Ի՞նչ են Շիրվանզատէի համոզումներն իր վիպակին կեղծաւորութիւն նշանաբանին ետեւ:

Իր հերոսը՝ Թամարը սեպակահանելու համար յղացած զրապարտութիւններուն ակնարկելով կ'ըսէ. «Յանդուգն և յանցաւոր էր այդ միտքը»: Յետոյ նոյն այդ «միտքը» կ'անուանէ «չար և սատանայական»: Իր սովորական միջոցները կ'ընդունի «ստոր և անազնիւ»: Ի վերջոյ, երբ մեծարոյ առեւտրական մըն է՝ կ'ըսէ ի մէջ այլոց. «Շատ բաներ եմ արել, և արել եմ առանց դիմելու իմ խղճին և նրանից թոյլտուութիւն խնդրելու»: Ասոնք, և նմանօրինակ քանի մը խօսքեր ալ, ընդամենը բաւական սակաւաթիւ (կ'երեւի անոր համար որ եթէ աւելի բազմաթիւ ըլլային, Սաչի պիտի գուցէ դադրէր ըլլալէ ինչ որ եղած է միշտ), չափազանց չափ են սակայն իր խառնաժուր Սէրգէիֆի մը համար: Կրնայ հեղինակը չվախնալ աւելի չափ խօսեցնելէ իր հերոսին խիղճը, քանի որ այնքան չափ խօսեցուցեր է զայն: Այդ իրա-

տափօրը աղուոր աչքընքուխով սատանայ մըն է . զազիր անամօթ մը , ցածողի վատ մըն է անիկա : Վերոյիշեալ խօսքերուն մարդը չէ բնաւ : Կրնար ամենայն անդորրով ըսել . « Կան ապուշներ , եղկելիներ , որոց համար այսպիսի մտածումներն ու արարքները ոճիրներ են » : Եւ տակաւին ասիկա ճշգրիտ մէկ արտայայտութիւնը չպիտի ըլլար իր էապէս նուաստ հոգւոյն : Ուրեմն :

Կը թուի թէ Շիրվանդատէ ուրիշ միջոց չէ գտեր իր պաշտօնական կամ իրական զգացումներն ու խորհուրդները յայտնելու իր մարդուն պէս մէկու մը նկատմամբ , բայց եթէ անոր բերանը դնել զանոնք : Սակայն քանի որ խնդիրն այսպիսի պատմութեան մը վրայ է , Հեղինակին առաջին սխալն է հերոսին խօս պատմել տալն անոր յիշատակները : Այս կերպով Հեղինակը նեղութիւն պատճառած է ինքզինքին՝ իր ճաշակները Խաչին չընծայել ստիպուելով ամէն վայրկեան , և նեղութիւն կը պատճառէ մեզ ալ՝ ընդհակառակն իր ճաշակները կամ իրեն վայել արամադրութիւններ երբեմն անոր ընծայելու մղուելով , ինչպէս երբ մերթ խղճի , մերթ դեղազիտական հասկացութեան տէր կը դարձնէ զայն բռնի : Եթէ Խրիստափօր Առուշանօվին չյանձնէր իր պատմութիւնն ընել մեզ և երրորդ դէմք տար անոր , ազատ պիտի ըլլար Շիրվանդատէ այն ձգտումներուն մէջ զոր կը վայելցընէ ինքզինքին : Եւ մենք յայնժամ իր հարազատ դատաստանն ալ թերեւս պիտի ճանչնայինք նկատմամբ իր գործի մարդուն :

Ստույգ է այս : Հեղինակը պիտի խօսէր այն

ատեն . պիտի դատէ՞ր այս գործակատարի հոգին : Չէ՞ որ « Իրապաշտ » է . միթէ իրապաշտք սովորութիւն ունին դատելու ինչ որ կը յաւակնին ցոյց տալ :

Վիպագիրն ի զուր քանի մը խղճային վերապահութիւններ ընել կուտայ այդ անխիղճ մարդուն : Չենք գիտեր թէ ի՞նք ինչ կը խորհի ստուգապէս մանրամասնաւ Թորոսի և բոլոր անձերուն նշանարանին նկատմամբ . համամիտ է անոր արդեօք թէ ոչ ամենեւին : Աւագակի մը նկարին հեղինակը համամիտ կրնայ չըլլալ իր օրինակին աւագակութեան . բայց ա՛յլ է գեղարուեստ , այլ է գրականութիւն , որքան ալ նման ըլլան իրարու : Սրուեստագէտն յաճախ իրերը չի նկատեր բարոյականին հետ իրենց աւնչութեան մէջ . բայց գրագէտը որ չի՛ կրնար իր գրչով յաւակնիլ ոչ երաժշտութեան , ո՛չ նկարչութեան , ո՛չ արձանագործութեան , ո՛չ մէկ գեղարուեստի , անիկա՞ պարտի նկատել իրերն իրենց այն արժէքին ու նշանակութեան մէջ զոր ունին հանդէպ խմաստութեան , զոր ունին անոնք հանդէպ մարդկային հոգւոյն կատարելագործումն ուղղակի վարող յաւերժական օրէնքներուն , բարոյականին : « Իրապաշտ » ութիւնը պէտք չէ որ արգիլէ վիպագիրն զգալի ընելէ իր ալ մտածումներն հանդէպ իր պատմած նկարագիրներուն և արարքներուն : Եթէ լուռ մնայ , եթէ բաւական պայծառ կերպով չյայտնէ թէ ի՞նչ է իր մտածութեանց ներքին իրականութիւնն ալ արտաքին իրականութեանց առջեւ , կը թոյլատրէ մեզ խորհիլ թէ կ'ընդունի իրերն ինչպէս որ են , մանա-

ւանդ երբ Գործ. Յիշատակարանիցին պէս՝ վարնող ու համաշխարհիկ նշանաբանի մը կիրառումը պատմող վէպի մը վրայ է խնդիրը:

Կարդացէք 73, 74, 75 էջերը, ուր Գրիգոր արկղակալը, կեղծաւորելու, խաբելու, կողոպտելու հարկը պերճախօսաբար կը ջատագովէ: Ամբողջ գործին մէջ ամենէն ազդու էջերն են անոնք, վամանգի ահաբեկիչ են: Եթէ նոյնիսկ ամբողջ գործն երգիծանք մը նկատենք, այդ էջերն ուրիշ բան կը ներկայացնեն. անոնք համարձակօրէն կը չքմեղեն բոլոր ինչ որ երգիծանքի առարկայ է միւս երեսներուն մէջ. անոնք մնացեալ բոլոր երգիծանքին պատասխանն իսկ են: Ես գրաւ կը դնեմ որ եթէ Շիրվանդատէի մէջ վիպագիրն է որ պատմած է բոլոր մնացեալը, հոս մարդն իսկ է որ կը խօսի այդ ճառը: Սա խօսքը կայ հոն. «Ես հասկացել եմ որ վաճառականութեան մէջ մարդ չի կարող մնալ ազնիւ, մաքուր ճշմարտախօս»: Նաեւ սա խօսքը. «Անիրաւ ոսկին ամեն բան մարդուս մոռացնել է տալիս, ամէն բան—խիղճ, հոգի, հաւատ»:—Ի՞նչ ընենք ուրեմն: Վաճառականութիւնը սակայն նոյնչափ անհրաժեշտ է որչափ և աւելի քան ուրիշ շատ մը արուեստներ. դրամը՝ իրրեւ փոխանակութիւն ըստած կենսական գործին միջոց, և իրրեւ ստացուածք, անհրաժեշտ է նոյնպէս: Եթէ կան այլուր կամ պիտի ըլլան հոս քաղաքակրթութիւններ որ ատոնց պէտք չունենան՝ չենք գիտեր. հոս էական են. ուստի, ըստ Շիրվանդատէի՝ պէտք է որ գլուխ ծռենք ատոնց անմիջական արգասիքներուն՝ արծաթսիրութեան, ստրկութեան,

ստութեան:—Թողնւնք որ մարդ միայն արծաթսէր չէ, այլ նաեւ հեշտասէր. և նոյնչափ «անիրաւ» ըլլալու են սեղանն ու կինը...: Այո՛, որովհետեւ Գրիգորին ազդու խօսքերէն վերջը գրագէտին վայել մտածում մը չենք գտներ, կ'եզրակացնենք թէ համոզուած պաշտօնէին խօսքերուն մէջ իսկ են վիպագրին գաղափարները, թէ ինքն իսկ է որ մեզ կը սովորեցնէ... վաճառական չըլլալ ամենեւին, կամ, եթէ անպատճառ պիտի ըլլանք, ինքն է որ կը յանձնարարէ մեզ ըլլալ միանգամայն կատարի շահախնդիր մը, գարշելի կեղծաւոր մը, ու ստախօս մը, անպատկառ:

Կայ մէկը,--լսած եմ արդէն վերերը, -- վաճառատան պաշտօնեայնորէն մին, որ իրենց ստրուկի անբարոյութեան դէմ կը բողոքէ, և որո՛ւն պատասխանելով է որ այդ վիճակին հարկաւորութիւնը կը փաստաբանէ Գրիգոր: Բայց այս վերջնոյն պաշտպանողականէն վերջը դժուար է գտնել թէ ի՞նչ պիտի կրնար ըսել դեռ միւս պաշտօնեայն, որ տկարակամ գանգատող մըն է միայն, և պատասխան մը տալու ալ հնար չունենար, որովհետեւ... Շիրվանդատէ մարդ կը բերէ վրայ:--Ուրիշ անձ մը պէտք էր մեզ. մէկը՝ որ ազատօրէն զգայնէր մեզ իր բարոյական անձի խղճմանքը, աշխարհքէն անկախ այլ զայն ստուգիւ վարող անյեղի ճշմարտութիւնները. մէկը՝ որ ըսէր մեզ թէ արդարեւ «յաջողելու» համար պարկեշտութիւնը բաւական չէ, թէ քծինքը, շողումն ու սուտն ու կեղծիքը հարկաւոր են աւելի կամ նուազ. թէ սակայն «յաջողիլ» ըստածն էական չէ՛, ինչպէս օրինակի

համար էական է տառապիլը, թէ մեզքը նոյն իսկ անյգ ճոխութեան ու զօրութեան ձգտիլն է, կեղա-կաշծ անկախութեան մը նպատակով բաղձալն է ստացուածքի և տիրապետութեան, թէ անկախու-թիւն յորջորջուածն յաճախ բռնակործուած ու բռնազործուած ազատութիւն մըն է, վասնզի ա-զատ է նա՛ միայն որ համաձայն է Օրէնքներուն:

Կ'ստիպուիմ ժտածել ո՛չ միայն թէ բարոյա-կանը որմէ վարուած է Շիրվանզատէ իր այս գոր-ծին մէջ, շատ վարանոտ, անհամարձակ բան մըն է, Խրիստափօրին և իր նմաններուն հասարակ աշ-խարհայեցողութեան հետ չափուելէ վախցող. այլ նաև թէ երբ այդ աշխարհայեցողութիւնն ինքզինքը կ'արդարացնէ՝ մաքառելով բարոյական սկզբունքնե-րու դէմ, Շիրվանզատէ, լսիկ մնջիկ, կ'անցնի պար-զապէս Գրիգորներուն, Խրիստափօրներուն կողմը: Քանի որ, կ'ըսեմ, Գործակաւարի Յիշատակաւա-նիցին Հեղինակը զգալի չըներ մեզ իւրավայել դատաստան մը իր պերճախօս ու հրապուրիչ հե-րոսներուն նկատմամբ, կը խորհիմ թէ հաւանա-կանաբար չունի բարձրագոյն անվիճելի սկզբունք-ներ առանց որոց անհնար է դատել, և ներքնապէս ձայնակից է անոնց զոր կ'երգիծանէ: Եւ չէ՛ թէ Շիրվանզատէ (ու իրեն պէս ո՛ր և է անբարբառ իրա-պաշտ) իր հերոսները չի դատեր վասնզի իրապաշտ է, այլ ընդհակառակն իրապաշտ է, որովհետեւ չի դատեր: 1883ի վիպագրին համար թող այս կար-ծիքներն հայոյսանք մը չհամարուին. քանզի կը սի-րեմ ընդունիլ որ անուանի վիպագիր-թատերագիրը, այժմ աւելի փորձ ու հասուն, աւելի բարեացակամ,

ազատ է այլևս աւելի տեսլապաշտօրէն խորհելու, և դիւրին է այլևս իրեն... «Ծ*** քաղաքի կիսախար-խուլ եկեղեցու համար մի զանգ բերել տալ Ռու-սաստանից»:

Եթէ, այնուհանդերձ, այս «պատմուածք»ը համաձայն չէ բարձրագոյն ճշմարտութիւններու որ մարդկային կատարելագործումը վարելով իրաւունք ունին նաև գրադէտին գրիչը վարելու, կ'թէ այս երկին ինչ ինչ կողմերն ալ համաձայն չեն Հեղի-նակին յառաջագրութեան, և հետեւաբար, խորին և հիմնական կապակցութեանց անզոյութեամբ հո-գեւանական տարրը մեծապէս թերի է Շիրվանզա-տէի այս գործին մէջ, — պարտիմ ըսել վերջապէս, ի պատիւ Կովկասահայ վիպագրին թէ ինչ ինչ յատկութիւններ ալ կը յայտնուին հոն, և հաւա-նականաբար շատ աւելի բացորոշապէս:

Վիլաւոր դերակատարներուն նկարագիրը, զոր օրինակ, ի նկատ առնուած է անքան խղճմտօրէն, որ զայն դիւրաւ կ'որոշենք իրենց խօսքերուն որ-քան արարքներուն մէջ: Խրիստափօր Սիրգէիչը, Գուլամիանց Մակար Ազան և եղբայրը, մանրա-վաճառ Թորոսը, Թամարն անգամ որ շատ քիչ խօ-սած ու գործած է բոլոր պատմութեան մէջ, աւե-լի կամ նուազ որոշ նկարագրիքներով ներկայացուած են: Եւ Հեղինակը պէտք ունեցած չէ՝ իր յիշա-տակները պատմող գլխ. անձին բերանը դնելու տե-ղեկութիւններ այս կամ այն անձին ընաւորութեան նկատմամբ. խօսեցուցած է զանոնք, գործել սուած է անոնց, և ասիկա բաւած է ահա: Զմեզ նախա-

պաշարած չէ ծանօթութիւններով, այլ ունինդրելու դիտել տուած է մեղ. և մենք մեր աչքերով ու ականջներով դէմյանդիման կը ճանչնանք Յիշատակաւն անձնաւորութիւնները: Կարծեմ թէ այս յաջողութիւնը Շիրվանդատէի ամենէն անվիճելի տաղանդներէն մին է: Արդարեւ, ինչ աւելի դիւրին պիտի լլար վիպագրի մը համար՝ քան բնաւորութիւնները պատմել, և յետոյ խօսիլ ու գործել տալ անոնց, ա'լ առանց փոյթ ընելու թէ խօսքերն ու գործերը կատարելապէս կը պատշաճին թէ ոչ այդ ծանուցեալ նկարագիրներուն, թէ հաւաքատօրէն կը բղխին անոնցմէ: Շիրվանդատէի համար, որ միանգամայն թատերագիր է, մեծ թերութիւն մը պիտի ըլլար այդ. իր այս վիպակը մեզ կրնայ մակարերել տալ թէ որպիսի կարողութիւն կիրարկած է իր թատերախաղերուն մէջ, նկարագիրները խօսքերով ու գործերով երեւան բերելու համար:

Կայ դարձեալ այս երկին մէջ ուրիշ յատկութիւն մը, որ կ'ենթադրեմ թէ մեծ տեղ մը կը գրաւէ Հեղինակին արդի դրուատեալ արժանեաց մէջ, և որ վիպագրի մը՝ ինչպէս թատերագրի մը համար, ըստ իս, ա'յնչափ էական է որքան պատճառն իսկ է վիպագրութեան կամ, աւելի առաջ, թատերագրութեան, և որքան այդ սեւերու գրագէտք ընդհանրապէս չեն յաւակնիլ խօսիլ փոխառութեան կամ քննադատներու, այլ միջին ու թոյլատու խորհուրդութեան տէր հասարակութեան մը: Յատկութիւնը որու կ'ակնարկեմ, այն է որու չնորհիւ Շիրվանդատէ գէպքեր կը յղանայ և կը վարէ:

Արդարեւ վէպն ու թատրը գոյութիւն չէին ունենար եթէ արարքներու և դէպքերու նկատմամբ հետաքրքիր չլլար մարդ: Ներկայ գործին մէջ, գլխաւոր իրողութիւններն ըլլան թէ յարակից, օժանդակ մանրագէտներ, — բաց ի Սաչին անսխալ անսայթաք և կարծես ոստումներով յառաջխաղացութեանէն, և արկղակային թուրքերանութեան տեսարանէն, և դէպքերու շարքին մէջ չղներով, բնականաբար, Սաչին կանխաճառ երազները, — բոլոր պատահարները բնականօրէն տեղի կ'ունենան, բնականին հեշտալի, կենդանի դիւրութեամբ կը յաջորդեն իրարու: Ոչ մէկ ճիգ անոնց կազմին ու կարգին յղացման մէջ: Երբ մարդ Գործ. Յիշատակաւնիցը կ'ընթեռնու, մանաւանդ առանց զայն քննելու պաշտօնի, դիւրաւ անձնատուր կ'ըլլայ ընթացքին հոն պատմուած իրերուն որոնցմէ կը վարուի յանդգայս, որոց մէջ կ'ապրի գերակատարներուն հետ, և որք իրականութեան ճշմարիտ զգայութիւնը կուտան իրեն: Շիրվանդատէ գէպքերու ճարտար շարադրող է հոս. և հոգեբանի յաւակնութիւններ չտածող որեւիցէ վիպագրի փառասիրութեան արժանի այս կարողութիւնն արդէն իրաւարտ է Հեղինակին մէջ: Որպիսի բնականութիւն, օրինակի համար, իրողութեանց այն շարքին կամ հիւսքին մէջ զոր մեզ կը ներկայացնէ իրիկունն այն օրուան ուր Սաչի մտած է Գուրամանցիներուն քով, երբ Աղա Մակար իրեն հետ տուն պիտի տանի Սաչին (38—44): Մաղաղայէն դուրս ելլենէն մինչև տուն տեւող ժամանակն ու միջոցը յատկացուած են, կատարեալ յարմարութեամբ:

թեամբ, յոյժ անսեթեւեթ, կարծես ինքնակ, կարծես Հեղինակէն անկախաբար պատահող մանրադէպէրու որ կը ծառայեն միանգամայն պատմութիւնը դարդարելու, հետաքրքրութիւն շարժելու, և շարունակելու բացատրութիւնը վիպակին անձերուն: Բայց նաև գլխաւոր դէպքերն ալ շատ ճիշտ, շատ նպատակայարմար ընտրուած են. — պակասներ միայն կան տեղ տեղ, ինչպէս դիտել տուի: — Շատ պատեն յղացում մըն է դոր օրինակ Մակար Աղային հարսնիքը, իրեւ ապագային վրայ ազդող պիտանի իրողութիւն. Սաչին համար առիթ մէն է այն՝ ժիր, քրտնաջան, բազմօգուտ ամենուրեքութեամբ ա՛լ աւելի վստահութիւն ու համակրանք շահելու, և պերճազգեստ ու արդէն «հասակ առնելով կըրկնապատիկ գեղեցիկացած» Թամարին նկատմամբ աւելի որոշ ու ստիպիչ զգացումներով վառուելու, ինչպէս կ'ըլլայ հարսնիքներու մէջ: Ի՞նչ բան, կ'ըսես, կամ լաւ ևս՝ չես ըսեր անգամ, պիտի կրնար մտրակել աւելի Սաչի կրկին նպատակներուն իրագործումը՝ քան այդ հարսնիքը: Ինչ որ սքանչելի է՝ Հեղինակն իր պատմութեան վախճանին հասնելու համար պէտք չունի դուրսէն պատահարներու. — իրաւ է թէ ատիկա անքնական չէր ըլլար. բայց չէր ըլլար նաև մեծ տաղանդի գործ: Իր պատմած գրեթէ բոլոր իրողութիւնք անհրաժեշտաբար կը յաջորդեն նախընթացներու, և կարծես իրենք միայն կրնային ծնիլ անոնցմէ: Այս կերպով՝ զգալի չէ թէ գրագէտն է որ հեղինակն է դէպքերուն, որք, ատով, հարկադրիչ կը դառնան ճշմարիտ իրականութեան պէս և թերեւս անկէ աւելի, քանի որ ծա-

նօթ ենք հոս իրենց կանխաւ արդարացուած պատճառներուն: — Իսկ քանի մը դրուագներ կան որ ո՛չ անպատեն են, ո՛չ ալ անպէտ վիպակին ողբոյն ու վախճանին, ընդհակառակն: Այսպէս, դպրոցին ճամբան, Թամարին հետ Սաչին առաջին խօսակցութիւնը (54) ուր Շիրաւանդատէ (թէ և դեռ յամենայնի սկսնակ Սաչին կ'ընծայէ փորձ երիտասարդի ճարտարութիւններ ու համարձակութիւններ), թէ՛ կ'աւելցնէ մեր ծանօթութիւնները պատմութեան անձերուն մասին, թէ՛ տեղային գոյնն ու Թամարին նկարագիրը ճաշակաւոր վարպետութեամբ մը կը ցայտեցնէ՝ օրիորդին բերանը դնելով դուռնիկ խօսքեր ուսմիկ բարբառով, սքանչելապէս պատշաճ այդ հարուստ ընտանիքէ մեծամիտ, անկիրթ ու գեղանի աղջկան, անոր հնչել ձայնին ու կարմիր շուրթներուն, ու Սաչին պէս ստրկային փառասէրի մը անձաշակ ու երջանիկ սկանջներուն արժանի: Ուրիշ դրուագ մըն է՝ վաճառատան մէջ կերպասի կտորի մը չափուիլը: Բայց ատիկա հիալայիլ է: Ի՞նչ կատարելութիւն այդ տեսարանին գիւտին ու պատմութեան մէջ: Ես չպիտի պատմեմ զայն, վախնալով որ անոր հրապուրէն շատ բան կը ջնջեմ: Շիրաւանդատէ խկատիպ հեղինակ կ'ըլլայ յանկարծ այդ դրուագով: Չեմ չափազանցեր ուրեմն երբ ըսեմ թէ ճշմարիտ երգիծաբան կը հանդիսանայ ինչ կամ կատակերգակ գերազանց: Ոչ միայն մեր գրականութեան մէջ ոչ շատ հազուադէպ վաւուռուն գոհարներէն մին է այս, հառաչէս վաւուռուն գոհարներէն մին է այս, հառաչէս, անտարակոյս, օտար մատենագրութեան մէջ արժանի է յեռուելու Կոկոյներու, Տիքընսնե-

րու և Թաքրէյներու ամէնէն անդիմադրելի էջերուն կարգը :

Դէպքերուն չափ հարազատ ու վաւերական են նաեւ առհասարակ խօսքերը՝ մանաւանդ կարճ խօսքերը զոր իր անձերուն ըսել կուտայ Շիրվան-ղասէ : Խօսքերն ալ արդէն դործողութիւններ են , ցորչափ արտայայտութիւններ են և ոչ ներքին վիճակներ : Երբեմն ապշեցուցիչ կը թուի ինձ անոնց ճշդութիւնն ու բնականութիւնը : Առաջին օրը , մաղաղային հարատւութենէն չլացող ցնորակոծ Խաչիկն ծածրակին ապրտակ մը իջեցնելով Մակար աղան կ'ըսէ . « Ի՛նչ ես հայկանի պէս ռեխդ ծուկ ու նայում . արի՛ աչտեղ » : Ուրիշ անգամ մը Աղան կ'ըսէ իր պատուէրներուն մէջ . « Եթէ ասեմ մածոնը սեւ է՝ չհամարձակվեա հակառակել թէ նա պիտակ է : Եթէ ասեմ նստի՛ր՝ պիտի նստես , ասեմ վեր կա՛ց՝ վեր կենաս , կե՛ր՝ ուտես , ծիծաղի՛ր՝ ծիծաղես , լացի՛ր՝ լաց լինես : Ի՛նչ երկարացնեմ , եթէ կրակի մէջ էլ ուղարկեմ , պիտի գնաս : Լսո՞ւմ ես : — Լսում եմ , աղա » : « Մահուդ »-ին չափ ուրիշ պատմող նշանաւոր կտորին մէջ անցած խօսակցութիւնը կատարելութիւնն իսկ է . Մակար աղան ի վերջոյ իր զայրոյթը կը թափէ դէպքին պատճառ եղող պաշտօնէին . « Տասն անգամ քեզ ասել եմ . իմացիր ինչ մարդու հետ դործ ունես : Ամէն մուշկարու հետ չի կարելի այդպէս անել : Մի անգամ էլ քո անդգուշութիւնով ինձ խաթարալի մէջ կը դցես , այն ժամանակ Աստուած ազատի , խայտառակ կը լինեմ ամբողջ քաղաքում » : Խաչիկն՝ արկղակալն ու միւս պաշտօնեաները կը մասնէ իր

տիրոջ . « Յետո՞յ , է՛լ ինչ էին խօսում չան զարմերը : — Է՛լ Մակար աղա , չատ բաներ կ'ասեն , բայց ո՞վ է հաւատում նրանց ասածներին : Հաւատում են թէ չեն հաւատում , քո բանը չէ : Դու պատասխանիր այն ինչ որ ես եմ քեզանից հարցնում : Ասա տեսնեմ , է՛լ ինչեր էին խօսում : — Միայն ձեր մասին չէին խօսում . . . : Ասում էին թէ նրանք ամենքն էլ խաբարներ , գողեր են , թէ նրանց մօտ ծառայողներն էլ պէտք է այդպէս լինին , որովհետեւ ուրիշ կերպ չեն կարող լինել : — Այդ ո՞ր գործակատարն էր ասում : (Խաչի կ'ըսէ պաշտօնէին անունը) Այդ էլ իմ լաւութեան պատուը . . . փողոցներում ոտարորիկ լակոտներ էին , հաւաքել եմ , բերել , մի կտոր հացի տէր չինել , այժմ ինձ էլ չեն հաւատում : Արի այժմ աղքատներին ոլորմութիւն արա , խղճայ նրանց վրայ , Մակար » : Այս խօսքերուն , ինչպէս միւս չափն յաջողութիւնը սոսկ իրենց աւելի կամ նուազ յայտնապէս երգիծական կամ զաւեշտական ըլլալէն չէ , այլ անկէ որ՝ վիպագիրն էականը տեսնելու և արարքներն ուստի խօսքերն ալ իրենց աէրերուն պատշաճեցնելու չափ վարպետ է արդէն : Բռնադրօսիկ են միայն՝ Գուլամեանցներուն և ձեր Թոթովեանցին նկատմամբ յայտնութիւններ պարունակող խօսակցութիւնը՝ դործակատարներուն , և « Միջնապատ »-ին ետեւը տեղի ունեցող խօսակցութիւնը՝ ծառայներուն միջեւ . թերեւս անոր համար որ վիպակին այդ անձերը որոշ դիմագծութիւն չունին , գլխ . դերակատարներուն կարեւորութիւնը չունենալով . ու միւս կողմէն՝ արդարեւ դժնդակ ըլլալու է վիպագրի մը կամ թա-

տերազրի մը համար՝ երկրորդական անձերու միջոցաւ երկարապատում տեղեկութիւններ տալն անցեալ դէպքերու մասին, առանց հետաքրքրաշարժ ու բնական ըլլալէ դադրելու:

Հեղինակին մէկ ուրիշ յատկութիւնն ալ որ ընթերցողը կը յախշտակէ՝ իր պատմութեան մէջ անպաճոյճ, պարզ, անջան, արուեստագիտօրէն էական պատմութեան մը: Ոչ այնքան վերլուծող՝ որքան գործողի կորովի լեզու մըն է իրը: Ինծի կը թուի թէ չէ յաջողած հոն սւր քանի մը բառէն աւելի գործածել ուղեր է, զոր օրինակ կերպարանք մը վերլուծելու համար. այսպէս եղած է Մակար աղայի անձին նկարագրութիւնն ամօր ուրախ կամ տխուր պահերուն. բոլոր պատմութեան լեզուն ընդհանուր յաջող էականութեան մէջ չես գիտեր ինչպիսի համարակութիւններ կը թուին այդ փորձերը: Իսկ եթէ լեզուի բաղմամբիւ անմաքրութիւններ կան, ռամբօրէն, թուրքերէն ու ռուսերէն բառերով գոյացած, անշուշտ անոնք կ'արդարաւանջաւ վիպական սեւին ու նմաններուն մէջ որք պէտք ունին կենդանի իրականութիւնն իր արտաքին հանգամանքներով ալ ներկայացնելու (*): Եւ ոչինչ աւելի սիրելի ու նախընտիր կը գտնեմ Հեղինակին համար քան էականը, համադրական և կենսայի: Կրնայ վստահ ըլլալ թէ իր լեզուն ձանձրոյթ չի պատճառեր, և, ներուի ինձ այս համարձակու-

(*) Տարօրինակ է սակայն լոռաձաղի բառը, էջ 91. այս որչա՛փ հասկացողութիւն գործնականին, չըսելու համար ուրիշ բան:

թիւնն ալ, միակ նեղութիւնը զոր բնաւ գէթ ինծի և անշուշտ ոմանց ալ կրնայ երբեք առթել՝ զարմանալի քերականութեամբ մը բառականացող այդ ռուսահայ լեզուն ըլլալն է, և չեմ գիտեր լեզուի ինչ տեսակ սրբագրութիւն է այն որու մասին խօսեր է Հեղինակն իր ժողովածուն յառաջաբանին մէջ, և զոր «թոյլ է տուել» ինքզինքին կատարել իր «ամենաբաւշխման գրութեան» — Գործակատարի Յիշատակարանից պատմութեան, Խնամատար վէպիկի» վրայ, և այլն:

Այսպէս այս երկին մէջ Շիրվանզատէ կը թուի ինձ ըլլալ գործին ու գործնականին իմացողութեան տէր վիպագիր մը. գործողութեանց մարդն է, անոնց շինութեան ու յարդարման մարդը, դէպքերու գլխաւոր շարքին օժանդակ, բացատրող ու լրացուցիչ՝ և մերթ վիպային ու խորհրդաւոր իմնադրուող ու միշտ հետաքրքրաշարժ իրողութիւններու մարդը: Գործի մարդ մը վիպագրութեան մէջ. աշխոյժ ու ճաշակ, յաճախ պատահադէտ, շատ անգամ անխղճահար... ու զուարթ, քանզի եղելութիւններով շրջապատուած, նաեւ վասն զի բեզուն է և ինքնավստահ: Յայտնի է որ այս զօրեղ վիպագիրն իսկապէս թատերագրի սաղանդ ունի, և հաւանականաբար ոչ այնքան սուամային քան կատակերգական անցքերով ի խաղերու յարմարութեան: Բայց ս'ըքան պիտի չահէր իր Գործակատարի Յիշատակարանիցը, եթէ Հեղինակը գործողութեանց այսքան որոշ ու խոր իմացողութեան չափ խորաթափանց մտահոգութիւն ցոյց տուած ըլլար նկատմամբ հոգեկան ու գաղափարային իրերու:

Արդարեւ յոյժ տարբեր կարողութիւններ են ասանք :
Կը բաղձայի որ իր հասունութեան երկերուն մէջ
երկրորդ կարողութիւնն ի յայտ եկած ըլլար առաջ-
նոյն հաւասար աստիճանով, և կ'ենթադրեմ նոյն
իսկ թէ ատիկա իրականութիւն է արդէն հազուա-
գիւտ բեղունութեամբ ու կորովով լի հայ վիպա-
գրին արտադրութեանց գէթ մէկ մասին մէջ :

Յուլիս 1910. Սկիւսար

ՏԻՐԱՆ ԶՐԱՔԵԱՆ

“ԴՈՐԾԱԿԱՏԱՐԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ,,

Անշուշտ Բաֆֆիի ժողովրդականութիւնը չպի-
տի ունենայ երբեք Շիրվանդատէ, այն աժանագին,
դիւրին, զրեթէ անաշխատ ժողովրդականութիւնը
որ ձեռք կը բերուի մարդկային զգացումներու
հանքին մակերեւութային մէկ քանի երակները չա-
հագործելով, բաւ է որ մարդ քիչ մը գրելու կա-
րողութիւն ու շատ մը երեւակայութիւն ունենայ :
Բայց կարծեմ նոյնիսկ Շիրվանդատէ չպիտի ուզէր
վայելել այդ ժողովրդականութիւնը որ թէև չհա-
բեր՝ բայց չի գոհացներ երբեք ազնուական գրողի
մը բարձրագոյն ու արդար փառասիրութիւնները :
Ու Շիրվանդատէ գերազանցապէս գրագէտ մըն է :
Զգայուն, նուրբ, խորաթափանց ու վայելչաբան,
բոլորովին կը տարբերի Բաֆֆիներու, Արտիւսանե-
րու, Պրօշեանցներու դպրոցէն ու կը մօտենայ
աւելի մեղի, Թրքահայ գրողներու, իր մտածե-
լու և արտայայտելու ձևերովը : Ինքն ալ, մեղի
պէս, կը թուի ներշնչուած ու ազդուած ըլլալ եւ-

րոպական ու մանաւանդ ֆրանսական գրականութենէն, ու այն աստիճան կատարելութեամբ որ գրագէտը գրեթէ արուեստագէտի կը փոխուի: Իր վէպերուն մէջ, տեղ տեղ, մեզ կը յիշեցնէ Տօտէն ու Մօրասանը, առանց բնականաբար ունենալու անոնց լեզուական գերանրբին ու երանգալից ճութութիւնը. բայց ասիկա Հայերէնի թերութիւնն է, մանաւանդ. կողկասեան Հայերէնի՝ որ շատ աւելի նուազ ճկուն ու յղկուած է քան թէ մերինը:

Կողկասահայ վիպագիրներուն մէջ Շիրվանզատէն յատկանշող և զինքը միւսներէն անջատող մէկ յատկութիւնն է, ըստ իս, այն նուրբ ու դառն հեղինակները որ իր գրուածքներուն մէջ կ'երեւայ, բան մը որ գրեթէ բացարձակապէս կը պակսի մեր արեւելեան միւս եղբայրակիցներուն քով: Ու այդ յատկութիւնն է որ զինքը ամէնէն աւելի կ'եւրոպականացնէ, համ ու հրապոյր կուտայ իր ոճին:

Այս տեսակէտով ապահովաբար իր լուսագոյն գրական գոհարներէն մին է «Գործակատարի Յիշատակարանից» վիպակը, որուն մէջ պատկերացուցած է հայ վաճառական պուրժուան իր բոլոր զրգուելի կողմերովը, կեղեքող, շահագործող ու անխիղճ, որուն միակ ձգտումը, խախն է ստակ զիղել:

Երկու տիպարներ կան հոն, հիանալի կերպով վերլուծուած: Նախ՝ հարուստ վաճառականը՝ Մակար աղա ու երկրորդ՝ իր ծառան՝ Խաչէ, որ կամաց կամաց, ամէն ստորնաքարչ միջոցներով կը յառաջանայ և վերջապէս կ'ամուսնանայ իր տիրոջ

աղջկան հետ, ինքն այ դառնալով կատարեալ Մակար աղա մը:

Շիրվանզատէի գործին նուիրուած այս փոքրիկ հատորիկը այնքան անձուկ է և ինձ յատկացուած երեսները այնքան քիչ որ չեմ կարող վիպակը աւելի մանրամասնօրէն ներկայացնել, բայց կ'ուզեմ առաջ բերել անոր վերջին մասը որ կը խտացնէ վէպին հերոսին, Խաչէի, ամբողջ հոգեբանութիւնը:

Խաչէն է որ կը գրէ իր Յիշատակարանին վերջը.

«Ես գաղտնիքը գտայ, գրաւելով աղա Մակար Գուլամանցի հաւատարմութիւնը, ներկի և աննրկի միջոցներով:

«Շատ բաներ եմ արել և արել եմ առանց ինքս ինձ հաշիւ տալու, առանց դիմելու իմ խղճին և նրանից թողտուութիւն խնդրելու: Կեղծաւորել եմ, չողոքորթել և ստորացել այն մարդկանց առջեւ, որոնք ինձանից զօրեղ են եղել և որոնցից ակնկալութիւն եմ ունեցել: Խաբել, մտրեցրել եմ ինձանից թոյլերին և պակաս խորամանկներին: Եւ այժմ ոչ ոք չի կարող երես առ երես ինձ յանդիմանել, որովհետեւ ես փող ունեմ, հարուստ եմ: Իսկ ետեւիցս ով ուղու՞մ է և ինչ ուղու՞մ է թող խօսէ, փոյթ չէ: Առերես ես այժմ ամենից յարգվում եմ, և այսքանը բաւական է»:

Ասիկա միթէ հոգեբանութիւնը չէ՞, նիւթական յաշիւութեան ետեւէ վազող բոլոր Հայերուն, բոլոր մարդերուն:

Յաւալի է որ Շիրվանզատէի գրուածքները

ծանօթ չեն մեր մէջ, և ես ամօթով կը խոստովանիմ որ իր Յորելեանի հանդէսին առթիւ էր որ առաջին անգամ կարդացի «Հաւաքածոներու» երեք հատորները և զարմանքով ու սքանչացումով տեսայ որ Շիրվանդատէ ժամանակակից հայ գրականութեան ամէնէն զեղեցիկ ու հաստատուն սիւներէն մին է: Մաղթենք որ այդ Յորելեանը գրող մը ըլլայ նաև ուրիշներուն՝ հետաքրքրուելու կովկասահայ տաղանդաւոր գրագէտին գործերովը:

ԵՐՈՒԱՆԴ ՕՏԵԱՆ

“ՕՐԻՈՐԴ ԼԻԶԱ,”

Այն պայծառատես ճշդութեամբ որով մեծ հեղինակները միայն հազուադէպ կերպով թափանցած են կնոջ հոգեբանութեան՝ Շիրվանդատէ իր Օրիորդ Լիզային մէջ երևան կը բերէ ամենէն բարաստուն և ամենէն առեղծուածային երանգներէն մէկը...: Արագ և խուսափուկ տեսիլք մըն է անիկա, այլ սակայն ինչքան անգութօրէն էական՝ կնոջ հոգիին մէջ... հանելո՞ւկ մը, Օրիորդ Լիզայի յատուկ փիլիսոփայութիւն մը... ո՛չ անտարակոյս...: Այդ տենդագին և անհանգիստ փնտռութեք աւելի զօրաւորին, աւելի մթին խորհրդով պաշարուած ուժին, այդ խելայեղ, անգիտակից, բնազդական հակումը դէպ ի անճանաչելի ուժը, դէպ ի հպատակեցնող և նոյն խի բռնապետական զերազանցութիւնը՝ կայ ամեն կնոջ մէջ, ինչպէս դէպի զեղեցկութիւնը ու չնորհ կոյր հակումը կայ ամեն այր մարդուն մէջ:

Պաշտօններէն մինչեւ ամենէն խոնարհ հիւղակաները, բոլոր այն տանիքներուն ներքեւ ուր կնոջ

սիրտ մը կը բաբախէ ու կնոջ երեւակայութիւն մը կը սաւառնի իրականութեան սահմաններէն անդին, ուր անծանօթին, անկարելիին, անհասանելիին միատիքականութիւնը կը խռովէ յուզմունքի ծարաւի հոգիները՝ պատմութիւնը նոյնն է և անփոփոխելի:

Բոլոր կիները ճանչցած են այդ վրդովմունքը, և եթէ մեծամասնութիւնը չէ գիտակցած այդ շփոթ զգացումին, Օրիորդ Լիզա կ'անդրադառնայ անոր, թոյլ կուտայ որ բոլորէ մը թափանցենք իր հոգեբանութեան մանուածապատ շաւիղներուն մէջ...: Ահաւասիկ իր տարբերութիւնը ուրիշ կիներու վրայ: Յաւիտենական ու մշտաթարմ պատմութիւն մըն է ուրեմն այդ վիպակը, որ թէև Շիրվանդատէի առաջին գործերէն՝ ունի սակայն վարպետին տաղանդին հարազատ կնիքը և բան մըն ալ աւելի թերեւ: Ներշնչման հարազատութիւն, տպաւորութիւններու թարմութիւն, և այն չեմ գիտեր ինչքան սաւառնող, զուարթօրէն ինքնավստահ որ մեծ հեղինակներու առաջին գործերուն յատուկ են: Իր գրական երկար և բեղմնաւոր ասպարէզին մէջ, հեղինակը, անտարակուսելի է որ ստացած է հետըհետէ հասունութիւն, բարոյական և ընկերական ձգտումներու աւելի որոշ ուղղութիւն, յայտնի աշխարհայեցողութիւն, մեկին վճռականութիւն իր երեւան բերած հարցերու լուծման մէջ՝ բայց այլ ևս չենք գտներ այն միամիտ խանդավառութիւնը որով Օրիորդ Լիզան չլուծուած հանելուկի մը պէս կը ներկայանայ մեզի. Օրիորդ Լիզան հարցում մըն է. ընթերցողը պէտք է իր հոգիին խորը — եթէ կին է — և կամ իր տառապանքին և թերեւս մոռցը-

ւած յիշատակներուն մէջ — եթէ այդ է — վնասուէ պատասխանը. և այդ պատասխանը որքան ալ այլազան ձևերով, այլատեսակ պարագաներով ներկայանայ՝ խորապէս նոյնը պիտի ըլլայ ամենուն համար, որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, Օրիորդ Լիզաի հոգեբանութեան ցուցադրած այդ դրուագը անյեղլի և կենսական գիծերէն մէկն է կնոջ բնագոյական ձգտումներուն:

Բայց ահաւասիկ, Օրիորդ Լիզաի պատմութիւնը:

Արդաս Պետրովիչը, երիտասարդ բժիշկը, ուսումը աւարտելէն անմիջապէս ետքը կը դառնայ հայրենիք. պատրանքներով, երազներով լեցուն է. կեանքը իրեն կը ներկայանայ վարդաղոյն մշուշի մը մէջէն. իր գաղափարականը կնոջ մասին մասնաւորապէս թրծուած է անսահման sentimental-ով. բոլոր հայկական չրջանակներէ հեռու ապրող երիտասարդներու պէս արտակարգ պատրանքներ ունի հայ կնոջ մասին:

«Ես զայն երեւակայում էի իրրեւ գեղեցիկ, թարմ, աւողջ, բայց անմշակ նիւթ, որից կարելի է պատրաստել մի հրաշալի բան: Բայց... թէ որքան ես խաբւած համարեցի ինձ, երբ հակառակը գտայ, առաջին անգամ, զոնէ ֆիզիքական կազմից: Ընդ որում, ո՛ր ընտանիք մասնում էի, ինձ հանդիպում էին կարճահասակ, պզկած, թառամած, քիթը երկայն, մէջքը ծուռ, կուրծքը ներս ինկած էակներ: Դրանք Հայ օրիորդներն էին, որոնց դէմքերից կարծես մի չար ձեռք ջնջել էր բոլոր շարժումը, աշխուժութիւնը, այսինքն այն, ինչ գրաւում է երիտասարդին»:

Այս դառն յուսախարութիւնը Եւրոպայէն նոր դարձած պարոնին համար որ դեռ թարմ կերպով տեսիլքը ունի ճապուկ և խարտեաշ գեղեցկուհիներուն՝ կ'ամօքուի իր հանդիպումովը ծերունի պաշտոնաթող հայ չինովելի մը աղջկան, Օրիորդ Լիզաին որ «մի սքանչելի արարած էր», օժտուած՝ «խոշոր և խելացի աչքերով որոնց մէջ փայլում էր այն կանացի կախարդական հուրը որ ընդունակ է միանգամից թափանցել տղամարդի սիրտը» :

Եւ իրաւամբ ալ այդ կախարդական հուրը կը թափանցէ դժուարահաճ և երիտասարդ բժիշկին սիրտը ու զինքը կը վառէ ճակատագրական հրայրքով :

Մէկ և միւս կողմէն երիտասարդները գրաւուած են իրարմով. Օրիորդ Լիզաի խռովուած հոգին երեւան կուգայ ամեն առիթի. հրաշալի ժամեր կ'անցընեն դաշնակին շուրջը, առանձին խօսակցութիւններու մէջ՝ ինչպէս ամեն դեռ ինքզինքը չյայտնող սիրահարներ. յուզմունքով և գերագոյն զգայնութիւններով երկու բախտուն հոգիներ կը մերձենան իրարու, խելայեղօրէն կ'ուզեն թափանցել այն վրդովիչ և քմահաճ զգացումներուն որով դըրդուած են, և երկչոտ ու շփոթ կը մնան տարտամութեան և անծանօթին սեմին վրայ... ու հոգ ալ պէտք էր որ մնային. այդ էր երջանկութիւնը : Բայց Արզաս Պետրովիչ երեկոյթի մը միջոյն կը յայտնէ իր զգացումները և փոխադարձ խոստումներով կը կապուին իրարու հետ :

Առաջին մշուշները կը փարատուին արդէն. պատրանքը խուսափուկ ամպի մը պէս կը հեռա-

նայ հետզհետէ իրենց յափշտակուած աչքերէն. ու անխտհեմ ինչպէս ամեն մարդիկ, ու հետաքրքիր՝ ինչպէս ամեն երջանիկ անխոհմեները կ'ուզեն գիտնալ, յետագայ տեսակցութեան լեզուն է որ ընդ առաջ կ'երթայ վտանգին :

«— Արշալկ, շարունակեց նա (հայերէն անունս առաջին անգամ գործածելով) ես կարծում եմ, որ այսուհետեւ կարող ենք դէն ձգել մեր զիմակները և խօսիլ պարզ և անկեղծ :

«— Միթէ՞ մինչեւ հիմա մենք զիմակներ ունէինք, հարցըրի ես զարմացած :

«— Ոչ զիմակ, այլ մի թեթեւ քօղ, որի տակից շատ պարզ երեւում էր մեր խակաւան դէմքը : Լսի՛ր, ես կամենում եմ քեզ ծանօթացնել Լիզաի հետ որին դու սիրում ես, յետոյ պահանջելու եմ քեզանից որ դու էլ ծանօթացնես ինձ Արշակի հետ, որին ես սիրում եմ» :

Յետոյ կ'աւելցնէ :

«— Մինչեւ օրս, իմ ծանօթ տղամարդիկ՝ բոլորն էլ ինձ համար մի մի աննշան էակներ էին որոնց մէջ չէի գտնում այդ գրաւիչ զօրութիւնը, որ միանգամից հպատակեցրեց իմ սիրտը : Արշակ, շատիրն են ինձանով գրավուել... բայց ոչ մէկը նրանցից չի կարողացել հպատակեցնել ինձ : Կըրկնում եմ, Արշակ, չգիտեմ, ի՞նչ է այդ զօրութիւնը, ես նրան գտնում էի միայն վիպական հերոսների մէջ. բայց այժմ համոզուած եմ, որ կը պարզվի, երբ դու կը պատմես ինձ քո անցեալը, ներկան, քո գաղափարները, նպատակները, մի խօսքով բոլորը, բոլորը, բոլորը, առանց մի որ և է

մանր կէտ թաղցնելու: Լսում ես, դու պիտի բուրն ինձ համար պարզես:»

Ու երկտասարդ սիրահարը միամտութիւնը կ'ունենայ քոչոր պարզելու:

Դիմակները վար առած էին, ճիշդ է. բայց հմայքը խանդարուած էր. լեզուն կ'սկսի փոփոխուող humeur ունենալ. ցրտութիւններ և վերադարձներ ունի դէպի իր բարեկամը. այն կոյր և անգիտակից ձգտումը դէպի անոր «զօրութիւնը» թողցած էր բոլորովին:

«Կարո՞ղ էի գուշակել որ այդ փոփոխութիւնը արմատապէս պիտի փոխէր իմ կեանքը, հիմնադատակ անէր կնոջ վրայ կազմած իմ գաղափարները, այնպէս, որ այսօր ես նրա վրայ նայէի բոլորովին թշնամական աչքով... Իմ նշանակութիւնը թուլացու Լիզայի աչքում այն ժամից երբ նա ճանաչեց ինձ. նրա համար պարզվեց իմ, հասարակ մահկանացուիս կեանքը:»

Այսպէս, այնպէս, կը հասնի մէկ ուրիշը, երբորդ մը, Սէրգէյ Միխայլովիչ: «Դա մօտ երեսունընդ տարեկան, պարթեւ հասակով, լայն թիկունքներով, երկայն բազուկներով, խոշոր աչքերով և գեղեցիկ բայց մուսլ դէմքով մի տղամարդ էր. ես նայեցի նրա կարծ խուզած սև մազերին ու մօրուքին, թանձր բեխերին որ հովանաւորում էին նրա սեղմված շրթունքները, նայեցի նրա հայկական արծուանման քթին և չգիտեմ ինչո՞ւ, մըտքումս ասացի «լաւ է»:

Այս հսկան է որ գիտէ պէտք եղած ատեն ժայռի պէս լուռ մնալ, որ իր աչքերը խնայելով կը

դարձնէ Լիզային վրայ. այս ֆիզիքական ուժի և մտաւոր չյայտնուած խորհրդաւոր ունայնութեան մարմնացումն է որ կը զրաւէ վերջնականապէս Լիզային հետաքրքրութիւնը ու սիրտը: Արդաս Պետրովիչ կը մոռցուի ու կը ճամբուի:

Արդաս Պետրովիչ մահացու կերպով վիրաւորուած սիրային այս անբաղդութենէն, քէնտտած է բոլոր կիներու դէմ...: «Կինը յիմար արարած է, և ստեղծված է կեանքում յիմար դեր կատարելու, թէկուզ նա խորին փիլիսոփայի քղամիդ հագնի... Տղամարդի նշանարանն է, կնոջ նայել իրեւմի առօրեայ կենսական պիտոյքի վրայ: Այո՛, նա յել բարձրից և հետը արժան չհամարել երկար խօսելու...»:

Ու առնական անապարձ ինքնավստահութիւնն է որ կը կարծէ վրէժ լուծել կնոջմէն, արհամարհելով զայն:

Այլ սակայն ներքնապէս ուրիշ բան է արդեօք այր մարդուն դիւրախարութիւնը, արտաքին և խարուսիկ շնորհներէ մոլորուելը, իր թափառող քմահաճոյքները՝ հրապուրուած նայուածքի մը, ժպտի մը, շարժումի մը, գիծի մը ձգողականութենէն. ուրիշ բան է արդեօք այն անհանդիստ և վրդովուած հետաքրքրութիւնը որով կը մօտենայ կնոջ և որուն յաճախ փոխ կուտայ իր զրգուռած երեւակայութեան աւեղծուածային խորհուրդները, անոնցմով տանջուելու համար... ուրիշ բան է իր տենդադին և ցաւատանջ ըզճանքը իր հրայրքին մէջ տառապելու և տառապանքին միսթիք երանութիւնը վայելելու...: Լիզային յանցանքը ընդհանուր

մարդկային տկարութենէն դուրս բան մը չէ, ու իր փիլիսոփայութիւնը ուրիշ բան չէ բայց եթէ ցաւալի գիտակցութիւն մը: Դիմակները պէտք էր պահուած ըլլային, ու պատրանքին մշտնադէմ մէջէն ազատամիտ և եռանդուն բժիշկը պիտի պահէր այն «գորութիւնը» որուն կը սիրէ հպատակիլ կինը:

«Այլևս չեմ տեսնում — կ'ըսէ Լիզա — այն ոյժը, որ ինձ յափշտակեց... այն օրից երբ ևս ձեզ ճանաչեցի, դուք իմ աչքում հաւասարվեցիք հասարակ մարդկանց հետ»:

Շիրվանդատէի այս վիպակը, գրուած արագ և դիւրասահ ոճով, ունի նաև վիպական արուեստի մեծ առաւելութիւններ. ներշնչման նոյնութիւն, խանդավառութիւն, աշխոյժ. մէկ ցայտումով արտադրուած գործ մըն է անիկա, ինչպէս յուսահատութեան և զարմացումի ալաղակ մը... հանդէպ կնոջ բնաղդին և ձգտումներուն առանձնայատուկ մէկ դրուագին, որուն ճշգրտութիւնը և գուշակութիւնը երևան կը բերէ Ռուսահայ վարպետին առաջին գործերէն իսկ իր վիպասանի ամենամեծ յատկութիւնը:

ՋԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

“ԱՐԱՄԲԻ,”

Շիրվանդատէի «Արամբի»-ին նուիրում այս գրադասակներ հրատարակուած է «Արեւելքի» 1889 յունիս 22-ի թիւին մէջ: Ներկայ Մեծարանքի Հասոյին կը կցենք զայն նախ անոր համար որ Թրքահայոց մէջ Շիրվանդատէի վրայ խօսող առաջին գրութիւնն է, և յետոյ անոր համար որ կը պատկերացնէ նոյն ժամանակներու աշխարհաբարս ու գրական ձգտումները, և արեւելեան ու արեւմտեան հայ գրականութեան մասին ի յայտ կը բերէ կարգ մը դիտողութիւններ որոնք ճիշդ էին այն ատեն, ինչպէս ճիշդ կը մնան մինչև այսօր:

Անձանօթ կամ սկսնակ հեղինակի մը գործն — ըսած է բնապաշտ դպրոցի զասապետը — իր կողքին տակ կը նմանի կուսին, ոյր քօղոյն ներքեւ սրտատրոփ կը տենչաս նշմարել դէմքն, որ սակայն յաճախ յուսախաբութիւն մ'ունի քեզ վերապահած:

Այդ յուսախաբութիւնը չունեցայ ևս կարդալով Պարոն Շիրվանդատէի վէպը: Ամիսներ առաջ, Արեւելքի խմբագրատունը

գրքոյկ մը տեսայ սեղանի մը ծայր, «Առ Մինաս Չերազ, Շիրվանդադէից» . «Արամբի», վէ՞պ մը արդեօք . չօշափեցի թարմիկ գրքոյկը Կօթիէի մը չարամիտ փորձութեամբ, և զայն Չերազ էֆէն-տիին հասցնել յանձն առի ինքնակամ . բայց շատ գէշ ձրուիչ՝ ամբողջ ամիս մը պահեցի վիպակը գրադատականիս համար, և ակամայ, որովհետեւ Պոլսոյ հայ գրավաճառներուն քով չկրցայ նոյնիսկ միակ օրինակ մը գտնել այդ գործէն :

Ազգային գրականութեան զարգացման տեսակէտով, արդարեւ շատ ցաւալի է որ Պոլիս այսքան քիչ հետաքրքրի Տիգրիսի գրական արտադրութեանց : Պոլսոյ հայ գրագիտաց համար արժանի գործ մը պիտի ըլլար ուսումնասիրել Կովկասի հայ գրականութիւնը և հասարակութեան ծանօթացնել զայն, բայց դժբաղդարար մեր գրագէտները, քիչ բացառութեամբ, յայտնի անտարբերութիւն մը, հակակրանքի մօտեցող բան մ'ունեցած են ցարդ ուստահայ գրականութեան դէմ որ գուցէ Կովկասու գրագիտաց կողմէ իրենց կրած մոլեռանդ յարձակումներովը բացատրուի : Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, փոխադարձ ուսումնասիրութիւն մը ուստահայ և տաճկահայ գրականութեան մեծապէս պիտի նպաստէր հայ գրականութեան ընդհանուր զարգացման . զուտ գրական կարգին մէջ, հետեւելով Կովկասեան գրական շարժման, և ուսումնասիրելով անոր ձգտումը, մենք պիտի բարեշրջէինք անշուշտ մեր գրական հնաւանդ ուղղութիւնը զոր ֆրանսական վիպական դպրոցը կտակած է մեզ, և «պարբերութեանց (phrase) սուրբ նողկանքը» պիտի ունենա-

յինք : Ենթադրելով որ այդ ուսումնասիրութիւնը փոխադարձ ըլլար, բան մ'ալ ուստահայ գրականութիւնը կ'ունենար շահելու ի հարկէ, զի այդուհակազգեցութիւն մը յառաջ պիտի դար իւր լեզուն ու ոճին վրայ որ պիտի խնամուէր ու զրանէր . այնպէս որ, եթէ մենք օրինակէինք անոնց գրական ուղղութիւնը, ոգին, կրնայինք մատուցանել իրենց մեր լեզուն, բառարանը : Թող լով սակայն գրական տեսակէտը, աւելի վերացական կարգի մը մէջ, Արուեստի ինստասպիրոնքեան տեսակէտով, շատ շահագրգիռ պիտի ըլլար այն ուսումնասիրութիւնը որ նշանակելով երկօքին գրականութեանց ուրոյն բնոյթն, ի վեր հանէր մեզ այն սկզբնապատճառներն որք յառաջ բերած են սոյն կրկին գրականութեանց յայտնի խտրութիւնն, ինչպէս բարուց վիճակը, մտաց զարգացումը, սերունդը, կլիման, միջավայրն ևն, զի չէ՞ մի որ Արուեստին աւարկան կ'ենթարկի միշտ իւր միջավայրին բարուց ու մտաց ընդհանուր վիճակին ազդեցութեան : Բայց աւելի չօշափելի նկատումներով, հարկ էր որ, եթէ ոչ գրական հետազոտութեանց ի խնդիր, գէթ ուստահայ բարուց ծանօթութեան բնական հետաքրքրութեամբ՝ վերծանէինք ուստահայ վէպերն, և փոխադարձաբար, ճանչնալու համար միմեանց ստանին կեանքը, սովորոյթքն ևն, քանի որ արդի վիպասանութեանց սեւերուն մէջ ամենանշանաւոր տեղը կը գրաւէ բարուց վէպը :

Վերադառնալով Արամբիի, երբ բարուց վէպերու կ'ախարկեմ չկարծուի թէ անոնցմէ է, այն զոր մեր առջեւ ունինք . ցատազովսիսն վէպ մ'է

(roman à thèse) Արամբին, խտացեալ հոգեբանութեամբ, քաղուած ուսանայ բարքերէ:

Արամբի մէջ Պ. Շիրվանզատէ ապա՛արզանի խնդիրն է որ կը յուզէ. իբր գրական քննադատ չպարտիմ անշուշտ միջամտել ընկերական այն մեծ խնդրոյն զոր յարուցած է հեղինակը, ու կը շատանամ քննել գործն իւր գեղագիտական արժանեաց մէջ:

Մինաս Կիրիլլիչ գծադրէ հայր մ'է որ իւր միակ զաւկին, Վարվառէին հետ կուգայ Մուկուլայէն հաստատուիլ Տիվլիսի անշուշտ օթեւանի մը մէջ ոյր մշտակայ բնակն է մննակեաց երիտասարդ մը, Ռոստոմեան անուն: Սա երկրագլէտ մ'է որ իւր խուցին մէջ ամրափակ՝ տանեւ չորս ժամ քսանեւ չորս ժամերու մէջ կը պարապի կառավարութենէն իրեն յանձնարարուած գործերով. մենամոլ մ'է և աշխատամոլ մը, եթէ կ'ուզէք, իւր սիրական թղթերէն զատ ուրիշ հաճոյք չի ճանչնար, ու մաքրակրօն մը. հաւատացէք, «կենացը մէջ իւր աչերը երկու անգամ չէ բարձրացուցած նոյն կնոջ վրայ, և իւր սիրան կնոջ համար չէ բաքախած»: և գուցէ այսու իսկ՝ Վառվառէն՝ իւր տխրանոց կերպարանովը որ այնքան լաւ կը համադրատախանէ իւր հոգեկան վիճակին, պիտի բոցավառէ իւր սիրտը:

«Բան մը» զգացած է Ռոստոմեան իւր ներքնամէջը այն առաջին վայրկեանէն յորում տեսած է Վառվառէն. «Ի՛նք, սիրահարած, — չէ, ցնորք է այդ, չհաւատար. բայց այն պահուն իսկ յորում կը կասկածի իւր այդ աղօտ զգացման վրայ, աւե-

լի ուժգին կը զարնեն քունքը. ո՛չ ևս տարակուսիլ հնար է, ցնորք մը չէ այդ, կը սիրէ...

Ռոստոմեան կ'որոշէ, կը վճռէ. Վառվառէին ձեռքը պիտի խնդրէ հօրմէն, զի անկարող է ուրիշ կերպ ընելու:

Միամիտ հէգ աղայ, չը գիտէ թէ Վառվառէն կոյս մը չէ, մեծահարուստ այլ լիտի երիտասարդի մը կինն է որ բաժնուած է իւր ամուսնէն, չը հանդուրժելով անոր պժգայի անհաւատարմութեանց. Վառվառէն ազատ չէ:

Պիտի իմանայ այս ամենը Ռոստոմեան, բայց մինչև որ իմանայ, Վառվառէն ևս իւր սրտին մէջ սեղ մը չինած է անոր որ իբր տիպար անկեղծ, վեհանձն ու համեստ բնաւորութեան, հաւապատկերն է իւր լպիրշ ամուսնոյն:

Ծանօթացած են իրարու:

Ռոստոմեան մտադրած է իւր զգացումները յայտնելու Վառվառէին. վայրկեանէ վայրկեան իւր սիրայայտութիւնը պիտի ընէ անոր, բայց «սոսկում», իմացաւ ահա թէ «ազատ աղջիկ» չէ Վառվառէն. սիրտը կը նուիրէ նա նմա, բայց ձեռքը զոր օրէնքը կաշկանդած է իւր անողոք անուրին մէջ, չը կրնար ընծայել զայն անոր... կը շուարի, կը յուսահատի. «Վառվառէն չը կրնար կենակցիլ իրեն հետ. ընկերութիւնը, նախապաշարումներ, կրօնը, ամեն ինչ կը դատապարտեն զինք»... կը յիշէ, «Կին արամբի ի կենդանի այր իւր կապեալ է օրինօք». բայց ինչո՞ւ. «ո՛չ ապաքէն, օրէնքները ևս անհատներ են ստեղծում. ո՛չ ապաքէն եւել է ժամանակ որ ներկայ աւանդութիւններից

շատերը, շատ շատերը բացառութիւն և դատապարտելի բացառութիւն էին համարվում և նոյնպէս պատժվում ամբոխի կողմից: Եւ միթէ միեւնոյն այս դէպքում, այն ինչ որ համարվում է յանցանք, չը պիտի դառնայ օրէնք»:

Եւ ահա կ'արիանայ Ռոստոմեան. նա կը ճանչնայ Վառվառէն. նախապաշարեալ աղջիկ մը չէ նա. «Ում հոգին մեծ է, ընդարձակ է նրա մտքի հորիզոնը», «Վարիա՛, Վարիա՛, կը գոչէ նա, սառնորդաւորեցիկ տեսարանի մը մէջ, ևս գուցէ կարողանայի զսպել ինձ եթէ հաւատացած չը լինէի որ դուք կ'արհամարհէք նախապաշարմունքները: Այո, հաւատում եմ, դուք կարող էք մոռանող մանր մարդկանց կեղծ հասկացողութիւնը առաքինութեան մասին: Դուք բարձր էք թշուառներից... նայեցէք ուրեմն անոնց վրայ անվերջ... անչափ ստոր, մի պահանջէք նրանցից ճիշդ գաղափար խկական հերոսութեան մասին...»:

Վառվառէն կարող է, այո, կարող է արհամարհել ամբոխը, այլ... «Ես հայր ունիմ...», կը թոթովէ, և Ռոստոմեան գիտէ թէ այդ բարեմիտ հայրը «դողում, սարսափում, սարականում է մինչեւ գետին, ամբոխի կարծիքի առջև»։ Վարվառէն չը կարէ լքանել զայն հետեւելու համար իրեն այլուր. ախ հայրը, հայրը, ամօթէն կը մեռնի...

Որոշած է, անձնազոհ աղջիկը. պիտի խեղդէ իւր սրտին ձայնն իւր մէջ, թէեւ կասկածի թէ յուսահատ երիտասարդն ալ Կուրի մէջ խեղդէ ինքզինք. որոշած է, հիմակ այլեւս կրնայ հանդար-

աղի Մինաս Կիրիլիչ որ արդէն լաւ աչօք չէր դիտեր աղջկանը Ռոստոմեանի հետ ունեցած յարաբերութիւնը. այլ տե՛ս սա պարզամիտ մարդուկը որ քիչ առաջ տեսած է իւր աղջկան դադսնի տեսակցութիւնը երիտասարդին հետ. ի՛նչպէս կը կատղի, կը գոռայ, կ'անիծէ անոր սէրը, երբ ատենօք ինքն իսկ բռնադատուած է զայն ամուսնանալու թշուառականի մը հետ:

Վառվառէն իւր անձնուրացութեան մէջ կորագրուի կը լսէ իւր հօր նախատանաց հեղեղը. բայց շատ տառապած է, չա՛տ վշտակրած, չ'էր կարող դիմանալ, և երբ հայրը կը մտադրէ ընդ փոյթ հեռացնել զինք Տփղիսէն՝ կը հիւանդանայ. «կը կեղծէ» — կը մտածէ հայրն, — որպէս զի չի բաժնուի իւր սիրականէն: Ստոյգ է, Վառվառէն կը կեղծէ, բայց ուրիշ բան, ծանր հիւանդ չըլլալ կը կեղծէ հօրն առջև, և յինքն ժողովելով իւր խուսափուկ զօրութեան մնացորդը՝ ճամբորդութեան սնտուկը կը ջանալ պատրաստել, բայց հիւանդ է. Տէր Աստուած, կը կ'թոսին ծնդերն ու կ'իյնայ ուժաթափ, մինչ նոյն պահուն ծառայն կուգայ խնայընել. «Կառքերը պատրաստ են»:

«Կը կեղծէ» — չէ՛, այլեւս չպիտի ըսէ հայրն այդպէս, վասն զի կեղծիք մը չէ մահը ու Վառվառէն կը մեռնի:

Կը թաղեն Վառվառէն. իւր փոսին մօտ մի երիտասարդ է կանգնած խեղացնոր. դա Ռոստոմեանն է, խենթեցած:

Այս է ահա նիւթն Արամբիի, «արտասուքի մը չափ պարզ», զոր կամաւ չհամառօտեցի հաղորդե-

յու համար ընթերցողին այն սարսուռն զոր ես իսկ զգացի յիշատակած տողերուս ընթերցմամբ: Նիւթն՝ որպէս կը տեսնուի՝ գիւտ մը չէ. նոյն իսկ ի մեզ Արփիարեան իւր Դասապարտեալին մէջ գրեթէ նոյն թեզով զրազած է, թէեւ, ապացուցական նուազագոյն եռանդեամբ մը. նիւթը գիւտ մը չէ, վառն զի մեր հանապազօրեայ կենաց պատահարներէն է քաղուած, ա՛յն կեանքէն որով կ'ապրինք: Փողովրդի մը կեանքն իւր բարքերով կը բացատրուի, և այդ բարքերն ալ իւր անձնայատուկ աւանդութիւններով ու իւր ընդունած կամ հաստատած օրէնքներով. օրէնքը ձգտելով դէպի ընդհանուրին բարւոյն, ընդգրկած է միշտ Յարաբերականը որ ամեն ժամանակ և ամեն տեղ մասնաւորներու չարիքն է դարձած, և ընկերական նախապաշարումը, որ յաճախ ոչինչ է եթէ ոչ օրէնքի նեղմիտ ու ստրուկ հպատակութիւն մը՝ որքան աւելի հրաշրած է այդ չարիքը. ա՛հ, այդ ամբոխը դռնիկ ի՛նչ դիւային պար մը չէ ձեւացուցած ընկերային օրինաց չուրջը զորս հասկնալու անկարող է յաճախ:

Յարաբերականը, չեմ գիտեր ի՛նչ չարիք կ'արգիլէ. կ'արգիլէ, կ'ենթադրեմ, բայց այն զոհերը զորս կը գործէ նա՝ կը տեսնեմ... և ո՞ գիտէ թէ Պ. Շիրվանդտոէ եւս չէ տեսած այն զոհերէն մին, զոյգ մը զոհեր, պիտի ըսէի, նկարագրելու համար անոնց հաճատակութիւնն իւր արուեստագէտի սաղանդովը:

Նիւթը նորութիւն մը չէ, բայց մի՛ ըսէք թէ գործն այս տեսութեամբ չարժեք, մի՛ ըսէք մանաւանդ թէ ջատագովական վէպերն հնաձեւ կը հա-

մարուին. զուտ գեղագիտական հայեցակէտով յօրինուին է ամէն ինչ. դիպուածն ապաքէն գեղեցկագոյն նիւթը կրնայ հայթայթել ամենէն հետեւակ վիպասանին: Երբինման ճարտարութիւնն է որ արուեստագէտին արժանիքն ու փառքը կրնայ կազմել իսկապէս: Նիւթ մը որ յարածուն և խտացեալ առամ մ'ունի, չարժու մը՝ (action) յորում տեսարանները կը վիտան վարեալ կնճռոտ ճարտարահիւս մեքենայութենէ մը (intrigue) որ վէպին յոյր շահեկանութիւնն ու հրապոյրն է՝ կը նմանի մտաւոր canevashի մը զոր ամեն վիպասան իւր երեւակայութեան զօրութեան չափովը, — մանաւանդ երբ ստիկանական պաշտօնեայ եղած է — պիտի գործադրէ, բանի՛, ինչպէս արկածից վէպերը (roman d'aventures). Բայց կայ նիւթ զոր կարելի չէ անջատել իւր յօրինումէն, զոր երեք բառով կրնամ քեզ պատմել. ու վէպին գերակշիռ տարրն այս անգամ անակնկալ տեսարանաց հնարագէտ կապակցութիւնը չէ, այլ զգացմանց թափանցիկ վերլուծութիւնը. մեքենայութիւնը չէ որ կը հետաքրքրէ զքեզ, այլ հոգեբանութիւնը որ զգացումներդ կը փայփայէ. երեւակայութեան արտադրութիւն չէ այդ գործն, այլ խորաքննիչ դիտողութեան. արուեստագէտն զայն յօրինելու համար իւր սրտին սեփական զգացմանց պիտի դիմէ, մականոթութիւններով (intuition) մարմին պիտի տայ իւր նիւթին, վերջապէս վէպն ինքզինքին մէջ պիտի վնասուէ, փոխանակ զատարանաց լրագրին մէջ որոնելու. հազիւ հարկ է ըսել թէ սոյն վերջին սեռն անհամեմատ իմն դժուար է քան առաջին հասարակ

սեւը, և թէ այնքան աւելի է արուեստագէտին արժանիքը, որքան աւելի յաջողի ան այդ սեւի մէջ. արդ, Պ. Շիրվանդատէ եւս, որչափ որ ալ ընկերական նոր երեւոյթ մը պարզած չըլլայ իւր գործին մէջ, փայլուն տաղանդի մը ապացոյցը տուած է նորէն, զի իւր վէպին մէջ դրած է թափանցիկ վերլուծութիւն և խտացեալ հոգեբանութիւն:

Հարկ է ըսել թէ Արամբին ազդեցիկ և ուժեղ գործ մ'է, և զոր առնելով իւր ջատագովական արժանեաց մէջ ընդդէմ ընկալեալ օրինաց՝ ամէնէն կանխակալ օրէնագէտն իսկ քաջութիւն չափաի ունենար բողոքովին արհամարհելու. Պ. Շիրվանդատէ, որ ուժգին տուած է հարուածը, ուղիղ է առած իւր նշանը. անկեղծ ու խիզախ ոճ մ'ունի, չփոթաբանել չը գիտեր, համոզման ներշնչումն ունի, և ներշնչման զօրութիւնը. ինքզինքդ կը կարծես մէկու մը առջև որ «կռիւ չ'ըներ, բայց եթէ ընէ աղէկ կ'ընէ»: Իւր իմաստասիրութիւնն խռովիչ բան մ'ունի. շատ ճարտար վիպասան՝ այդ իմաստասիրութիւնը հեղինակի միջամտութեամբ մը գործոյն մէջ դնելու՝ Պ. Շիրվանդատէ դրած է զայն իւր վէպին անձնաւորութեանց խօսակցութեանը մէջ: Ռոստոմեան ու Վառվառէ հեղինակին իմաստասիրութեան թարգմաններն են, Վառվառէ կը տիրի, կը սրտմտի, կը բողոքէ, Ռոստոմեան կը զայրանայ, կը մռնչէ, կը գուռայ ընկերութեան և իւր օրինաց դէմ՝ աղիտաբեր իրենց աններողութեան

մէջ. կրկնեղ մ'է զոր կը ձևացնեն, յորում մը՝ ուրնչիւնը մոլեղնութեան կը խառնուի...

Զօրութիւնը, այո՛, յատկանիչն է Պ. Շիրվանդատէի գրչին, և այդ զօրութիւնն այնքան աւելի բուռն կ'զգայ մարդ որքան ճգանց արդիւնք է. այդ զօրութեան գաղտնիքը պէտք է փնտռել այն իրականութեան ու կենդանութեան մէջ զոր հեղինակը գիտցած է պահել իւր տեսարանաց և տիպարներու նկարագրութեան մէջ և մասնաւորապէս այն յիշութեան մէջ որով կը վարի իւր գործն համակ:

Կրական քննադատք դիտած են թէ ընդհանրապէս վիպասանք աւելի կը յաջողին արանց տիպարներու նկարագրութեան մէջ քան թէ կանանցն, այնու՝ զի վիպասանն իւր ճանչցած կինը կ'առնու յաճախ յօրինակ, որ սակայն չը համապատասխանէ գուցէ այն նկարագրոյն որոյ պէտք ունի ինք: Չը գիտեմ թէ այս պատճառն է որ ազդած է — թէև թեթեւակի — Վառվառէի նկարագրոյն վրայ, սակայն սա՛ն անժխտելի է գէթ որ իւր հոգեկան երկարածիք տարուբերումնքն ու վարանմունքը՝ փոքր մաս մը բարձած են իւր նկարագրոյն իրականութենէն: Պ. Շիրվանդատէ խօսեցնել տուած է Վառվառէն Ռոստոմեանի մը լեզուաւ յորում կարծես կնոջական բան մը կը պակսի. բայց թեթև խղճահարութեամբ մը կարելի է ըսել թէ Վառվառէին նկարագրիւր իւր մեծ գծերուն մէջ յաջողած է:

Պ. Շիրվանշատէի տաղանդին փորձաքարը Ռոստոմեանի նկարագիրն է եղած իւր ապշեցուցիչ իրականութեամբ. Ռոստոմեան հոգեբանօրէն ամենէն հետաքրքրական, և հետեւաբար դժուարագոյն տիպարն էր։ Պ. Շիրվանշատէ նուրբ վերլուծութեամբ մը պարզած է Ռոստոմեանի նկարագրոյն մէջ, առանձնակեցութեան ու մարդատեցութեան առնչութիւնքն միմեանց հետ, և այն սրտի մեծ պարապը որ կը բղխի մարդատեցութեան մէջ խի. կարծես փորձառապէս ուսումնասիրած է այն հոգեկան խաւերն, հանգամանքներն որք փոփոխակի կ'ազդեն միմեանց վրայ՝ իրրեւ պատճառ և իբր արդիւնք ծառայելով միանգամայն։

Քննադատութիւնն ինքզինք պահ մը զինաթափ կը զգայ այն էջերուն առջև յորս Պ. Շիրվանշատէ Ռոստոմեանի մը սրտին պատահական մէկ զգացման պատմութիւնը կ'ընէ. իւր սիրայայտութեան պարագաներն զքեզ չեն գրաւեր, այլ կը գերեն. հէգ երիտասարդին խաղաղիկ սրտին այդ յանկարծարուղիս զգացումը, վսեմ կիրքը պոռթկում մը ունի որ ստորերկեան հրաբուխի մը յեղակարծ ու բորբ ցայտքն է գողցեալ։

Բայց ինչ որ մեզ համար նոր նկարագիր մը չէ, այն եւս պարզամիտ Մինաս Կիրլլիչն է, ետասէր այլ բարեգութ հօր այդ տիեզերական տիպարը յոր ճանհնալ կը կարծես ինքնահաւան ու զաւամբ դէմքերէն մին զորս սովոր ենք տեսնել հաս, սերչու, ջը, սա տարբերութեամբ սակայն որ գտակ կամ գլխարկ կը դնէ ան փոխանակ ֆէսի, թէյ կը խմէ փոխանակ խահուէի, և ուսասայ ոճով կը խօ-

սի փոխանակ «հոսոսներ»ի լեզուաւ կտրատելու։

Պ. Շիրվանշատէ տարբալուծի մը ճարտարութեամբ տարբաղադրած է Մինաս Կիրլլիչի նկարագիրը. երկու մարդ գտած է անոր մէջ, վասն զի երկու մարդ կար անոր մէջ. մին ետասէր, անահաւատ ուամիկ որ իւր սահմանափակ մտքովը կը խորհի, միւսն որդեգորով հայրը որ իւր խանգաղատ սրտովը կը զգայ. եթէ կ'ուզէք՝ ըսէք հինցած երկսայրին, եթէ կրնաք ըսել հինցած արտասուք. և սպաքէն ինչ անկեղծ արտասուք կը խլէ լաւահառաչ հօր զղջումը, որ դեռ վայրկեան մը յառաջ բարկաճայթ յանդիմանելով իւր աղջիկը՝ զի սա չ'զիջանիր վերստին կենակցիլ իւր լպիրշ ամուսնոյն հետ՝ հիմայ «Ներէ, ներէ՛ ինձ Վարիա», կը գոչէ աղերսանօք, աղջկան «արտօսըր տեսնելով»։

Վէպին երկրորդ յատակին վրայ երեւցած անձնաւորութեանց գալով, անոնց ամենն ալ, Կատօն մանաւանդ և իւր տխմար ամուսինը, ունին կենդանութեան դրոշմ. Պ. Շիրվանշատէ, ինչպէս կ'ըսուի, «փչած է» իւր անձնաւորութեանց մէջ, յոտին կանգնեցնելու համար զանոնք, որք չեն կազար երբեք։

Հեղինակն այնպիսի նիւթի մը, զոր ընտրած է, չէր կրնար լաւագոյն ուղղութիւն մը տալ. որքան արագ ըլլար շարժումը, այնքան արագ պիտի ըլլար վախճանը, և յայտ է թէ արագութիւնը զուրկութիւն մ'է. զգուշութիւնը զոր հեղինակը ունե-

ցած է փորձիչ շեղումներէ, յատուկ մասնաւորապէս բարուց վէպերու, իւր կորովոյն մէջ պահած են դործը. շարժման շարունակութիւնն և միութիւնը այսպէս յաջողապէս զգալի է եղած Արաւրիին մէջ: և ինչ աւելի գերազոյն պայման զօրութեան քան միութիւնը բնութեան, ո՛ր կարգին մէջ որ ըլլայ այն:

Այս տեսութեամբ նկատելի է միայն Կատօն և ամուսնոյն մասնակցութիւնը տուամին մէջ, զոր հեղինակն ՚ի սէր հնաւանդ հակադրութեան իւր դործէն վտարելու արութիւնը չ'է ունեցած. Պ. Շիրվանզատէ որքան որ ալ հասարակաց կարծեաց խողովակ մը գտնելու հարկին տակ ստեղծած ըլլայ Կատօն, շատ ծանօթ, շատ աւանդական տիպարի մը դիմած է: Պ. Շիրվանզատէ առանց իւր դործն տկարացման վտանգին ենթարկելու՝ կլնար ՚ի բաց վանել հակադրութիւն մը որ իւր յաճախակի կիրառութեամբն իսկ անդօր՝ մերթ դործի մը ձգմարտանմանութիւնն ալ կը վտանգէ, ենթադրելով զուգադիպութիւն մը զոր հակադրութեան գաղափարն ինքնին իւր մէջն ունի:

Բայց Արաւրին անկարելի զուգադիպութեանց ու անակնկալներու վէպը չէ, գործն համակ ձեւուած է գրական այն գերազոյն տարազին վրայ որ իրապաշտօնիւ կ'անուանուի. Նոր Արուեստին նշարանն է այսօր իրապաշտութիւնը. արուեստագէտը պարտի նախ դիտել բնութիւնը և ապա արտայայտել զայն այնպէս ինչպէս իր սեփական խառնուածքովը կը զգայ. Գեղեցիկը ձգմարտին մէջ՝ գեղարուեստին վերին թէութիւնն է, վասն զի ճշ-

մարիտը, իրականը միայն կրնայ յուզել: Պ. Շիրվանզատէ իրապաշտ վիպասան մըն է, կամ ուսասնայ բարբառով՝ ռեալական. ամեն ինչ բնական, մարդկային է իւր դործին մէջ. տարրական ճշմարտանմանութիւնն ՚ի մտի ունեցած է միշտ հեղինակը, հանապազօրեայ դէպքերը նկարագրել կը թուի՝ արամաքանօրէն դասաւորելով զայն. մի վնասէք հոն անընդունելի դիպակցութիւն մը և կամ որոշեալ վայրկեանի մը, մոգական գաւազանի մը շնորհիւ յանկարծական անակնկալ լուծում մը: Արաւրին իրականութեան մէջ կը շողայ համակ և այսու իսկ կը փրկուի իւր ջատագովական վէպի հանգամանքէն որ շատոնց լքեալ սեռ մըն է: Եթէ վէպի մը իրականութիւնը կը կազմեն իւր բարոյական նկարագիրներու կենդանութիւնն, տեսլեանց ու տիպաց բնականութիւնն ու ժողովրդային բարբառին ու բարուց ճշգրիտ արձանագրութիւնն, Արաւրին կը կրէ յինքն այդ բոլոր յատկութիւնները: Պ. Շիրվանզատէ կ'ըմբռնէ այն խտիրը, զոր իրապաշտ գպրոցը կը դնէ գրեալ շեզուին և խօսեալ շեզուին մէջ. իւր անձնաւորութիւնք կը խօսին ընդհանրապէս բնական բարբառով մը, բայց Ռոստոմեան ու Վառվառէն եթէ կը խօսակցին ժողովրդային լեզուաւ, մերթ, — երբ մանաւանդ դէմ յանդիման կը գտնուին միմիանց — գրական լեզուաւ մ'է որ կ'արձակեն իւրեանց մոլեգին բողոքները. կարծես Նաքէի մը ապահարզանին ջատագովականէն հատուածներ դոյ ունին սորված զորս գերասանի մը ճարտարութեամբ կ'արտասանեն. թէև Ռոստոմեանի մը և Վառվառէի մը մտաւորական զար-

զացումը մեղմացուցիչ պարագայ մը եղած ըլլայ իւրեանց պոօլիւրալան մենախօսութեանց կամ խօսակցութեանց՝ միշտ պէտք է յիշել թէ ի՞նչ որ հեղինակ մը կը յշկէ ու կը յշկէ, ուրիշ մը, որքան եւս զարգացած ըլլայ այն՝ չը կարենայ յանպատժաւորօրէն արտաբերել։ Արամբիի հեղինակը հաւանաշար ինքն իսկ զգացած է իւր վէպին այս յայտնի թերին, այլ ինչպէս ակնարկեցի ի վերեւ, բազմաշարած սիրահարները իւր իմաստասիրութեան թարգման ընելու և գործն այդու զօրացնելու բազմանոց չէ կրցած գիմաղրել։ Բայց այդ բազմանքը չէ վարձատրուած վասն զի ապօրին էր։

Զօրութիւնը ցորչալի գեղադիտական օրինաց սահմանին մէջ փնտռելի Պ. Շիրվանզատէ, չորհաւորութիւններ միայն ունէինք իրեն ընելու, բայց այդ զօրութիւնը քիչ մը ամենուրեք է իւր վէպի մէջ։ հեղինակէն կ'անցնի իւր անձնաւորութեանց նաեւ որ մոլեգնութեան ոչ թէ բառեր ունին արձակելու այլ հաստուածներ որոտայու։ չը ակնարկ իրենց սիրտը այլ կը դառնանայ, չեն ողբար անոնք այլ կը մոռնան, զոհեր են որք իրենց զէնման գիտակցութիւնն ունին։ իւրեանց նահատակութիւնը թէ և կը ցատուցանէ զքեզ այլ նազիւ կը ակնարկէ։ ապաքէն քիչ մը շատ խո՛ուն են Արամբիի գիւցազունք, գործն յայտնապէս պիտի չահէր եթէ նուազ խորհրդածէին Ռոստոմեան և Վառվառէ։ կամ լաւ եւս եթէ նուազ խորհրդածէր Պ. Շիրվանզատէ։

Արամբիի հեղինակն ըմբռնած ըլլալ կը թուի նկարագրութեան (décors) դերը իրապաշտ վիպասանութեան մէջ։ Մինչ «վիպական» դպրոցը, նկարագրութիւնը ի սէր նկարագրութեան եւթ կ'ընդունէր, և չպարելով պատկերները կ'ալակերպէր զայնս՝ իրապաշտ դպրոցը նկարագրութիւնը կ'ընդունի սոսկ միջավայր մը պատկերացնելու և կամ հոգեկան վայրկեան մը բացատրելու համար։ Պ. Շիրվանզատէ իւր գործին մէջ նկարագրութեան սոյն ըմբռնման ապացոյցը կուտայ։ իւր պատկերները ալլափոխեալ չեն հնօրեայ սեթեւեթիւրով՝ ձրգտում մը կարելի է հաստատել անոնց մէջ իրականի դէպ ի բանաւոր ընդօրինակութիւնը, կամ գրադատաց բառով՝ «վերադարձն ի լնութիւն»։

Արամբիի հեղինակն հայ լեզուի ոսկերիչ մը չէ, ունի լեզուական այնպիսի միամտութիւններ որք մեր հայկաբան վարժապետները պիտի խրաչեցնէին։ մասանց թուումն մը մէջ բնաւ խղճահարութիւն չէ ունեցած «Լայներ»ով յիշելու առարկաներ զորս յանձն չէ առած նկարագրելու մի առ մի, և իւր գործոյն մէջ կան էջեր որք ծածկած են լեզուի անհարթութիւններով։ Բայց ըստ Զօլայի, վէպի մը մէջ քանի մը կաղ նախադասութիւն աւելի կամ քակաս նշանակութիւն չունին, խնդիրն ինքնասիւս արտայայտութիւն ունենալու վրայ է։ քերականական ամենէն խրթին կանոններու հպատակութեամբ գրուած երկարապատում նկարագրութիւն մը յո-

րում կը վխտան հասարակ տեղիք՝ չ'արժեր բնաւ տող մը յորում ինքնատիպ արտայայտութեամբ կենդանի պատկեր մը կը ցոլանայ կը ցայտէ . ինչ փոյթ եթէ կաղայ այդ տողը՝ Պ. Շիրվանդատէ ստոյգ է որ նրբարուեստ նկարիչ-գրագէտ մը չ'է, բայց իր վրձինը քանի մը ուժգին հարուածներով կենդանի պատկերներ գիտէ շինել . պէտք է խոստովանիլ սակայն թէ այդ պատկերները նուազ յաջող են քան տեսարանները (scène) ուր Շիրվանդատէ կը յայտնուի իբր տռամաթիք գերազօր տաղանդ մը:

Իրականիւն զգացումը, Արամբիի հեղինակին մէջ կը յորդի, կը զեղու . զեռ վերջերս Արեւելիի մէջ իսկ ընթերցողք տեսան Գառսին մէկ մասը յորում իրականութիւնը չէր պատկերացած այլ փանդակ-ռաճ էր կարծես: Հոգեբանութիւնն եթերային նրբութեամբ կը տարածուի իւր գեղեցիկ գործոյն ամեն էջերու մէջ որք կ'ապրին յատուկ կեանքով: Ազնուազգի վիպասան մ'է Շիրվանդատէ:

Մարդ բնական տենչ մը կ'ունենայ դինքն հետաքրքրող անձին անհատական կեանքէն մանրամասնութիւններ գիտնալու . երբ Չերազ վերադարձաւ Կովկասի ճամբորդութենէն, այցելութեան գացի իրեն . հաճելի պատմողը շատ բան նկարագրեց ինձ, մինչեւ իսկ Կովկասի աղջկան դաշաւով քաշած յօնքերն որք սակայն չհետաքրքրեցին զիս այնքան... որքան Պ. Շիրվանդատէին առթիւ իմ մաղերուն խուրճը որ ծոպանման կը սփռուի իւր

վզին չուրջ, ու սրածայր մօրուքը որուն մէջ կ'երկարի երազողի իւր դիմակը . առուգագեղ Աղամեան մը Շիրվանդատէն— եթէ կ'ուզէք— աւելի հաստակաւ ու բարձրադիտակ, և այս, հակառակ աւանդութեան որ վտիտ կ'ուզէ դպրութեան մարդը, կամ ջլախտաւոր գոնէ:

Թէեւ իրապէս վիպասան՝ սակայն ոսմանքի կեանք մը ունեցած է Արամբիի հեղինակը որ Արձագանքի խմբագրութեան մէջ՝ փորձեր կը սրբաձագանքի խմբագրութեան մէջ՝ փորձեր կը սրբաձագանքի խմբագրութեան մէջ՝ փորձեր կը սրբաձագանքի խմբագրութեան մէջ՝ փորձեր կը սրբաձագանքի խմբագրութեան մէջ... շատ գէշ:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

“ԱՍԱԴ ՈՒ ՖԵՐԱՏ,,

Բաղգաւորութիւն մը, իրա՛ւ, պէտք էր ինձ համարէի հանդիպիլս Շիրվանդասէի մէկ հատորին որ իր մէջ կը պարունակէր ութ վէպիկներ, ամէնքն ալ կատարելապէս գեղեցիկ, և գեղեցկագիտօրէն կատարեալ:

Առաջին էջերէն իսկ հեղինակը կը յայտնէ ինքզինքը ու կը կապէ իրեն ընթերցողը իրր նուրբ զգացող մը ու սուր զիտող մը որ ունի իր լուրջ հայեացքը կեանքի վրայ, և անոր հետ միասին պատմողի մը, պատկերողի ձիրքը՝ մարդիկ ու իրենց խառնահիւս կեանքը ներկայացնելու համար:

Իր նիւթերու ընտրանքին մէջ ցոյց կուտայ ոչ միայն կիրթ ճաշակ, այլ և ամենամեծ պէսպիսութիւն. նորօրեայ ամուլ մտաւորականի վիժած կեանքէն մինչև նախնատիպ (primitif) Թիւրք թաղեցիներու կոխը թաղային նաւուսի համար՝ մէկ թաղին աղջիկը միւսէն երիտասարդ մը առեւանգելուն առթիւ. ուսումնասիրութիւն կնոջ սրտին ծածուկ խորքերուն և դարձեալ մօր մը զգացողութեան իր որդւոյն հանդէպ, որուն տարիներով զբզ-

ուրած գեղեցիկ պատկերը մայրը կը մերժէ փոխել իրականութեան հետ, երբ սա խանգարուած, խաթարուած կը ներկայանայ իր դէմ՝ Սիրիի մէջ ոճիր մը քաւելէ յետոյ. նորասկիզբ յիմարութեան բուժումը մարդավայել փափուկ վարմունքով և բնութեան միջոցով՝ փոխանակ սովորական կոպիտ վերաբերումով բոլորքումը, յետոյ, ի ծնէ արուեստագէտին բոլորաշան նուիրումը իր արուեստին, իր գերանուրբ զգացողութիւնը ու կրած հոգեկան տանջանքները վինքը չըճապատող անհամասեւ, տեսլաղուրկ էակներէ, և նոյն իսկ իր գուրգուրացող մօրմէն: Զանազանութեան եղբրը լայն են արդարեւ, բայց հեղինակին տաղանդը յաշթող դուրս կուգայ անոնց մէջէն:

Հոգեբանական, խմաստասիրական վերլուծում, գէպքերու աշխոյժ պատկեր, շարժառիթներու, իտէալներու բաղլտում, կենդանի տիպարներու ստեղծում, այս ամէնը կը գտնուին այդ ութ վէպիկներու մէջ, ջղուտ, կենդանի, պարզ, բնական ու ճով մը որ կ'արհամարհէ զարդ, անպէտ ընդլայնում, հռետորութիւն, և առանց ծանրաբեռնելու նիւթը կամ սրակաս մը ձգելու, կ'երթայ ուղղակի արուեստագիտական լրացումին:

Փոյթ չըներ մարդ՝ այս գեղեցկագիտական վայելքէն յետոյ՝ հարցնել ինքզինքին թէ բնապա՞շտ մըն է գրողը թէ ուսմանթիկ մը, հոգեբա՞ն մը թէ խորհրդապաշտ մը, յուսեա՞ն մը թէ լաւատես մը: Այս ամենէն ալ ունի մաս, և իբր ճշմարիտ արուեստագէտ, ամենուն ալ հայեացքները և կերպերը կը գործածէ ինքզինքը կատարելապէս ար-

տայայտելու համար: «Արախտը» վէպիկին մէջ ուսմանթիկ դունաւորումը շատ որոշ է. «Լեւոնի նիհար դէմքը ստացել էր մի տեսակ բաց մանիշակադոյն երանգ: Նա յիշեցնում էր դեկադենտ ներկայի քմահաճ վրձինի տարօրինակ ստեղծագործութիւն. սակայն այն հիւանդոտ դէմքի վրայ աչքերը փայլում էին յղկած պողպատի պէս: Չորս կողմից ելեքտրականութեամբ հեղեղված նրա մարմինը գեանի վրայ չէր ձգեր ստուեր. նա ինքը կարծէս՝ ստուեր լինէր»: Իսկ «Սրիտդ Լիզա»ի մէջ ուր humourի դուարթ ցայտքը կը խաղայ մինչեւ վերջը, հերոսը, Արդաս Պետրովիչը, նկարագրուած է իրապաշտ դպրոցի ծայրագոյն ճշգրտահան միջոցներով, ինչպէս կը վերցնէր նիւթը: Կը լսենք ահոր հաղալը իսկ «առ...ռ...փի...քըհը, փիէ»: Կը ներկայացուի նոյն ոճով ուրիշ պարոն մը. «Լըպրստած Ֆրանս տղայ էր, փոքրիկ շամահաճեւ (սեխի ձեւով) գլխով, որից միշտ violet de Parmeի հոտ էր գալիս... կարճահասակ, աչքերը նեղ ու երկայնաձեւ, ճակատը տափակ, երեսը սափրած ու ականջների առջեւ մի մի մատաչտի մազեր թողած, իւզած սեւ մազերը նեղ ճակատի վրայ երկու կտոր ոլորած և գլխի կաշիին կպցրած—ահա նրա կերպարանքը. մի բան, որ ինձ ամենից աւելի էր վրդուլեցնում, այդ նրա նեղ պատրիպատրի վարդիքն (pantalon) էր: Ամէն անգամ, երբ նա նըստում էր լազկաթուռի վրայ, ևս ականայ նայում էի նրա ծնկներին, սպասելով որ ահա կը պատուովի:»

Իսկ եթէ վիպագրի մը արժէքը կը փնտռէք,

սուր դիտողութենէ, տիպարներ ստեղծելու կարողութենէն աւելի՝ կեանքի իր քննական ըմբռնումին մէջ, հոն ալ յուսախաբ չըներ Շիրվանդատէ. կեանքի խորին հասկացողութիւնը իրեն շնչտել կուտայ միշտ «խելքի և զգացմունքների մէջ ներդաշնակութեան» հարկը, «անընտան կեանքի հետեւանքները» որոնք կը ծագին «թուլութիւնից, հաստատ կամքի բացակայութիւնից»: Անհատի կեանքը պէտք է ծառայեցուցուի մեծ կեանքին որ մեր շուրջը կը բոլորի, և ոչ թէ հակառակը: Ասով միայն ան կ'ուշենայ պիտանութիւն, նպատակ, կը ստանայ նշանակութիւն, և ձեռք կը բերուի «հոգւոյ անդորրութիւն որ մարդկային կեանքի երջանակութիւնն է», ևւայն:

Եւ այս ամենը ոչ թէ կանխորոշ բարոյական մը հանելու վճռաձեւ եղանակով, այլ իր նկարագրած տիպարին ներկայացման մէջ՝ բնականօրէն՝ պատշաճօրէն զուրս կու գայ: Եւ եթէ երբեմն թէզ մը պոշտպանելու դերը ստանձնել կը թուի հեղինակը (ինչպէս յիմարութեան հակում ունեցողներու հետ վարուելու լաւագոյն եղանակին վրայ), պէտք է ընդունիլ թէ միշտ զօրեղապէս կ'արթնցնէ ընթերցողին մէջ խորհելու պէտքը առաջադրուած հարցին վրայ:

Գաղափար մը տալու համար հեղինակին արտադրութեանց վրայ, վէպիկներէն մէկ երկուքին ուրուագիծը ներկայացնենք: «Նորերից մէկը» խորունկ, սուր, կրնանք ըսել անխնայ վերլուծումն է նորահաս երիտասարդութեան մէջ քիչ չգանուած այն տիպարին որ կը տառապի ներքին բարեկշռու-

թեան պակասէն: Մեծ մեծ ձգտումներ, ահառ և տհալ դադարներ, դիւրագրգիռ զգացողութիւն, բորբոքուած և վերացած երեւակայութիւն, տկար կամք՝ աններդաշնակութիւն մը կը կազմեն որուն ենթական հոս ու հոն կը նետուի, մերթ այս մերթ այն կը փորձէ, առանց գիտակից պատրաստութեան, առանց մէթոտիկ աշխատութեան, չգրտնելով իր ուղղութիւնը՝ իր տեղը արեւին տակ, իր մշակելու պարտէզը, արհամարհելով իրեն մօտիկ համեստ ածուն որ հնարաւորն է իրեն, և փնտռելով մեծածաւալ գեաղաններ բոլորովին անմատչելի իր կարողութեանց: Կեանքի մեծ կարգէն դուրս մնացած ուղեկորոյս՝ անքնատիպ էակներ: Քամայեան մէկն է ասանցով, և թերեւս ամէնէն արգահատելին, որովհետեւ իր մէջ կը կրէ տանջանքի սուր գործին՝ ներհայեցողութիւն, և ինքնազատում: Հաղիւ աւարտած Գիմնազիայի ուսման ընթացքը, ինքզինքը կուտայ ցրուած, անկանոն ընթերցանութեան ու յետոյ կը փորձէ ուսուցչութիւն, գրականութիւն, իր ամեն ձիւղերուն մէջ և ամենուն մէջ հետեւակ անյաջող, կը գալարուի անզոր ճիգերով, կը կորսնցնէ մտքի յատակութիւն, քուն, ախորժակ, առողջութիւն: Հարիւր անգամ իր վիճակին վրայ խորհելով կը ձաղկէ, կ'անգոսնէ ինքզինքը թէ անօգուտ եղած է, և պիտի ըլլայ միշտ իր կեանքը, թէ աշխարհ իրեն պէտք չունի, և թէ անպէտ մարդը աւելորդ է կեանքի թատերարեւմին վրայ, վնասակար իսկ է: Իր ներկայութիւնը բուն դերակատարները կը խանգարէ: Կը նախանձի օգին, ծառին, փայտին որոնք, թէև զուրկ գիտակցութենէ, ունին

որոշ պաշտօն մը, գործ մը կատարելու, օգուտ մը տալու: Հոս քնարական շեղում մը՝ լուռ անտառի՝ ահագին կանանչազարդ ծառերով՝ անհամար տերեւներով՝ յոգնած հովիւ ու գառնուկներ հանգած ծառին շուքին տակ, հպարտ իր օգտակարութեան վրայ կենդանիին ու մարդուն. մարդ՝ երախտամուտ արարած՝ կայինի սուր բերանը կ'ուղղէ կեղտոտ զգուելի ձեռներով ծառին, վեհանձն և մարդասէր ծառ՝ կ'անիծէ ապերախ մարդը, դառն հառաչանքով կը թաւալի գետին, և ինչ: Բայց եթէ արուեստագէտը քիչ մը կը քնանայ հին օրեր յիշեցնող այս հստորութեան մէջ, միւս կողմէ հրաշապանծ կերպով տեղը կը լեցնէ—և սրչափ երախտագէտ ինք իրեն ասոր համար — չտալով մեզի ձանձրալիօրէն հասարակ դարձած անձնասպանութեան ելքը, այլ անոր տեղ՝ շատ աւելի խորհրդայնոյց և սրտառուչ վերջաւորութիւն մը: Քամայեան, սրտմըտած իր անօգտաբեր գրքերուն դէմ, և իր կեանքը յանդիմանող յիշատակարանին դէմ, զոր կը պահէր, մոլեգնաբար կը նետէ զանոնք կրակին մէջ, կը փճացնէ, կը ջնջէ հին կեանքին այդ վրեւեմները, որպէսզի անհետանայ իր ատելի անցեալը. «Աղատվեցի, ս'ւֆ, աղատվեցի, գնա՛ կորի՛ր հին կեանք, էլ քեզ հետ գործ չունիմ. իսկ ապագան, հը՛մ, երախայ ևմ, նորից պիտի մեծանամ, հա՛, հա՛, հա՛, քսան ու հինգ տարեկան երախայ... այժմ ևս նոր մարդ եմ, հա՛ հա՛», կը պոռայ կատաղաբար ծիծաղելով: Եւ երբ պառու տանտիրուհին, որ պուշտութէն սարսափած սենեակը մտած էր և դուրս հրուած դիւահարի կատաղութեամբ, առա-

ւօտուն կուգայ վերստին առողջութիւնը հարցնելու, ջերմն է որ յարձակած է վրան, գլուխը իրը չէ, բժիշկ կանչել կուտայ, վերակիով ծածկելով իր գունաթափ դէմքը և երեսը շուռ տալով պատին . . . : Վերջաւորութիւն մը որ ընթերցողին ակնկալել կուտայ ջերմին հետ ըզեզին ալ քառսին անհետացումը, ու նոր և բնականոն առողջ կեանքի մը բողբոջումը, և կամ, թերեւս նոյնչափ և աւելի հաւանական, արմատական յեղափոխման համար ուժեղ ճիգի մը մէջ խանգարուած մեքենային չը տոկալը և բոլորովին կենալը . . . : Չեմ կրնար ինքզինքիս չտալ հաճոյքը յիշելու նաեւ այս ութ վէպիկներուն մէջ ուրիշ գոհար մը — ամէնէն շողարձակը թերեւս — «Ասադ ու Ֆէրատ»ը, պատկեր թուրքերի կեանքից» : Փոքրիկ Իլիական մըն է ան գիւղացիներու, կիսավայրենի թուրքերու, որոնք սակայն ամենէն քաղաքակիրթ մարդոց հետ ունին միացնող կապ մը, այն է պատիւի փափուկ, տիրող զգացում, որու սրբութեան առջեւ ամէն ինչ պէտք է խոնարհի, հոգ չէ թէ սրտեր խորտակուին, կեանքեր փշրուին : Խիստ են պատիւի օրէնքները, և թէեւ անգիր, անոնց աւանդական կանոնները կրօնի ոյժը ունին այդ նախնատիպ մարդոց վրայ : Կարելի՞ բան է վատօրէն հանդուրժել՝ Իմամու թաղեցիներուն համար՝ որ իրենց թաղի հրապուրիչ և հարուստ Ֆաթման (նշանուած նոյն թաղի ծեր հաճիի մը) սէր տայ և կին ըլլայ Սարիթօրփաղ թաղէն երիտասարդ Ասադին : Պէտք է սրբուի այդ կեղտը Իմամուցիներուն երեսէն, արեան մէջ լուացուելով խակ : Ասիական զուաքակիւն է ասի-

խալական Մօնթէկիւներու և Քարիւլէթներու ընտանիքի կուլին, զոր աւելի կը գրգռէ Ռօմէօի և Ճիւլիէթի տարփանքը : Գիտէք ինչպէս կը սկսի Շէյքսպիրի անմահ թատերգութիւնը : Երկու ընտանիքներու ծառաները, որոնք իրարու կը հանդիպին իրարու տեսքէն կուլ հանելու փափաքնին եռալով, կը սկսին «Մատըդ ինձի՞ է որ կը խածնես» . — «Այո՛, քեզի կը խածնեմ մատոս» : Մեծ թշնամանք : Ահա առաջին հրացանի հարուածը որ նշան կուտայ կռուին, որ իր մոլեգնութեան մէջ ծաւալելով կը պարուրէ հետզհետէ ամբողջ քաղաքը :

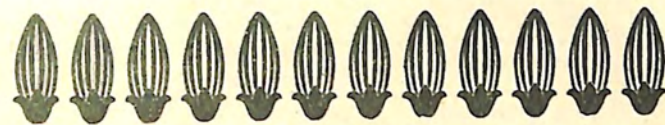
Նմանօրինակ սկզբնաւորութիւն կուլի՝ «Ասադ ու Ֆէրատ»ի մէջ : «Առաւօտ էր : Սարիթօրփաղցի իննը-մասնանի Մահմուդը, իւր խանութի առջև կանգնած, Շիրազի պիտակաւոր մորթուց կարած մի գլուկ էր թրջում և ձպտով ծեծում : Այդ միջոցին Իմամուցի գլուկարող Մէյթին դիտմամբ անցաւ նրա առջեւով : Մահմուդն անգիտակցաբար մի քանի կաթիլ ջուր սրտից նրա վրայ : Մէյթին կանգնեց և բերանից բաց թողեց մի շատ անվայել յիշոց : Մահմուդը ներողութիւն խնդրեց : Մէյթին, որ երեկոյեան Հաճի Սլեաքպարին և իւր ընկերներին խօսք էր տուել կուլի առիթ տալու, մի աւելի սուր յիշոց արտասանեց Մահմուդի երեսին : Մահմուդը նամուսով մարդ էր : Մէյթին պատասխանեց ըստ կարգին և փոխօրէնը վերջինից ստացաւ մի պինդ սպասակ : Իմամուցիները պատրաստ էին, մի վայրկեանում թափվեցին Մահմուդի վրայ : Միւս կողմից եկան մի քանի Սարիթօրփաղցիներ», և այլն :

Թէ ինչպէս երկու ոսոխ թաղեցիները, ծեր, մանուկ, աւագ, սպասաւոր, նոյն իսկ գերի, զէնք կը վերցնեն, կատաղաբար կը յարձակին, կը սաստկանայ խառնուրդը, և ի՛նչ քաջագործութիւններով երկտասարդ Ասաղը՝ մազապուր ազատելով բռնուելու վտանգէն, «կը փախցնէ իր ֆաթման, կը հալածուի, կ'ապաստանի այգիի մը խրճիթը, ուր իր հուսկ հերոսական զիմադրութիւնը կ'ընէ, ինչպէս առիւծ մը իր որջին մէջ և իր էգին քով, ու վերջապէս կ'իյնայ քաջաբար, անհաւասար պայքարին մէջ ու կը վերականգնի իմաստութիւններու նաւուսը: Պէտք է կարդալ բուն վէպիկին մէջ, տեսնելու համար որ՝ թէ՛ իրր բարքերու ուսումնասիրութիւն, թէ՛ իրր ականջներու նկարագիր, և թէ՛ իրր կուս, սեղմ, աշխոյժ պատմութիւնը՝ անգերազանցելի է ամեն կերպով:

ԳԱՌՆԻԿ ՖԸՆՏԸՔԼԵԱՆ,

ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

“ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ,,

Վայելքը իր չափը ունի. որոշ սահմանէ մը անդին, հեշտութիւնը՝ տուայտանքի, մահացումի մը պէս ցաւազին բան մը կ'ըլլայ. անսովոր ճիշեր, ազադակներ արձակել կուտայ մարդուս:

Արուեստի գերազոյն արտայայտութիւնները այս կարգէն են: Այդ վերնազաւառներուն մէջ՝ ուղեղային գրութեան պարտասումի աստիճան գրգռումը, արեան շրջաններու համախուժումը, ջիւղերու տարապայման պրկումը կը միանան մըղձաւանջային, քնաշրջիկի, էսրարի ծուխերով ծանրացած մթնոլորտի մը, իրականէն, ապրուածէն աւելի վեր գոյութիւն մը—եթէ ներելի է ինծի ալ նոր բառ մը կերտել — Գերականքը ստեղծելու համար:

Այդ գերականքը ապրեցանք մենք ուրբաթ գիշեր(*), երեք ժամ շարունակ, Վարիէթէի թատրո-

(*) 1908, Նոյեմբեր 28:

նին մէջ, Պաքուի Արեւելան-Արմէնեան տաճարիկի խումբին կողմէ արուած ներկայացումին առթիւ:

Երեք չորս օրէ ի վեր Թօքաթիանի սրահին կիսակործան սիւներուն վրայ փակցուած համեստ ծանուցումներ այս խումբին դալուսար խմացուցեր էին մեզի: Պզտիկ խմբակ մը որուն մէջ անսովոր դէմքեր, ձեւեր կը նշմարուէին, քանիցս նիստ կազմած էր այս սրահին մէջ:

Ուլքեր էին ասոնք, պիտի ըսէր ռուսահայ մը: Պարզապէս Պաքուի տաճարիկի խումբն էր ասիկա, որ ուրբաթ գիշեր Շիրվանդատէի ամէնէն խորունկ և ամէնէն դառն մէկ բիէսին, «Պատուի համար»-ի ներկայացումով սկսաւ:

Ամփոփեմ նիւթը:

Պ. Անդրէաս Էլիզարեան ջոջ վաճառական է:

Զքաւորութենէ ճամբայ ինկած անձ որ ինքնիրեն զիջած է իր հարստութիւնը և որ օր մը պիտի պուայ իր զաւակներուն երեսին.

— Ես իմ հօրիցս փո՞ղ եմ ստացել, թուքումուրով, զրկանքներով, քաղցած փորով եմ ես մարդ դարձել:

Դրամապաշտ սլուրժուադիի թիւն է ան, մարդկութեան վախճանը միմիայն զրոյթի մէջ փնտռող:

Իր գործի մարդու տաղանդը առուտուրի կեանքին սովորական խորամանկութիւններովը ու նախ-գութիւններովը ձեւացած է: Սովորակող ու ամբարտաւան, կտրիճ ու վատասիրտ միանգամայն:

Իր պարտամուրհակները բրթէսթ եղած չեն. պատուաւոր մարդ ուրեմն. իր շահատակութիւնները յայտնուած չեն. ուստի յարգելի և ազնիւ անձնաւորութիւն, ազնուաշուք մը, թէ որ անպատճառ փափաքիք. ի հարկին կարող իր յափըտակութիւններէն մաս նուիրել ազգային ուսումնարան մը հիմնելու համար. ազգային բարերար մը, թէ որ կ'ուզէք:

Արդեօք Էլիզարեան Պոլիս ապրած է: Հարստութեան հիմնական մասը իր առեւտրական ընկերոջը մահուէնէն օգտուելով կողոպտած բաժինն է և այս պիտի ըլլայ բոլոր բիէսին առանցքը:

Այս ազնուաշուքը իր թաշնամ ընկերոջը որբերուն ողորմութիւն տալով մեծցուցած է զանոնք: Զրա՞ ձեզի թէ բարերար մըն է:

Այս է մարդը: Զղուելի հարկաւ, բայց ոչ վճռական չարագործը: Ահաւորը՝ անոր կնոջ եղբայրն է, Սաղաթէլը, իր գործերուն օգնականը ու չար ոգին անոր. այն կը մղէ զինքը միշտ դէպի չարը, դէպի ապիրատութիւնը. Իակօն՝ այս զրամապաշտ Օթէլլօն:

Տեսարանը խկապէս զարհուրելի է երբոր կրկու չարագործները իրենց թալանին բայ ու բաժինին մէջ իրարու դէմ կ'ելլեն:

— Խոտաւմդ կատարէ՛. բաժինս տուր թէ ոչ գիտեմ ընելիքս, կը դռչէ Սաղաթէլ:

— Յետոյ կուտամ:

Այս «յետոյ կուտամ»ը չէք գիտեր որքան հոգեբանապէս ուղիղ է: «Յետոյ կուտամ»ը կը նշանակէ որ խօսքէն պրծելու պատրաստուող անձը դեռ չի համարձակիր ղիմակը վար առնել. կը նշա-

նակէ ժամանակ վատակիլ, որպէս զի վարժուի իր զրթուսին ու անոր քաջութիւնը ունենայ:

Անդրէաս էլիպարեան չորս հասուկ զաւակի տէր է: Բայց անոնք որքա՞ն նկարագրով տարբեր են իրարմէ:

Բագրատ էնժէնիէօր է, դրամական ու նիւթական փիլիսոփայութեամբ անած երիտասարդ, մին անոնցմէ որոնք սրտի խղճահարութիւնները չեն ճանչնար:

Իր Աստուածը բանականութիւնն է, ուրիշ բառով՝ օգուտը միայն: Այս թիբը պուրժուայի զաւակն է, պատրաստ ուրիշի վրայ նետուելու, բայց թոյլ չտալով որ ուրիշ մը համարձակի իրմէ փող կորզել: Այսպէս, տեսնելով որ Սաղաթէլ ծախսի հաշիւներու վրայ վերադիրներ, խամփներ կ'ընէ, Բագրատ կը գոչէ անոր երեսին.

— Իմ գործերու մասին ձեռներդ մաքուր պահէ՛:

Իր քոյրը, Ռօզլինա, հարուստի չփացած ու փճացած աղջիկն է, արդուզարդի ունայնութեանց և իր պատկանած դասակարգին իրաւունքները խրստութեամբ պահպանելու հետամուտ: Չի ներեր որ ծառան՝ Վարդանը՝ «ես ու դուն»ով խօսի հետը: Ազգային զգացումն ալ բացակայ է իր սրտէն: Օտարացած աղջիկն է որ օր մը ռուս սպայի մը կին կրնայ ըլլալ, բայց ոչ հայ յեղափոխականի մը:

Միւս եղբայրը, տանը Անառակ Որդին, Սուրէնն է, միսող, խաղամոլ ու զուարճատէր տղայ, որուն սակայն հոգիին մետաղը աղնիւ ու մաքուր է: Իրենց հարստութեանը ազտոս ծագումին վերահաս

եղածին պէս, խսկոյն կը պատրաստուի անկէ հրաժարելու, մինչդեռ Բագրատ, հօրը արժանի զաւակ, ամէն նենգութեան աջակից ըլլալու պատրաստ է այդ հարստութիւնը ձեռքէ չհանելու համար: Ասոնց աչքին պատիւը դրամն է, ու ամէն բան ընելու կարող են այս պատուին համար:

Իսկ հերոսունին կրտսեր քոյրերնին է, Մարգարիտը, սրտի ու մտքի տէր աղջիկը, մուլց խորհուրդներով ծանրաբեռնուած այս տան մէջ միակ լուսաւոր դէմքը:

Յետոյ՝ մայրերնին, Երանուհի, պարզամիտ ու աստուածալախ կին որ իր աղուորութեանը համար Անդրէասին հետ ամուսնացած էր:

Ահա ընտանիքին բոլոր անդամները. անոնց վրայ թէ որ աւելցնենք Արտաշէս Օթայեանը, Անդրէասին կողոպտած ընկերոջը որդին որ Մարգարիտը կը սիրէ, բիէսին անձինքը կ'ամբողջացուն: Գործողութիւնը կը սկսի անով որ Օթայեան ձեռք կ'անցընէ կարգ մը Անդրէասին ստորագիրը կրող հին վաւերագրեր, որոնք այս վերջինին հարստութեանը՝ Օթայեանին պատկանիլը կը հաստատեն: Օթայեան կ'ըզէ որ իր իրաւունքը ճանչցուի ոչ այնքան դրամի համար, քան թէ վերցնելու համար իր վրայէն Անդրէասի ողողմութեամբ ապրած ըլլալու նախատինքը որ զինքը Մարգարիտին առջեւ նուաստացուցիչ զիրքի մը մէջ կը պահէ:

Կ'երեւակայուի Անդրէասին սարսափը երբ այս վաւերագրերուն գոյութիւնը կ'իմանայ: Ամէն թուղթ ոչնչացած կը կարծէր: Երիտասարդ Օթայեանի քանի մը հազար մանէթ տալով ձեռքէն

ստորագրութիւն մը կորզելու կը ջանայ ու չի յաջողիր: Դատի սպանալիք կայ: Իր հարստութիւնը, 700,000 բուլլի, երեւակայեցէք, կորսուելու վրայ է: Այն ատեն երիտասարդին Մարգարիտին համար ունեցած սէրէն օգտուելու դարչելի գաղափարը կը յղանայ, բայց Մարգարիտ իրեն գործակից չի կրնար ըլլալ. զայն խաբելէ ուրիշ հնար չկայ: Սուտ զայրոյթով մը իր աղջկանը դէմ կը բարկանայ, ըսելով որ Օթայեանը զրպարտիչ մըն է, և իր աղջիկը դատաւոր կ'ընէ այս մասին, ըսելով. «Դժուար ուղիք առ Օթայեանին փաստերը ու վտերազիրները, պիտի տեսնես որ ոչ իսկ թուղթի կտոր մը ունի»:

Մարգարիտ այս նենգաւոր խօսքերէն կը խաբուի: Օթայեանէն կը պահանջէ այդ թուղթերը տեսնել, ու այս վերջինը, առանց վարանելու, թուղթերը իր սիրուհւոյն կը յանձնէ: Մարգարիտ զանոնք հօրը կը ցուցնէ, որ անոնց ճշտութիւնը ճանչնալու կը պարտաւորուի:

Բայց գիշերը, Սաղաթելին հետ համախորհուրդ, իր աղջկան սենեակէն թուղթերը կը գողնայ ու կը վառէ: Այսպէսով կը պահէ իր հարստութիւնը ու պատիւը: Իսկ Մարգարիտ, այդ թուղթերու փճացումին մասին իր սիրողին դէմ ինքզինքը արգարայնելու անկարող, կեանքին վերջ կուտայ: Անդրէաս երկու ձեռքը գլխուն կը զարնէ. որդեսպան մըն է ինքը այնուհետեւ:

Այս է նիւթը զոր հարկաւ շատ թերի, շատ անգոր կերպով ուրուագրեցի այստեղ: Հատոր մը պէտք է ամբողջ այս հրաշակերտը վերլուծելու համար: Այս բոլոր դէմքերէն ամէն մին Շիրվանդատէ իր սուր ու անողոք դրոյցով փորագրած է: Շօրէնհատէր կ'ըսէ որ թատերագիրը՝ ճակատագիրը ըսել է, որովհետեւ ինքն է որ իր ստեղծած անձերուն բաղդը կ'որոշէ. ճակատագրին պէս ալ անողոք ըլլալու պարտաւոր է: Շիրվանդատէ «Պատուի Համար»ին մէջ ժամանակակից պուրժուադին թողոր թիրերը լիարուստ սփռած է: Բիւտսին կազմուածը իր պարզութեանը մէջ հոյակապ է և հիւսիսի գրականութեան յօրինուածը կը յիշեցընէ: Ռուստայ թատերագիրը շատ բարձր է Օթայի վերաբերմանը որ սակայն Ֆրանսայի փառքերէն մէկն է. իր տարագրը Հանրի Պէքի դաժան՝ բայց անկեղծ նկարագրութիւնն է, իրական կեանքի զըրուագներէ վերցուած:

Եթէ դասական տեսակէտէ դատուէր, Շիրվանդատէի գործը այն տեղն ալ իր մեծ նշանակութիւնը պիտի ունենար:

Մարգարիտին շուարումը՝ մէկ կողմէ աւանդ դրուած այս թուղթերը դողցուցած ըլլալու պատասխանատուութենէն, միւս կողմէ իր հայրը ժամանելու պարտաւորութեանց առջեւ, զոր իր մահուամբ կը քառէ, այնպիսի շքեղ տեսարան մըն է որ հին ողբերգութեանց ցնցումը կուտայ:

Իսկ խօսակցութիւնը, dialogue-ը որ ու է թատերական բիւտի յաջողութեան առջի պայմանն է, երբեք այսքան ժողովրդական պարզութեամբ և

խղախուժեամբ չէր փայլած որչափ այս բիէսին մէջ: Մէկ ծայրէն միւսը սուրերու բաղխում մըն է կարծես, լոյսեր ու բոցեր արձակելով շարունակ: Ամէն բառ գնտակի հարուածի պէս ուժգին ու սաստիկ է:

Պոլսահայ հասարակութիւնը այս ուստահայ բարբառը խմանալու համար դժուարութիւն չունեցաւ. նոյնիսկ ամէն մէկ բառին բովանդակ սլօք, զգաց ու հասկցաւ:

(«Ժամանակ», 1 Դեկտ. 1908)

ԳՐԻԳՈՐ ԶՕՀՐԱՊ

“ԵՒԳԻՆԷ,”

Իր քսանընթաց անխոնջ գործունէութեան քրտինքովը ուռգուած գրական յուսիս հունձքին մէջ Եւգինէ կրնայ առաջին կարգի գլուխ-գործոց մը չը համարուիլ իր նիւթին ինքնատիպութիւնովը, իր յղացման լայնութիւնովը կամ իր կազմութեան մեծարուեստութիւնովը, բայց ապահովապէս ամենագոյարիկ ու ամենազմայելի գոհար մըն է ան, անթերի ու աչքառու, իր նիւթին համեստ սահմանին մէջ իր նուրբ դիտողութիւնով, իր կենդանի բեմականութեամբ, յուզիչ դրուագներով ու գեղարուեստական շնորհներով: Երեք արարուածով ձգտումնաւոր թատերախաղ մըն է (pièce à thèse) Եւգինէ, առանց աւերորդարանութեան, առանց խճողումի, առանց չինծու ձեւաբանութեան ու սեթեւեթի: Զգտումնաւոր վէպերն ու թատերախաղերը չեմ սիրեր ընդհանրապէս, ինչու որ առնօք յաճախ վարդապետական կ'ըլլան և այդ անխուսափելիօրէն կը մեռնէ գործին գեղարուեստատական արժէքին: Բայց ահա հոս նմանօրինակ թա-

տերախաղ մը զոր մէկէ աւելի անգամներ ընմի վրայ հաճոյքով տեսած ըլլալէ վերջը, քանի անգամ է կրկին ու կրկին անգամ կը կարդամ, ամէն անգամուն աւելի սիրելով, աւելի յուզումով ու աւելի թախանցելով անոր նորանոր ազուորութիւններուն: Ի՞նչ զարմանալի է այս: Ատիկա Սրուեստին մոզութեան գաղանիքն է: Տիպարները այնչափ կենդանի են, գործողութիւնները այնչափ բարասուն, խօսակցութիւնը այնչափ ճշգրիտ ու տեսարանները այնչափ բնական ու յուզիչ որ, առաջին վայրկեանէն կը գրաւուիս, կը յափշտակուիս և իրական պատկերի մը առջեւ ըլլալու պատրանքով սրտատրոփ, կը սահիս ու կը համիս վերջապէս հեւ ի հեւ, վերջին արարութիւն վերջաւորութեան, խորապէս խռովիչ ու անուրանալիօրէն հոյակապ վերջաւորութեան, առանց վայրկեան մը անդրադառնալու թէ հեղինակը քեզ յուզելով հանդերձ, նպատակ ունեցած է նաեւ մզել քեզ մտածելու նիւթի մը վրայ որով ինք երկար մտաւանջուած է և որուն լուծումն ալ գտած ու բերած ըլլալ կը կարծէ: Արդարեւ, խաղին վերջանալէն կամ գիրքը գոցելէն վերջն է որ երբ յուզումը տակաւ կը մեղմանայ ու կ'անցնի, ահա միտքն է որ կը գործէ. արցունքը չորնալէն վերջը աւելի պաղարիւնով կը դիտես իրողարձութիւնները, կը դատես տիպարներն ու անոնց ընթացքը և վայրկեան մը կանգ կ'առնես կեանքի այդ դրուագին առջեւ, նոյնիսկ ինքզինքդ ալ մասնակից նկատելով անոր և կը խորհրդածես հեղինակին բերած լուծումին վրայ, քու սեփական

հայեացքներովդ: Սրուեստէն վերջը բարոյականն է որ կ'զբաղեցնէ քեզ. գեղեցիկէն ետքը օգտակարն է որ կը ծնի հեղինակին գործէն. հոգեկան վայելքէն վերջը, ազնիւ բարքերու հարցն է որ կը ցցուի դէմդ. բայց գեղարուեստական գործի մը մէջ այդ ամէնը զուգախօսուել, առանց ձանձրալի դառնալու, առանց գործողութիւնը դանդաղեցնելու, առանց վերացականութեամբ կամ վարդապետականութիւնով մեղանչելու, առանց տիպարներուն իրապաշտական ճշտութեան ու դրուագներուն գերազանց խռովչութեանը վնասելու, ի՞նչ ճարտարութիւն, ի՞նչ արժանիք ու ի՞նչ փառք Շիրվանզատէի համար, որ միմիայն եւզիմեով, հակառակ անոր՝ իր գլուխ-գործոցը չըլլալուն, ինչպէս ըսի, պիտի կրնար առաջնակարգ վարպետ մը համարուիլ թատերադրական սեփին մէջ: Թերեւս կը սխալիմ, բայց այդ իմ անկեղծ կարծիքս է որ չեմ քաշուիր հրապարակելէ:

Եւզիմեի վրայ գաղափար մը տուած ըլլալու համար, կ'արժէ որ երկու բառով պարզենք անոր նիւթը: Միհրան Ալիբաեան՝ ծանօթ ու կարող փաստարան մըն է, արդէն իսկ աղէկ դիրք մը շինած իրեն և հետզհետէ նշանաւորանալու ու հարստանալու ճամբուն մէջ. խելացի ու ազնիւ մարդ. կ'ամուսնանայ գեղեցիկ աղջկան մը հետ որ միամտօրէն խաղաւած է դրացի բարեկամ երիտասարդէ մը, Գարօ Աղարեանէ և այդ միակ սխալին բեռը ունի խլճամտանքին վրայ. Օր. Միրվէլեան կ'ամուսնանայ Միհրանի հետ, առանց զայն սիրելու, միմիայն իր մօրը ստիպումներուն վրայ. թերեւ

ատ ալ երկրորդ սխալ մը պիտի սեպէին չատեր, եթէ երբէք նախորդ սխալը դարմանելու եղանակ մը չէր անոր ըմբռնումով, հանդէպ հանրային կարծիքին, հանդէպ իր մօրը, ու նոյնիսկ հանդէպ իր խղճմտանքին: Կ'անցնին ամուսնութենէն վերջը տասնըօրս ամիսներ. հիմա ունին արդէն մէկ քանի ամսու պէպէ մը, որուն վրայ կը գործադրանայր ու կին. շատ բնական է այս. շատ բնական է նաեւ որ Միհրան կուռքի պէս պաշտէ իր կինը, դեղձնին ու նազնինն Եւգինէ. բայց չի՞ պիտի դարմանաք երբ ըսեմ թէ այս վերջինն ալ, փոխադարձաբար բուռն կերպով կը սիրէ հիմա իր ամուսինը. անխառն հիացումի ու յարգանքի զգացումներու պրիսմակին մէջէն: Ինչէն է այս. Եւգինէ ասկէ առաջ ճանչնալ ու սիրել կարծեց իր մօտաւորութեան մէջ գտնուող առաջին երիտասարդը և յանձնուեցաւ անոր. յետոյ երբ Աղարեան լքեց ղինքը անդրադարձաւ իր սխալին. վերջէն, դիպուածը իր դէմը հանեց Ալվերտեանը որուն հետ ամուսնացաւ առանց ճանչնալու անոր ներքին մարդը և հետեւաբար առանց սիրելու, մանաւանդ որ թերեւս դեռ իր սիրտին մէջ մնացած էր առաջին սէրէն յիշատակի բեկոր մը, հոգ չէ թէ դառնութեամբ խառնուած ըլլար ան: Բայց կամաց կամաց, ժամանակի ընթացքին մէջ, քանի ապրեցաւ իր ամուսինին հետ, քանի ճանչցաւ ու գնահատեց անոր ազնիւ մարդութեան յատկութիւնները, քանի ճաշակեց անոր անկեղծ ու տարապայման սէրը, ինքն ալ սկսաւ սիրել զայն, սիրել հիացումով, սիրել երախտազրկութեամբ, սիրել, յարգանքով ու գուրգուրանքով,

ինչպէս կինները միայն գիտեն սիրել, երբ սիրեն. և նոյն չափով սկսաւ ատել Աղարեանը որ չափով որ իր սէրը կը մեծնար հանդէպ Միհրանին: Ու այդ երկու ուժեղ ու հակառակ զգացումներու բախումը կ'արթնցնէր իր հոգիին խորը քնացող խղճախայթը, որ կ'արգիլէր իրեն երջանիկ ըլլալ այնպէս ինչպէս պիտի ըլլար առանց անցեալի իր մէկ սխալին: Ահա խաղը հոս կ'սկսի: Եւգինէ բուռն կերպով կը տադնապի. կը սիրէ, կը սիրուի, բայց երջանիկ չէ. կ'ուզէ երջանիկ ըլլալ. ատոր համար պէտք էր որ իր անցեալը գոյութիւն ունեցած չըլլար, ինչ որ անկարելի է. միւս կողմէ, չուզեր խաբած ըլլալ իր ամուսինը զոր կը սիրէ հիմա, այնպէս ինչպէս խաբեց երբ դեռ չէր սիրեր. իր ամուսինը շատ բարձր ու վեհանձն մարդ է. կ'ուզէ ինք ալ հաւատարմ բարձրութեան վրայ կանգնիլ և անկեղծ ըլլալ անոր հանդէպ, ինչպէս որ է ան՝ իրեն հանդէպ: Այդ միջոցին քաղաքին թերթերը լեցուն են մանրամասնութեամբ տաամի մը որուն գէթ սկզբնաւորութիւնը ճիշտ ու ճիշտ կը նմանի իրենց պարագային. բայց հոն՝ ամուսինը, Արապաճեան անուն կուպիտ ու վայրենի արարած մը, որ իր անցեալին մէջ ամէն տեսակ կեղծեր ունի, երբ կ'իմանայ իր կնիկանը հին մէկ սխալը, ամէն կերպով կը չարչարէ զայն և ամէն միջոց կը գործածէ զայն ինքնապանութեան մղկու համար: Ահա հոս ծագում կ'առնէ theser. ամուսնութիւնը փոխադարձ սիրոյ ու հաւատարմութեան պայմանագրութիւն մըն է, որ արժէք ունի իր կնքուելու թուականէն սկսեալ, ինչպէս ամէն պայմանագրութիւն ու ամէն օրէնք.

է քրոջը պարանոցին . «Մարթա՛ . . . Մարթա՛ . . .» որ իրեն մայրութիւն է լրած տղայ տարիքէն ի վեր : Երբորդ արարուածին Արվերտեան Միհրան կը ներկայանայ տառապած , ու տառապող դեռ այնչափ որչափ իր կինը և չը կրնար վճռական բառը արտասանել . ներել կնոջը կամ բաժնուիլ անկէ առ յաւէտ . Մարթա կը ջանայ համուզել զինքը որ այս վերջին միջոցին դիմէ . անասունն ալ նոյն բանը կ'արձադանգէ իր էութեան խորէն . Եւզինէ՛ իր կարգին անկարող՝ ամուսինին տառապիլը տեսնալու , ու իր անկեղծ խառվութիւնովն իսկ մաքրուած իր յանցանքէն , ինքն իր աչքին բարձրացած , խիղճն հանդարտած , կը բերէ իր վերջին զոհողութիւնն ալ , կ'առաջարկէ մեկնիլ հեռանալ ամուսնին տունէն , հանգիստ թողուլ զինքը , զաւակն ալ ձգել իրեն , մողթելով որ ժամանակը դայ սպեղանի դնել ու սպիտացնել ամուսինին սիրտին վէրքը զոր ինք ակամայ բացած եղաւ : Ամէն պատրաստութիւն կը տեսնայ , բայց վերջին վայրկեանին , հոսկ տեսակցութեան մը պահուն , Միհրան որ միշտ նոյն ազնիւ մարդն է , կը յաջովի յողթել «իդ նախահայրերիցը ժառանգած ասիականութեան կողմիտ ոգիին» և խանդաղատանքի ու պայծառատեսութեան միանգամայն բողբի մը մէջ , կը վերադառնայ իր առջի օրերու առողջ դատողութեան ու կը ներէ կնոջը համադմուքով , ինչպէս կը խոտտանայ մուսնալ սիրելով . . . Իսկ Մարթա որ ներկայ է այդ խկապէս խառվիչ ու մեծվայելուչ մօմէնտին , տեսութեամբ լեցուն նայուածքով մը , ու խուլ ձայնով մը կը հանդայ ակումներուն մէջէն . «Ո՞ր

ուայի՛ր և դիւ . . .» ու կ'աւնէ կը քալէ իր սիրական եղբորը տունէն՝ զոր անպատուութեամբ կը նկատէ , իր կնոջական անձուկ դատողութեամբ ու բուռն տեսութեամբ կուրացած :

Ահաւասիկ երկու բառի տեղ ամբողջ էջեր , որոնցմով փորձեցի բացատրել Եւզինէի նիւթը և կարծեմ թէ դեռ բան մը չըսի . չխօսեցայ խաղին անթերի ու հիանալիօրէն բնական ախպարներուն մասին , որոնք ինչչափ ալ կարճ դերեր ունեցած ըլլան , ահազին խորհրդածութիւններ կրնային ներշնչել մեզ , իրենց ընդհանրական հանդամանքովը . օրինակի համար , թեթեւաբարոյ Առաւիկեանը որ անգործ մակարոյծ մըն է , հեգնող , կենցաղապէր , նրբամիտ ու սրախօս . Տիկին Գալէմքեարեանը՝ իրր նախանձօտ , չարամիտ , քսու , կեղծաւոր կին . Պարոն Գալէմքեարեանը՝ կոշտ , անկիրթ , ապատես , խեղճ ու ծիծաղելի արարած մը . Վարսամեանը՝ ազնիւ , նկարագիրի ու գաղափարականի տէր , բարի , հազուագիւտ բայց իրական տիպար մը . վերջապէս Գաբրի Աղարեանը իր «ցինիկ» հրապուրիչի դերին ու բնականութեանը մէջ , երբ կուգայ իր նախկին հովուերգութիւնը վերակսելու յոյսերով , Տիկին Արվերտեանի մօտ : Ասոնց ոչ մէկը կուգայ իրր աւելորդ բնութեամբ կամ զարդ մը ցուցադրուելու խաղին մէջ կամ ճարպիկ դարձուածքով մը կը ստեղծուի խաղին գործողութիւնը քալեցնելու . ո՛չ . խաղին գործողութիւնը ինքնին կը քալէ արդէն , ինչպէս կը քալէ կեանքն իսկ , և իրենք կարծես պատահմամբ ներկայ եղած ըլլալով կեանքի այդ մասնանկարին մէջ , կ'ընեն ինչ որ

պիտի թելադրէին կեանքին իսկ մէջ, իրենց ճշգրտումներն ու կրթութիւնը: Չը խօսեցայ տակաւին խաղին կազմութեանը ու մանրամասնութիւններուն վրայ, որ այնչափ ճիշդ, ճարտար ու բնականօրէն է յօրինուած. չանդրադարձայ ու չխօսեցայ հեղինակին բեմ հանած գեղարուեստական գեղեցկութիւններուն, չնորհներուն ու տիրականութեանը մասին. բայց մանաւանդ տեղ չունեցայ մի առ մի մէջբերելու այն զմայելի խօսքերը, պատասխանները, մտածումները, — մարգրիտի հափկներ ամէնքն ալ, որոնք կը վխտան այնքան հեղ սահմանի մը մէջ: Բայց կը մտածեմ թէ, բոլոր ասոնք ընելէ աւելի լաւ պիտի ըլլար յանձնարարել որ, ամէն մարդ ինք կարգայ թատերախաղը կամ փութայ տեսնալ զայն բեմի վրայ: Եւ կարծեմ թէ, ատիկա լաւագոյն ու ամէնաանկեղծ յանձնարարութիւնը պիտի ըլլար, եւզիմէին պէս գեղարուեստական ու խմայական արժանաւոր գործի մը համար, որ ինչպէս ըսի, անթերի, զմայելի, գողարիկ գոհար մըն է: Պզտիկ աղամանդ մը թէեւ, բայց տեւական փայլով իսկական ու հազուագիւտ աղամանդ մը, որ ինքնին պիտի բաւէր, տեւական փառք մը ապահովելու զինքը կերտող գործաւորին:

ԶԻՖԹԷ-ՍԱՐԱՅ

”ԿՈՐԾԱՆԻԱԾԸ”

Շիրվանզատէ մեր այժմու մեծագոյն թատերադրան է, մեր լաւագոյն վկայագիրներէն մին ըլլալէ ետք. առանց յանդգնութիւն մը ըրած ըլլալու՝ ասիկա կրնանք համարձակ ըսել հիմա, և երբ աւելի պատեհ պիտի ըլլար զայն ըսել՝ քան իր երեսուն տարուան զրական գործունէութեան յորելեանին առթիւ:

Թատերգութեան մէջ՝ առաջնութեան պատիւը հարկաւ Սունդուկեանցինն է, որ զրած է, անցեալ դարու վերջին կիսուն, հանուր Հայոց գրեթէ այն միակ թատերախաղերը — զմայելի Պեպօն և Քալիդաս օջախը — որոնք կեանքէն առնուած՝ այդ պատճառաւ ալ կը մնան միշտ կենսալիւր ու կենսախայտ: Աւելի սուաջ, երբ կը փրնառեմ ուրիշ անուն մը արժանապէս յիշելու համար այս երկուքին հետ, կը գտնեմ միայն, դարերու ետին, մշուշանքօղ դէմքը հայ իշխանի մը՝ Արտաւազին, որդի Մեծին Տիգրանայ, որուն յօրինած ողբերգութիւնները, ըստ աւանդութեան, կը ներ-

կայացուէին Աթէնքի մէջ, Եսքիզէսի և Եւրիփի-
տէսի հրաշակերտները ներկայացնող բեմերուն վրայ,
և զինք արժանի ըրած էին — և թէ ազգայնամոլու-
թիւնը զիս չի շուարեցներ — արուեստից կեդրոն
Աթէնքի հրապարակներէն մէկուն վրայ իր արձանն
ունենալու: Այս կերպով, թէպէտեւ հայ թատեր-
գութեան նախահայրը չէ Արտաւազդ — քանի որ
յունարէնով կը գրէր իր խաղերը՝ որոնք, աւանդ,
կորսուած ալ են այսօր — զոնէ նախահայրն է հայ
թատերագիրներուն...: Եւ այս զիտը, այս պա-
հուս, կ'ուրախացնէ զիս, ինչպէս կը յուսամ թէ
անօր վերջիշունն ալ պիտի ուրախացնէ Շիրվան-
զատէն, որուն յորեկեանին առթիւ թո՛ղ խմ նուէրս
ըլլայ իրեն... այս նախահայրը:

Սունդուկեանցէն ետք, Շիրվանզատէ միակն
եղաւ որ մտնելով անոր բացած ճամբուն մէջ՝ անկէ
առաջ անցաւ և լայնցուց ու գեղազարդեց այդ
ճամբան:

Ըսի թէ մեր մեծագոյն թատերագիրն է Շիր-
վանզատէ, մեր լուսագոյն վիպագիրներէն մին ըլ-
լալէ ետք: Իր վէպերն ու վիպակները զինք կը
պատրաստէին արդէն այդ թատերագիրն ըլլալու.
անոնք, արդարեւ, կը ցուցնէին թէ այս հեղինակը
գերազանցապէս ունի արուեստը՝ բազմաթիւ մար-
դոց միաժամանակ ապրած կեանքին մէկ պատառը
գրականութեան մէջ փոխադրելու, գրականութեամբ
յաւերժապրեցնելու:

Ըսել չեմ ուզեր, հարկաւ, թէ գրականու-
թիւնը պարզ փոխադրութիւն մըն է կեանքէն,
արձանագրութիւն մըն է կեանքի զէպքերուն,
լուսանկարող և ձայնագրող գործինքունը ընթե-
րալրեալ աշխատութիւնն է միայն: Անոնք որ,
գոնէ անգամ մը, փորձած են իրա՛յանութեան նոյն
խակ ամէնէն վիպային երեւցող մէկ գրուագէն ար-
ուեստի գործ մը յօրինել, զգացած են թէ իրա-
կանութիւնն ինքնին որչա՛փ անբաւական է, երբեմն
մերկ է և նիհար, երբեմն չափազանց խոշոր է, չա-
փազանց հազուած, ուռած, ուռուցիկ գրեթէ,
գրականութեան միակ ամբողջական, անբաղադրելի
տարրը կազմելու համար: Ապրում կեանքը վե-
րըստին ապրեցնելու համար, պէտք է նախ քակել
զայն, խնամով և ուշադրութեամբ, երթալ մինչեւ
անոր խորը, և վերադառնալով՝ զայն նորակերտել
ոչ թէ ճիշտ այնպէս ինչպէս որ էր, այլ այնպէս
ինչպէս զգացիմ զայն և ինչպէս կրնար ըլլալ նոյն-
չափ բնականութեամբ՝ բայց աւելի կուսարեալ իր սե-
ռակին մէջ, միեւնոյն ատեն ձգտելով հաստատել
ընդհանուր գաղափար մը՝ որուն հաստատումն է
արդէն ամէն կեանք, չխտակէն կամ հակառա-
կէն...: Յետոյ, հեղինակ մը պէտք է միշտ բա-
ցատրէ, կամ ինք իր մէջ բացատրուած ներկայաց-
նէ ամէն զէպք, ամէն տրարք: Մարդը առաջնա-
պէս բացատրող էակ մըն է, և ինք որ իրրեւ հան-
դիսատես կեանքին մէջ, միշտ կը ջանայ բացատրել
զայն, ու իրրեւ գերակատար՝ յաճախ կը տազնա-
պի կեանքը ամբողջովին չկրնալ բացատրելուն հա-
մար, կ'ուզէ և կը պահանջէ, երբ գրական գործի

մը դիմացը կը գտնուի, որ հեղինակն ինքը ստանձնէ այդ յոգնութիւնը, ներկայացնէ իր բնորոշ կեանքի նմանք ոչ միայն շահեկան, այլ ինքն հետաքրքրութիւնը աստիճանաբար զրգուող և յետոյ գոհացնող, այլ մանաւանդ յատկ իր բոլոր պարագաներուն և պայմաններուն մէջ, բացատրուած կամ այդ կեանքը ներկայացնող անձերուն բնախօսութեամբը — առ որ կը վերածուին, վերջին եզրակացութեամբ, նկարագրի և զգացումի բոլոր այլազանութիւններն ու երանգները — և կամ ներգործումովը անձանոթ արտաքին զօրութեան մը, այդ զօրութիւնը կոչուի նախախնամութիւն, ճակատագիր թէ Դիպուած . . . :

Անշուշտ, գրականութիւնը պարզ փոխադրութիւն մը չէ կեանքէն, բայց հիմնուած է կեանքին վրայ և անկէ միայն կ'առնէ իր գոյութեան իրաւունքը, ինչպէս և իր ամբողջութիւնն ու տեւակահորութիւնը: Գրականութեան բոլոր ճիւղերը, բանաստեղծութիւն, պատմութիւն, վիպագրութիւն և թատերագրութիւն, ենթակայ են արուեստի այս նոյն սկզբնական պահանջին, կեանքը ստեղծելու՝ բայց զայն սարկօրէն չընտրօրինակելու, յետոյ, զայն մեկնաբանելու և ընդ հանրացնելու պահանջը: Բայց թատերագրութիւնը, մասնաւորապէս, ըլլալով կեանքի ուղղակի, անմիջական ներկայացում մը կենդանի ձեւերով ու կենդանի բարձրով, անշուշտ աւելի մեծ չափով կը պահանջէ արուեստին սերտ ու սիրանուէր աշխատութիւնը՝ իրականութեան կոշտ ատողձին վրայ: Թերեւս եղած են, և իրապէս կան, առանց արուեստի գրուած, բայց գեղեցիկ,

բայց յուզիչ, տպաւորիչ վէպեր և բանաստեղծութիւններ, մինչ թատերախաղ մը, առանց արուեստի յօրինուած, պիտի ըլլար միայն ողբալի, կամ ինչ որ նոյնն է՝ ծիծաղելի, և կամ, եթէ կ'ուզէք, ողբալի՝ երբ կատակախաղ մըն է և ծիծաղելի՝ երբ ողբերգութիւն մըն է . . . :

Շիրվանդատէ, իբրեւ վիպագիր և իբրեւ թատերագիր, ունեցած է արուեստի դերին այս գերազանց ընթանումն ուրիշ ուէ հայ հեղինակէ աւելի: Ինք, վիպասան և թատերագիր է, և՛ որչափ որ գիտեմ՝ միայն վիպասան ու թատերագիր է: Ուրիշներ, մեր պզտիկ աղքատիկ գրականութեան մէջ, միաժամանակ շատ մը բաներ են, հրապարակագիր, մատենախօս, պատմաբան կամ ուսուցիչ, մանաւանդ ուսուցիչ են, — ինչ որ գրականութիւն չէ այլևս, օտար սարք մըն է գրականութեան մէջ: Շիրվանդատէ վիպագիր էր նախ, և երբ ուզեց նոր լար մըն ալ աւելցնել իր տղեղին վրայ՝ թատերագրութիւնն ընտրեց, իրենին հետ իբրեւ ամենէն սերտ առնչութիւնն ունեցող արուեստը:

Եւ վիպագրութիւնն, այնպէս ինչպէս հասկըցած էր ու կը գործադրէր Շիրվանդատէ, զինք կանխաւ պատրաստած էր ըլլալու այն թատերագիրը զոր եղաւ ետքէն: Իր վէպերն ու վիպակները անգամ, թատերական են արդէն, այս բառին լաւագոյն առումովը. ըսել կ'ուզեմ թէ՝ «Քասոս»ի հեղինակը բնատուր ձիւքն ունի — և իր տաղանդին

առաջին յատկանիշն է այս — նախ եկեղանի և թափանցիկ ընելու իր ցուցադրած անձնաւորութիւնները, յետոյ զանոնք ստիպելու որ աւելի յաճախ իրենց խօսակցութիւններուն մէջ պարզեն ինքզինքնին, փոխանակ երրորդի մը, հեղինակին, ձգելու այդ աշխատութիւնը, և յետոյ՝ գործողութիւն մը մտանքու բաժնելու և արամաբանական ու միանգամայն տւամաթիք լուծմամբ մը զայն իր վախճանին յանգեցնելու գեղեցիկ շնորհ: Իր ամենէն կարճ և պարզ վիպակներն իսկ ունին, ըսի, արուեստի այս յատկութիւնները, ինչպէս նաև, ամենամեծ չափով, յատկութիւն, — որոնք, ամենքը միասին, իրեն ձեռնառու եղած են յաջողելու թատերերգութեան մէջ, զինք ընծայելով մեր մեծագոյն թատերագիրը՝ ներկային և անցելոյն:

Շիրվանդատէի տաղանդը, ըստ իս, իր արտայայտութեան տարրերովն է — յատկութիւն, չափաւորութիւն և կարգաւորութիւն — որ կ'արժէ աւելի, որ կը դրաւէ և կը հրապուրէ: Եթէ ընդունէիք տաղանդին և հանճարին մէջ այն կամայական բաժանումը զոր հաստատած են մարդիկ, պիտի ըսէի թէ Շիրվանդատէ տաղանդ ունի աւելի քան հանճար, հասկցնելու համար թէ աւելի վերարտադրող մըն է իր իւրացուցածին՝ քան թէ ստեղծագործող մը նորութեանց: Բայց կա՞յ արդեօք մարդկային մտքին կողմէ զուտ ստեղծագործութիւն և զուտ վերարտադրութիւն: Ամէն տաղանդ,

ըստ իս, խառն է հանճարով և հանճարն ալ ուրիշ քան չէ հաւանօրէն՝ բայց եթէ խտացած ու զօրացած, թերեւս քանի մը սերունդի մէջ մթերուած և անոցմէ փոխանցուած տաղանդ միայն:

Բան մը որ զիս բաւական կը զարմացնէ, սա՛ է. — Կովկասի մէջ քննադատները ընդհանրապէս կը մեղադրեն եղեր Շիրվանդատէի գրականութեան ձգտումի պակաս մը և կը նկատեն եղեր այս գրագէտը միայն արուեստագէտ մը, գրեթէ միակը, իրենց մէջ, որ հետեւած ըլլայ «արուեստը արուեստին համար» սկզբունքին: Ասիկա, սակայն, սխալ մըն է կարծեմ, որ կը ծագի մեր կովկասահայ եղբայրներուն մտքի այն արամադրութենէն՝ որով կը տեսնեն կամ կ'ուզեն տեսնել և հասկնալ այն բանը միայն՝ որ ստորագծուած և չեղուած, ծանրօրէն հաւաստուած և հաստագիծ դրոշմուած է իրենց աչքին առջև: Այս միայն կրնայ եղած ըլլալ պտածաւը՝ որ իրենց արգիլած է Շիրվանդատէի գործին մէջ տեսնել ձգտումը, զոր յայտնապէս և գրեթէ իր ամէն մէկ երկին մէջ, ընդհակառակը, կը տեսնեմ ես: Այդ ձգտումը թերեւս այն չէր ճշդիւ որուն կ'սպասէր և վարժուած էր հանդիպիլ հասարակութիւնը անկէ առաջ, իր միւս հեղինակներուն մօտ: Ընչիւ է որ Շիրվանդատէ, մասնաւոր կերպով իր ազգին համար շնորհակամբ և տարազած չէ իտէալ մը — որուն թանձրացեալ, կրնանք ըսել ուսմկացեալ ձեւն է միայն ձգտումը գրականութեան մէջ — բայց ատով ալ, չատ տարբերած չէ մեր միւս հեղինակներէն որոնք, յաճախ, այլուր արդէն պատրաստ գտած և հաղիւ պիտակի

փոփոխութեամբ մը ներկայացուցած են իրենց խտէալը, իրրեւ հարազատ ծնունդ մեր միջավայրին ու ժամանակին: Եթէ Շիրվանդատէի գէժ արձակուած մեղադրանքն էապէս այն է, ինչպէս կը հասկնամ, որ ինքը ամենէն նուազ ազգայնական գրողը եղած է մեր մէջ, կը պատասխանեմ որ հայ-ազգայնական գրականութիւնը, արդէն, եղած է գերազանցապէս փոխառիկ, որով միջազգային ապրանք մը:

Շիրվանդատէ վիպագիր և թատերագիր է:

Առանց ուրիշներու հետ զինք բազդատելու, երբ իր տաղանդին այս երկու երեսները կը բազդատենք իրարու հետ, թատերագիրն է որ, իմ աչքիս, կը շահի առաւելութիւնը և այս՝ սա՛ պատճառով:

Տարակոյս չկայ որ վիպասան Շիրվանդատէն արուեստագէտ-գրագէտ մըն է, բայց արուեստագէտը, իր մէջ, կը սահմանափակուի — եթէ կրնամ այսպէս ըսել — իր նիւթին յղացումին և անոր յատակագիծին խղճամիտ պատրաստութեանը մէջ: Գործադրութեանը պահուն, չեա գիտեր ինչ մը կը պակսի իրեն, զոր չեա կրնար սրոյնապէս ըսել, որուն պակասը սակայն կ'զգաս յայտնապէս: Ազուցուածքը միշտ ճարտար է, տիպարները լաւ ներկայացուած են և ոճը ճիշդ ու յստակ է, բայց նիւթէն հրապուրուելով և տիպարներուն հետաքրքրուելով հանդերձ, կը փնտուես աւելի բան մը որ կրնար ըլլալ և չէ եղած, և որ ուրիշ բան չէ, կարծեմ, բայց

եթէ խանդավառութեան, պիտի կրնայի նաև ըսել բանաստեղծութեան պակասը իր խառնուածքին, ուրկէ նաև, իր վէպերուն մէջ: Ասիկա, սակայն, վիպակներուն և վէպերուն մէջ միայն զգալի է, մինչ, ընդհակառակը, կը կազմէ թերեւս առաւելութիւն մը թատերագութիւններուն համար, ուր դերասանը, իր կողմէն, պիտի դնէ պէտք եղած յուզումն և պիտի աշխատակցի հեղինակին՝ անոր արտայայտման միջոցներուն մէջ: Այս պատճառաւ, թատերագութիւնը, բազդատմամբ վիպագրութեան, կը նկատեմ իմ մասիս լաւագոյն ու կատարելագոյն արդիւնքը Շիրվանդատէի տաղանդին:

«Եւզինէ»ի և «Պատուի Համար»ի ներկայացումները, երկու տարի առաջ, Արեւեան-Արմէնեան խումբին կողմէ, իմ վրաս այս տալաւորութիւնը թողած էին արդէն, երբ անցեալ տարի Պոլսոյ մէջ ունեցանք առաջին ներկայացումը Շիրվանդատէի «Կործանւածը» նոր թատերախաղին:

Եթէ գործի մը մեծագոյն յաջողութիւնը մեծագոյն դժուարութեանց յաղթանակէն կը հետեւի, կրնանք ըսել, առանց սխալելու, թէ «Կործանւածը» հայ գրականութեան փառաւորագոյն էջերէն մին կը կազմէ, նկատելով ա՛յն ինչ որ առաջադրած է և կրցած է ընել հեղինակը իր այս խաղին մէջ:

Ահաւասիկ նիւթ մը որ առնուած է հայ ժողովուրդին, գէթ անոր ստուարաթիւ մէկ մասին, հաւաքական կեանքէն, և որ, չըլլալով տնտեսական

կեանքի դրուագ մը որ հեղինակին ներքէ աւելի կամ նուազ կամայական յղացումներ իր նիւթին յօրինուածքին և անձերուն հոգեբանութեանը մէջ, պարտաւոր է, ընդհակառակն, հարազատ ցոյացումը ըլլալ իր ժամանակին ու միջավայրին ոգւոյն, այնպէ՛ս որ ամէն մարդ ընդհանուր և համաձայն զանէ զայն իր գիտցածին և զգացածին, միանգամայն բաւական մասնաւոր և բաւական նոր զանէ անով հետաքրքրուելու համար։ Այս տեսակ դործի մը մէջ, իւրաքանչիւր անձնաւորութիւն ներկայացուցուցիչն է ուրիշ հարիւրաւորներու և հազարաւորներու։ Ասոնք, իրրեւ հանդիսատես, իրենց վրայէն, ինչպէս և կեանքի մէջ իրենց ճանչցած միւս նախատիպարներուն վրայէն, պիտի քննեն և ստուգեն ճշդութիւնը իւրաքանչիւր տիպարին, որ հարազատ ըլլալով հանդերձ՝ պէտք է նաև ընդհանուր լլայ, շատերուն հասկանալի դառնալու համար։ Եւ ասիկա հասկցնել ու բացատրել կարենալու համար, անիկա ուրիշ միջոց չունի բաց թէ քանի մը խօսք և քանի մը շարժում միայն, առանց վերլուծման, առանց գանդաղութեան։

«Կործանւածը», մասնաւորապէս կովկասահայ կեանքի մէկ շատ բնորոշ չրջանին, որ բոլորովին փակուած չէ դեռ, գունազեղ և բարախուն պատկերացումն է։ Անիկա բաղխումն է իրարու յաջորդ երկու սերունդներու մտայնութեան, զգայնութեան ու գործունէութեան։ Հայ ազգայնականութեան, գէշ հասկցուած և գէշ գործադրուած, օտարամուտ ոգւոյն անանկութենէն վերջ, յառնումն է, ահա՛, հայ միջազգայնական ոգիին, նոյն-

քան, եթէ ոչ աւելի, անյարմար իր տեղւոյն, արուեստական իր ստեղծումին մէջ, նոյնքան. դատապարտուած վիժումի, և ճակատումն է առաջինին հետ։ Հեղինակը նախասիրութիւն մը ցոյց չի տար, գէթ յայտնապէս, մէկ կամ միւս կողմին համար. ընդհակառակը, մէջտեղ դնելով առաջինն իր միամիտ, զգայալար և անուղղայ ձգտումովը յանձին Սինեքերիմ Սահառունիի, և երկրորդն՝ իր բիրտ, անհաշիւ ու անդգամ, ցնորական ու լայնացրիւթափովը յանձին անոր որդւոյն և ընկերներուն, կ'ուզէ կարծեա պարզել թէ ինք անմասն է այս վէճին մէջ և կը գոհանայ զայն ներկայացնելով այնպէս ինչպէս տեսած է, հազիւ իր կողմէն բնութեան օրէնքներուն կապը մասնանի ընելով հոն և մարդկային ամենէն վեհանձն առաջադրութիւններուն ընկրկումը, անոնց ամենքին խօրը պահուած եսականութիւնը պարզելով, — ինչպէս, օրինակի համար, երբ ըսել տայէ ետք Սինեքերիմի՝ «Թո՛ղ որդիս ինձմէ տարբեր ըլլայ, ինձմէ առաջ անցնի», կը ցուցնէ անոր զայրոյթը, ընդվզումն ու կատաղութիւնը՝ իր իսկ ընդունած և բաղձացած հաւանականութեան իրագործումին առջև։

«Կործանւածը», սակայն, միայն պատկերը չէ հայ ազգայնական և միջազգայնական ձգտումներու ընդհարումին։ Ծնողաց և զաւակներու իրարու հանդէպ զգացումներուն խորաչափումն է նաև, առաջիններուն քով խորունկ, բռնական և եսական, որովհետև իրենց անցնելու մօտ կեանքին շարունակութիւնն է զոր կը գտնեն իրենց սերունդին մէջ և անոր կը կառչին յուսահատ ճիգով մը, զայն

իրանց նման և իրենց մօտ կ'ուզեն պահել միշտ, — և վերջիններուն քով՝ հետզհետե՛ ձերբազատուող ու հեռացող, որովհետեւ անոնք իրենց կեանքն ունին ապրելիք, իրենց յոյսերն ու երազներն ունին զորս պիտի աշխատին իրականացնել, մինչեւ որ օր մը իրենք ալ, յուսավրէպ և զժգոհ բոլոր կարելիութիւնները լիակատար իրականացուցած չըլլալուն, պիտի դառնան անցեալին, իրեւ միակ իրականին, և պիտի ուզեն անցեալը յաւերժացնել իրենց մնացորդ կեանքին և անոր ուղղակի երկարածգուծը թուող իրենց դաւակներուն մէջ։ Մայրերը, անշուշտ, բոլորովին նոյնը չեն զգար ինչ որ կը զգան հայրերը. անոնք աւելի սիրող, խնչպէս կ'են՝ նոյնպէս իրրեւ ծնողք, շատ ալ չեն փնտռեր որ սիրուած էակը իրենց կապուած մնայ այլապէս քան փոխադարձ սիրով, և այդ սէրը պահելու համար կ'ընեն ամէն զիջում ու զոհողութիւն, կը բաւէ որ դո՛հ և երջանիկ շլլայ իրենց զաւակը, այդ երջանկութեան մէջ գտնելով իրենց ալ երջանկութիւնը, զայն, այսպէս, դեռ տալուն մէջ — քանի որ չեն կրնար այլեւս առնել — իրենց միակ վայելքը գտնելով։ Եւ «Կործանւածը»-ին մայրը, իր համակերպող բայց պաշարող սիրոյն ուժգնութեամբ, այս մայրն է ճիշտ։

Յետոյ կայ «Կործանւածը»-ին մէջ քրոջական զգացումը, խառնուրդ մը մօր և սիրուհւոյ զգացմանց, փափուկ և դեռ սոժոյցն սէր, որ չունի նախանձոտ ետականութիւնը ոչ կնոջ և ոչ մօր սէրերուն, և իրեն ամենէն մօտ ու նման էակն, իր եղբորը, կը ծառայէ անսահման բարութեամբ,

խնչպէս միեւնոյն առիթով կը ծառայէ նաեւ իր բարեկամուհւոյն, որուն ճոխութիւնը ղինքը չընկճեր և անոր սիրոյ տառապանքին կը կարեկցի իր բոլոր սրտովը։

Յետոյ, զաղափարական բարեկամներու իրարու համար սնուցած զգացումին չափն է, պարտականութեան գիտակցութեամբը զօրացած և վտանգի բովին մէջ թրծուած, որ կը յայտնուի այստեղ, մինչեւ անձնագոհութիւն Արտաշէսի կողմէ, մինչեւ բռնութիւն՝ Հրանտի քով, և մինչեւ չփոթ ու խանդոտ կիրք՝ ուրս ընկերուհւոյն սրտին մէջ. այս վերջինը, սակայն, չուտով կը զսպէ ինքզինքը և դուրս կուգայ իր կնոջական ակարութենէն՝ ներկայանալու համար այր-մարդուն հաւասար գաղափարական մարտիկի իր խիզախ կեցուածքովը միայն։ Տառմին այս պղտիկ դրուողը, քանի մը բաւով և քանի մը չեչտով միայն ուրուագծուած, — այնչափ որչափ պէտք էր չժանրացնելու համար ամբողջութիւնն ու չեղծանելու համար անոր ոգին, — կը ցուցնէ, Հրանտի նոյնպէս episodique տեսարանին հետ, բովանդակ վարպետութիւնը, իրրեւ թատրերգակ և իրրեւ հոգեբան, «Կործանւածը»-ի հեղինակին։

Եւ կայ, տակաւին, բուն իսկ սիրոյ զգացումը, երկու երիտասարդ տարասեռ էակներու միջեւ բոցավառող և ճակատագրօրէն զանոնք իր հնոցին մէջ ձուլող սիրոյն, ընդ մէջ Դյորայի և Արտաշէսի, որոնք ի մանկութենէ թէպէտ կը սիրեն իրար, բայց յանկարծական բուռն թափով մը հիմա կը փարին իրարու՝ առաջին ճշմարիտ գիտակցութեամբն

իրենց զգացումին, աղջկան մէջ բոլորանուէր բութորապահանջ, և տղուն մէջ այնչափ հզօր՝ որ վայրկեան մը դեղեւիլ և մոռնալ կուտայ իրեն իր մեծ ուխտին կատարումը: «Կործանւածը» ին բոլոր տիպարները, առանձնապէս, այնչափ լաւ դժուած ու ձեւուած են, որ կարծես մի առ մի խնամքով առաջուց շինուած և այնպէս բերուած ու դրուած են այս խաղին մէջ: Փյօրայի հայրը, Ալեքսանդր Այվանդեանը, ամենէն նուազ գովեստի արժանի եղող ստեղծագործումը չէ՝ հոս, և միակ քննադատութիւնը զոր կարելի է իրեն ընել, չափազանց աղնիւ, չափազանց համակրելի ըլլալն է միայն: Արդէն, բաւական նշանակալից է որ այս խաղին թէ՛ առաջնակարգ և թէ՛ երկրորդական անձերը, բոլորն ալ աղնիւ, ու նոյն խակ գերազանցօրէն վեհ և աղնիւ տիպարներ են իրենք իրենց մէջ, որոնք սակայն իրարու հետ յարաբերութեան գալով կ'ըստեղծեն իրենց միջեւ տուամ մը չափազանց յուզիչ և հետաքրքրիչ, — ինչ որ, պէտք է խոստովանիլ, շատ աւելի դժուար է քան երբ բնմին վրայ դէմ դիմաց կուգան ժանտադէմ սփռագործն ու շուշանի սպիտակութեամբ իր զո՞ր, ինչպէս յաճախ կը պատահի թատերախաղերու մէջ:

Ահ, այս «Կործանւածը» իր հիւսուածքին մէջ ունի մէկ քանի անհարթութիւններ, որքան որ կը յիշեմ, հիմա, տարի մը առաջ անոր ներկայացումէն և ընթերցումէն կրած տպաւորութիւնս բայց ի՜նչ փոյթ՝ երբ կը տեսնեմ որ անոնք անվրթար թողած են ամբողջին համար խանդավառութիւնս և երբ տարի մը ետքն ալ, տակաւին, աւելի

հաստատ կը գտնեմ իմ մէջս այն համադրութիւն, գերիվեր քան «Պատի համար»ը — որ աւելի կատարեալ բայց նուազ դժուարին և նուազ ընդարձակ portée ունեցող գործ մին է — «Կործանւածը» գլուխ-գործոցն է Շիրվանզատէի, միեւնոյն ատեն ըլլալով ամենափայլուն երկերէն մէկը հայ գրական նութեան:

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԵԱՆ.

ԿՈԹՈՂԻ ՄԸ ԱՌՋԵՒ

Սիրելի Պարթև,

Ձեռք խմբագրականներուն փայլուն շարքին մէջ տրուին շահագրգռութեամբ կարգացի կենսակայ-
լակ ձեր այն տողերը զոր նուիրեր էիք Անարոնեա-
նի «Ուխտուածներ»ուն: Խորհրդանշական այդ թա-
տերախաղին ներքնուրոյն խորին իմաստը պանծա-
ցուցեր ու անոր դադախարին հզօրքը (idée-force)
փառարաներ էիք ուժգնաճակ խաղերով զոր
կ'արձակէք դուք միշտ խելոյն որ գեղեցկութեան
մը հպիք:

Անարոնեանը տալի՜ր ազգային ոլորերգութեան:
Լաստիվերտացիին հոգին թառեցաւ Անիի այս միւս
ողբասացին մէջ ուր սպա Պաքունին իր շունչին
խուովքը զրաւ: Իր՝ սրտամտութեան գոռ շեշտերը
կողկողանքն է քաղցրածոր Հայ հոգիի մը զոր Զա-
րիքը անխնայ սասակալէ՛ր խօցեց:

Զգացումներու ինչ զարհուրելի հնոց մըն է
ան որ կը կիզու կը ծախի ահա բոցերուն մէջ զոր
լնքն խակ կ'արձակէ:

Հայ հանճարին ռասիումէն ունի այս լնարեալը:
Փողովուրդի մը արիւնը գոռաց անոր մէջ:

Բարի է ուրեմն զմայանքով ունին դնել թըր-
թուումներուն այս հոգիին որ կ'անցնի, ու բարի է
անդրէն փղծկումով խոնարհիլ սա «Ուխտուածներ»-
ուն առջեւ որոնք կը դիմեն անյողգողդ՝ վեհ ըղ-
ձանքներու երկեղուտ սահմանները դէպի՝ ուրկէ
քիչեր պիտի դառնան:

Բայց կը բաղձայի ես որ «Ուխտուածներ»ուն
հետ դուք զխտած ըլլայիք Շիրվանդատէին «Կոր-
ծանուածը» նաեւ, — անդրանիկ քոյրը առաջինին,
որուն հետ զրական այնքան քաջայարմար ու սըր-
տագրաւ Տիֆթիֆ մը կը ձեւացնէ:

Կարդացի՛ք «Կործանուածը». — կը տարակու-
սիմ. զի այլապէս «Դայինք»ին սիւները դգրդե-
ցուցած պիտի ըլլայիք արդէն «քանդուած» այդ
«Օճախ»ին, — որ ազգինն է — սասանիչ արձագան-
գովը:

Գիտեմ թէ հրապարակագիր մը ինքզինքին չի
վերաբերիր միշտ. հանրային կեանքի հանապազօր-
եայ քարտուղարն ու մեկնաբանը քիչ ժամանակ կը
ձգէ զրազէտին գնալ-թարթախիլ երբեմն խռա-
կանին ափունքը և ազգային տխրութիւններով
պղտորած իր աչքերը ցօղուել պահ մը Գեղեցկին
խաղաղիչ տեսիլովը: Եւ արդէն ո՞վ սիրտ ունի
պիտի ըսէիք դուք, իրաւամբ, դարպաս ընկու
Տիկին Գրականութեան երբ «խօցերու մէջ կը
զգաս ազգասէրի հոգիդ»: Chambardementի մեր
այս օրերուն Դպրութեան հետամտիլ՝ կռիւի տան
մը մէջ սրինգ ածել պիտի ըլլար...

Գուցէ՛ք բայց «Կործանուածը», սիրելի Պարթեւ, բարձրագոյն արուեստի գործ մը ըլլալով հանդերձ՝ ձայնն է, սրտի ազազա՛կն է ճշգիւ ազդին ամէնէն «ուզեղային» ամէնէն ընտիր մէկ դաւկին որ վրդովուժով զիտեր գններ է ընդ երկար օտարաշունչ ու մոխխանդ, կոյր ու պախրուցաթափ ոյժերու յայտնումն ի մեզ, ևս քան զեւս խռովեր զահանդեր է ի տես անոնց քակտիչ շարժումներուն, և որ մը իր ներքին խողովեթեանը մէջ իմանալով ընդօսա՝ կոփիւնը մոլեգնեալ սաստկագոյն հարուածի մը որ ալ Հայութեան կեանքին կ'սպառնայ՝ ծանրացասում դուրս կը սուրայ իր խորհողի մենաբանէն ու սաստիչ կեցուածքով մը ցցուելով լախտակիրներու զայրադնած գրո՛շին դէմ՝ կը գոռայ անոնց. «Ի՞նչ կործանուինք կոր. ա՛լ կանկ առէք հող, անինքնադէտ քանդիչներ դուք... իմ եղբայրներս...» :

Հողի մը ահաւոր պայթիւնն է ասիկա :

.

Կը զրկեմ ձեզի «Կործանուածը», պիտի կարդաք, պիտի յուզուիք ու խոկաք. — ըսած եղայ արդէն թէ պիտի սքանչանաք : Ու «Դայինք»ը պիտի ցոլացնէ, աներկբայօրէն, ձեր տպաւորութիւններն այս գործին նկատմամբ որ արուեստագէտի մը շքեղ արտադրութիւնն է որքան հայրենասէրի մը բարի արարքը :

Անշուշտ պէտք է՛ր որ նախապաշարէի զձեզ գրական աշխատութեան մը մասին որու վրայ ձեր գնահատումը կ'ակնկալեմ. հեղինակի մը դէշ ծառայութիւն մը ընել է անոր գործն առաջուց տարփո-

զել. ընթերցողը նոյնհետայն խնամով կը զնէ իր ակնոցը հրաշալիք մը զիտելու պատրաստուելով. և երբ ինքզինք յուսախար կարծէ խոստումներու մասին զոր մատենագիրն ինք չէր տուած բնաւ՝ փոխանակ գովարանին դէմ քէն պահելու, մոռտ տրամաբանութեամբ մը երկին դէմ է որ կը նեղսրբաբ անիկա : Բայց, սիրելի Պարթեւ, գեղեցկապէս մը չէ՞ մի որ արուեստի գործ մը դատելու համար իր զգացման խորհուրդ կը հարցնէ միայն. և յետոյ՝ իմ կանխադատութիւններս չքմեղանք մը ունին. մարդ բնականօրէն, գրեթէ ֆիզիքապէս շաղկապի կը դառնայ երբ իր սիրած առարկային վրայ խօսի :

Ու քանի որ մեղանչեցի արդէն՝ թոյլ կուտաք ինձի որ այլ ևւս աժողջովին բանամ ծրարը իմ տպաւորութիւններուս զոր կրեցի ևս այն գործէն : Ահաւասիկ. —

«Կործանուածը» ամենէն յուզիչ, ամենէն գեղապանծ ու հզօր երկն է «զո՛ւր հայ մը թատրոնի վրայ հանած ըլլայ երբեք» : Գրական աւագ գործ մըն է ան, թերեւս նուազ կատարեալ քան զուտ հրաշակերտ մը՝ ի փոխարէն աւելի եռուն է ան ուժգնաղօր կեանքով մը. ու ևս կը փորձուիմ չ'ափսոսալ ստոր համար : «Կործանուածը» անվրկալի յայտարարն է առոյգ տաղանդի մը ծայրալիր հասունութեան : Յզացում, զգացում, յուզում, կիրք, շարժում, մարդկայնականութեան սուր նօթեր,

«հեղինակի թանկագին բառեր», հեռացնող հետաքրքրականութիւն, թատերական գրականութեան բոլոր չըքնալ յատկութիւնները դաշնակցած են կենսաւէտելու այս թատերախաղը որ վարպետի մէջ է :

Տաամաթիք թատերախաղ մը յաջող է միշտ ինքնին երբ կը շահագրգռէ ու կը յուզէ, բայց երբ խորհիլ տալու աւելի հազուադիւստ բարեմասնութիւնն ալ ունի՝ գերադանց դործ մը կը դառնայ ան նոյնհետայն : «Կործանուածը» թեկադրական է անհունապէս, և այս երկն այդու՝ արդար իրաւունքն ունի վառասիրելու Մեծ Արուեստին ճաճանչը : Քանիներ ֆրանսական արդի մեծաշախնդ ու ամենէն աւելի ծափահարուած քիեաներէն կրնան թեկադրականութեան արժանիքովը պարծիլ. անոնցմէ շատերուն տպաւորութիւնը կը դադրի իսկոյն սեմին վրայ թատրոնին այն պահուն իսկ ուր հանդիսատեսը դուրս կ'ելլէ անկէ :

Գերիմաստ նիւթը զոր իր ոյժին գիտակից այս մատենագիրը ընտրեր է կտրիճի ազուոր ինքնավրատաճութեամբ մը — ըսի զայդ արդէն — անուշիւօրէն տագնապեցուցիչ այն երեւոյթն է զոր ձրիօրէն ստեղծեց, գերազրգուց ի մեզ, բարէ, արդի հայ մտաւորականութեան նշանակելի մէկ զանգուածը, օտարասերմ գաղափարներու աղիտաւոր ներշնչումովը :

Գուցէ ներելի ըլլայ խոտել Հայութեան այդ մոլորաշաւիղ մասնիկը — ու որքան արիւնհաճ սրտով, զի քու հոգիդ մարմինդ է ան — բայց արհամարհել՝ ո՛չ երբեք :

Հեղինակը գիտէ ատիկա. ու խորապէս վերա-

հասու իր մտաւոր ձեռնարկին ամենաբարձր հանգամանքին՝ մեծ լրջութեամբ, պատկառանքով, երկիւղածութեամբ է որ մօտեցեր է անոր : Մտքի իմաստուն անկախութիւն մը, իմաստասիրական զգոնութիւն մը ջանահնար եղած է պահելու յար՝ մարդկային ցաւագինօրէն ծանրակշիռ, ընկերային անեղապէս բարդ հարցի մը մէջ ուր կը յաջողի անհ հասնիլ գաղափարականութեան բարձունքի մը որուն վրայ շատեր գլխու պտոյտ պիտի ունենային :

Իբր գրագէտ օժտուած գերագոյն հասկացողութեան ձիրքով՝ զգացեր ապրեր է ամեն մտաւոր շարժումներու ինքնուրոյն գեղեցկութիւնը, կրեր է, փոխն ի փոխ, տարամէտ վերացական գաղափարներու հեշտանքն ու խուովքը, տատամսեր — իմա տառապեր — է պահ մը, նոյն իսկ ան մե՛րձ է եղեր տարուիլ պատրուելու գերերջանիկ ընկերութեան մը լուսաղաւ երեւոյթէն (mirage), բայց իրերու գերասուր իմացութեամբ մը իր մէջ Հայը յանկարծ սթափելով՝ իր վերագտած խղճին վերին մտածումը կը ժայթքէ անհ իր ժամանակակից մըտակոծ ու քեւեակորոյս Հայութեան :

Այդ մտածումը հետեւեալն է «Կործանուածը»ին մէջ .

Անհերքելի է թէ Հիւսիսէն ի մեզ թափանցած գաղափարները ակնախտիլ գեղեցկութիւններ կը պարունակեն. գերունակ առաջադրութիւններ ու վեհապանծ ըղձակերտութիւններ են ինքնին բայց քաղցրապատիր ցնորքներ են, բաղմամտանգ վարկածներ են անոնք... Հայուն համար գոնէ :

Թէ ընկերային յեղափոխութիւնը իր անճողոպ-

րելի ուժգին միջոցներով աղէտ մըն է թէ արիւնական արշաւանք մը դէպի մարդկային յարախոյս Երանութիւնը, թէ ըստ Ռընանի «ո՞ր աստիճան հաւատարութիւնը հաշտելի է ախեղեքքին ոգւոյն հետ» թողո՞ւնք որ բարեժմիտ ապագան ըսէ ասիկա երջանկագոյն սերունդներու. բայց Հայը, այսինքն մեր ալեւոր ու բարի Սրարատը սօցիալիսթ՝ ի՞նչ անողոք «հանաք» է սա, խեղճ ու գեղջուկ ժողովուրդ մը որ դեռ երէկ գեանաթաւալ՝ այսօր հաղիւ ոյժ ունի անթացուպերով քաղելու՝ կ'ուզենք որ... լարախաղաց ըլլայ յանկարծ, ի՞նչ անհնարին խեղայեղութիւն է ասիկա: Թող կատարուի այլուր սա կամաւոր զինուորագրութիւնը ընկերային մեծ պատերազմին ի նկատ. բայց Հայը ի՞նչ գործ ունի անոր մէջ. մեծ հաշմանդամն է անիկա, և ո՞ւր, և՞րը, որո՞ւ անկարները կրցեր են օգնադօրք ըլլալ երբեք:

Ու «Կործանուածը» ին մէջ մեր սրտին որքա՞ն մօտիկ է սա զմայելի Արալը, ախպար՝ հոգեւանդ հարազատ հայրենասէրին որուն ազգասիրութիւնը իր ցեղին միակ բնազդէն կը ներշնչուի, և որուն համար ընկերային թունդ յեղատիտն իսկ՝ Արտաշէսը իր հիացումը չկրցաւ զսպել:

Բայց դիտեցէք որ Արտաշէս, այս ծայրայեղը, այս «Կարմիր»ը, — ու հոս է հեղինակին անստղիւտ ուղղամտութիւնը, — իբր գերափառ էակ մը կը ներկայանայ մեղի, ու այնպէս է ալ իսկապէս. Աստուածորդուն մաքրութիւնը կ'արտափայլի անկէ, այս միւս «Ուխտուած»ը խնամի է Յիսուսի, պատրաստ վասն մարդկան զոհուելու ինքնանուէր ընծայումով:

Ահ, ես յուզուեցայ երբ նորակրօն այս քարոզիչը՝ երկնային վեհութեամբ Ֆլորային խօսած պահուն՝ Ֆլորան՝ յակճիւ՝ կը բացազանչէ քանիցս. «Սա յափշտակվում եմ»: Յափշտակուեցայ և ես: Ատի անհուն գեղեցկութեան ըսպէ մըն է զոր գտեր է արուեստագէտը իր վերացեալ հոգւոյն անճառ գեղումին մէջ: Պատարագի սարսուռ մը կ'անցնի այն տեսարանէն ուր ընկերային իտէալի այդ հիւհրաշ երազատեսը իր աշխարհականի «Լերան ճառ»ը կ'ըսէ նոր ու անձանօթ չեշտերով մը որոնց վրդովը հոգիդ ալ երբեք չպիտի կրնայ բոլորովին թօթափել:

Եւ սակայն Շիրվանդատէ ի՞նչ ընդմուտ հոգեբանութեամբ նօթագրած է այս «նուիրեալ» ին մէջ մարդկային սրտին բաբախումներն ու տարուբերումները տարիելի Ֆլորային սիրոյն հանդէպ, ու նաեւ գերմարդկային ի՞նչ հոգեկան ոյժ վերագրած է անոր՝ անդրդուօրէն դիմադրելու համար ցանկահարաւէր ընդառաջումներուն Նոյեմբարին որ գալարատանջ՝ իր պագչոտ սէրը կը ճուայ վայրապար: Ու սէրը՝ թատերգութեան այդ յախտնական *thème*ը — թէեւ հոս իբր սոսկ օժանդակ գուգադիր (*coefficient*) — ակնազուարճ ժպտուն խորչեր կը դնէ այս յուզումնակոծ տուամին մէջ որուն մօրմօքիչ սաստկութիւնը կը մեղմէ ճահողապէս:

Բոլոր երկը կեանքն իսկ է ու արուեստագէտի ստեղծագործութիւն միանգամայն. Ճշմարտութիւն ու Առասպել արուեստապէս ընդերուզուած. հեղինակը «ընտրեր» է իրական դրուագներ ու «հնարեր» է ուրիշներ. — Արուեստին անբաժան երկուօրեակ պայմաններն իսկ և իսկ. — ամեն նկատումէ գե-

ընկեր՝ իր թատերախաղին մէջ հոգեառ հնչողքն ունեցեր է գեղեցկագիտական հարազատ դրոշմ մը դնելու, ի՞ր դրոշմը:

Ի՞նչ ուժգին ցցուածքներ ու կենդանութիւն ունին իր ստեղծագործած բազմազան տիպարները զորս այնքան ամուր ու վստահ ձեռքով մը *campé* ըրած է, և որոնց ամենուն իր շունչէն ներսիչներ է, ինքզինքէն զրկելով կարծես: Արտաշէսն ու իր հայրը՝ Սեննքերիմ՝ ներկայացուցչական բարձրաքանդակ դէմքեր են որոնց ժամանակը պիտի չի դպի երբեք:

Արուեստագէտը խօսեցնել տուած է իր անձնաւորութիւնները անոնց ինքնայատուկ կենդանի բարբառովը. տրամախօսութիւնը արագ, հատու, ցայտուն է՝ անիկա բարոյական ներհակ շահերու ահազնադորդ բախիւն մը, և կամ հակընդէմ դադախներու պակուցիչ մենամարտ մըն է ստէպ. ու կ'զգաս թէ թատերագիրն ամեն վայրկեանի լիկի հակողութիւն մը ի գործ դրեր է իր հոգւոյն տարականոն պոռթկումներուն դէմ որպէսզի գերծմնայ աժանդին հռետորութեան ճոռոմութենէն և կամ դիմաբանական տաղտկալի բանախօսութենէն (*conférence contradictoire*), — թորդ վտանգը ճշդիւ իր ընտրած տւամիջն սեռին, — և յաջողի վերջապէս՝ իր թատերախաղին մէջ՝ մանաւանդ իրերը, դէպքերը, կացութիւնները խօսեցնել տալ, անոնց «ներքին ուժովը որ թատերական գործի մը ամենէն հազուադիւս, ամենէն գեղեցիկ ոյժն է, ճշմարիտ ոյժը՝ ի մի բան»:

Ու չես գիտեր որո՞ւն աւելի հիանալ այս թա-

տերախաղին մէջ. յղացումին բարձրութեան, տիրական ճարտարութեան, թէ արուեստագէտի մեծ ու գեղեցիկ շունչին:

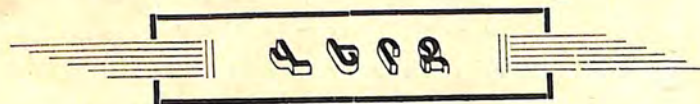
Ընթերցումը, յայտ է, աննպաստ և նոյն իսկ կարի վնասարեր է թատերական գործի մը որ անհրաժեշտօրէն բեմի կեանքին պէտք ունի իր գերադոյն արտայայտութիւնն ստանալու համար. բայց ես պարզ ընթերցումով իսկ կրեցի այս երկէն Արուեստի խոր յուզում մը որ Հայու յուզում մըն է նաեւ:

«Կործանուածը» ապահովապէս պիտի նպաստէ քիչ մը գիտակցութիւն ներարկելու հայկական հիւանդ հոգիին մէջ որ անոր պակասէն մեռնէր գուցէ:

Երբեք ժողովուրդ մը չմեղանչեց այնքան անսաստօրէն որքան մերինը՝ իմաստնոց իմաստունին սա վերին ուստուիրանին դէմ. «Ծանկ'ր գլեզ»:

Բայց «Կործանուածը» — որուն կարելի պիտի ըլլար «ճգնադանգ» ենթաախառնը կցել — անգամ մը միայն ներկայացուեցաւ Պոլսոյ մէջ. ի՞նչու համար արդեօք թերեւս դուք կարողանաք զայդ բացատրել մեղի այն գրադատականին մէջ որուն ալիսկառոյց կ'սպասէ իմ մտաւոր հետաքրքրութիւնս. գիտեմ որ գրական հրախաղութիւն մը պիտի ըլլայ անիկա, և առ այս՝ այժմէն կը շնորհաւորեմ ձեր ընթերցողները, ինքզինքս պիտի ըսէի:

ՏԻԳՐԱՆ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

Մ Ո Ւ Տ Ք

1. Շիրվանզատէ.—Նամակ 5
2. Տիրքան Կամսարական.—Յարգանք վարպետին 9

Կ Ե Ն Ս Ա Դ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

3. Արամ Անտոնեան.—Շիրվանզատէ (Կենսագրական նոթեր) 17

Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Ս Ի Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

4. Արշակ Զօպանեան.—Դէմքեր (Շիրվանզատէ) 61
5. Արտաշէս Յարութիւնեան.—Դիմատուեր մը (Շիրվանզատէ). 74
6. Միքայէլ Կիւրնեան.—Շիրվանզատէ (Նորավիպագիրը). 91

Վ Է Պ Ե Ր Ե Ի Վ Է Պ Ի Կ Ն Ե Ր

7. Սուրէն Պարբեւեան.—«Բաօս»ը 113
8. Յովհ. Սէրեան.—«Յաւագար»ը 123
9. Վահան Մալեգեան.—«Նամուս». 132
10. Հրանդ.—«Արտիստը» 153
11. Յովհ. Սէրեան.—«Արտիստը» 173
12. Նր. Սրմալեշխանեան.—«Արսէն Դիմաքսեան» 184
13. Տիրան Զրաբեան.—«Գործակատարի Յիշատակարանից» 198
14. Նրուանդ Օտեան.—«Գործակատարի Յիշատակարանից» 241

15. Զապէլ Նսայեան.—«Օրիորդ-Լիզա» . . . 245
 16. Տիգրան Կամսարական.—«Արամբէն» . . . 253
 17. Վառնիկ Ֆրնտրզեան.—«Ասադ ու Ֆէրատ» 272

ԹԱՏՐԵՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

18. Դրիգոր Զօհրապ.—«Պատւի համար» . . . 283
 19. Զիմրէ-Սարաֆ —«Եւդիմէ» . . . 291
 20. Վահան Խէֆեան.—«Կործանւածը» . . . 301
 21. Տիգրան Կամսարական.—«Կոթողի մը առջեւ» 316

2013

22975

